

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

**Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія**

Випуск 2

**Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University
Series: History**

Issue 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2024. Вип. 2. 150 с.

Збірник розрахований на здобувачів вищої освіти (першого-третього рівнів), викладачів історії, науковців, докторантів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф. (Україна)

Відповідальний редактор: Кліш А.Б. – д.іст.н., проф. (Україна)

Редакційна колегія:

Елла Бистрицька – д.іст.н., проф. (Україна); **Вацлав Вежбенец** – д.іст.н., проф. (Польща); **Іван Куций** – д.іст.н., проф. (Україна); **Олег Малярчук** – д.іст.н., проф. (Україна); **Микола Москалюк** – д.іст.н., проф. (Україна); **Ірина Скакальська** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – д.іст.н., проф. (Україна).

Збірник індексується в міжнародних базах даних: Google Scholar

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2057 від 13.06.2024 року.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Засновник: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027

Видається за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 4 від 26.11.2024)

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2024
© Автори статей, 2024

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History /chief editor Ivan Zulyak. Odesa: “Helvetika” Publishing House. 2024. Issue 2. 150 p.

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily share the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Executive editor: Andriy Klish – PhD (History), Professor

Editorial Board:

Ella Bystrytska – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Wacław Wieźbenec** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Ivan Kutsyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Oleg Malyrchuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Mykola Moskaliuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Iryna Skakalska** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD (History), Professor (Ukraine).

The collection is indexed in the international databases: Google Scholar

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2057 as of 13.06.2024.

Languages : Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Founder: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil, 46027

Issued by the decision of the Academic Council of
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
(Protocol No. 4 of 26.11.2024)

ЗМІСТ

Микола БАРМАК КОНТРОЛЬ «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» ЗА ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИМИ ОПЕРАЦІЯМИ (1920-ТІ РР.).....	8
Галина БУЯК ПУБЛІЦИСТИКА БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (ЛИПЕНЬ 1975 – СІЧЕНЬ 1991 РР.).....	16
Nadiia VOLIK UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE MOSCOW PATRIARCHATE: FROM THE REVOLUTION OF DIGNITY TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022).....	25
Олександр ВОЛОЩУК СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.).....	37
Юлія ГРАБЕЦЬ ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	44
Сергій ГУМЕННИЙ СЛУЖБОВІ ПОРУШЕННЯ ПРАЦІВНИКАМИ МИТНОЇ ВАРТИ «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» ДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИМОГ (1920-ТІ РР.).....	51
Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ БОРІТЬБА «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» З ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВОМ (1920-І РР.).....	57
Іван ЗУЛЯК, Ярослав БОГДАН ФІНАНСОВІ ВИТРАТИ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1914–1916 РР.).....	63
Mykola KAZIUK PARLIAMENTARY ACTIVITY OF ROMAN YAROSEVYCH.....	71
Володимир КІЦАК ВПЛИВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСВІТИ В ОБЛАСТІ (1967–1969 РР.).....	77
Андрій КЛІШ ОСОБЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ (1949–1950 РР.).....	85
Тетяна ЛАВРІН ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ І СУСПІЛЬНОГО ДІЯЧА.....	96
Микола МОСКАЛЮК АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ (ПОЧАТОК 1960 Р. – СЕРЕДИНА 1980-Х Р.).....	102
Станіслав НАУМОВ ВПЛИВ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА КИТАЙ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ.....	113
Андрій РОМАНЧУК КУЛЬТУРНИЦЬКА ПРАЦЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА.....	123

Вікторія ФРОЛОВА

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ІЗ ЗАКОРДОНОМ

І УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИНИН У 1945–1953 РР.:

МІЖ КУЛЬТУРНОЮ ДИПЛОМАТІЄЮ І ТОТАЛІТАРНОЮ ПРОПАГАНДОЮ.....129

Ярослав ШУЛЬ

ЗАМКОВА АРХІТЕКТУРА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ:

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ.....142

CONTENTS

Mykola BARMAK CONTROL OF «DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» OVER EXPORT AND IMPORT OPERATIONS (1920S).....	8
Halyna BUYAK PUBLICISTICS OF BOHDAN KHAVARIVSKY (JULY 1975 – JANUARY 1991).....	16
Nadiia VOLIK UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE MOSCOW PATRIARCHATE: FROM THE REVOLUTION OF DIGNITY TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022).....	25
Oleksandr VOLOSHCHUK POVERTY OF THE RURAL POPULATION OF TERNOPIL REGION (LATE 1980 – EARLY 1990).....	37
Yuliia HRABETS EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE GREEK CATHOLIC CLERGY OF EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD.....	44
Serhii HUMENNYI OFFICIAL VIOLATIONS BY CUSTOMS GUARDS EMPLOYEES «DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» DISCIPLINARY REQUIREMENTS (1920S).....	51
Oleksandr DOBRZHANSKY THE FIGHT OF «THE DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» WITH COUNTERFEITS (1920S).....	57
Ivan ZULYAK, Yaroslav BOGDAN FINANCIAL EXPENDITURES OF THE RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION OF THE TERNOPIL GOVERNANCE (1914–1916).....	63
Mykola KAZIUK PARLIAMENTARY ACTIVITY OF ROMAN YAROSEVYCH.....	71
Volodymyr KITSAK THE INFLUENCE OF THE TERNOPIL INSTITUTE FOR THE IMPROVEMENT OF TEACHER QUALIFICATIONS ON THE FUNCTIONING OF EDUCATION IN THE REGION (1967–1969).....	77
Andriy KLISH FEATURES OF TEACHER TRAINING ACADEMIC YEAR AT THE TERNOPIL INSTITUTE FOR ADVANCED TEACHER TRAINING (1949–1950).....	85
Tatyana LAVRIN FORMATION AND ESTABLISHMENT AGATHANGEL KRYMSKYI AS A PERSONALITY, SCIENTIST AND SOCIAL WORKER.....	96
Mykola MOSKALYUK ATHEIST EDUCATION IN TERNOPIL TEACHER IMPROVEMENT INSTITUTE (EARLY 1960S – MID-1980S).....	102
Stanislav NAUMOV THE INFLUENCE OF THE THE FALL OF THE SOVIET UNION ON CHINA AND THE TRANSFORMATION OF THE GLOBAL ORDER.....	113
Andriy ROMANCHUK CULTURAL WORK OF TITA REVAKOVYCH.....	123

Viktoriiia FROLOVA

UKRAINIAN SOCIETY OF CULTURAL RELATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES
AND UKRAINIAN-CZECHOSLOVAK RELATIONS IN 1945–1953:
BETWEEN CULTURAL DIPLOMACY AND TOTALITARIAN PROPAGANDA.....129

Yaroslav SHUL

CASTLE ARCHITECTURE OF TERNOPIL REGION:
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY.....142

УДК 94: [336.24.07:339:543.36/37] (438.32)«192»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.1>

Микола БАРМАК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (barmakmv@tnpu.edu.ua)

Mykola BARMACK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, str. M. Kryvonosa, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (barmakmv@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7440-0881>

КОНТРОЛЬ «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» ЗА ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИМИ ОПЕРАЦІЯМИ (1920-ТІ РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати особливості та роль контрольних функцій «Дирекції мит у Львові» в 1920-х роках щодо регулювання експортно-імпорتنих операцій. Дослідити правові, економічні та організаційні аспекти митного контролю у контексті політичної та економічної ситуації міжвоєнної Польщі. Висвітлити вплив митного контролю на розвиток зовнішньоекономічної діяльності, обмеження контрабанди та підтримку національної фінансової безпеки. **Методологія дослідження.** Для досягнення мети дослідження використовувалися такі методи: історико-порівняльний, що дав можливість простежити еволюцію організаційних структур та підходів – до контролю «Дирекції мит у Львові» за експортно-імпортними операціями; архівно-документальний використовувався для детального вивчення та аналізу джерел, що стосувалися діяльності митних органів; статистичний – забезпечив якісний і кількісний аналіз обсягів експорту та імпорту, рівень митних зборів, структуру товарообігу тощо; системний дозволив комплексно розглянути «Дирекцію мит у Львові» як елемент загальної соціально-економічної і фінансової політики Польщі. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше проведено системний аналіз функцій та ролі «Дирекції мит у Львові» як дієвого інструменту контролю за експортно-імпортними операціями в умовах повоєнного відновлення та економічних викликів 1920-х рр. Вивчено специфіку експортно-імпорتنих операцій, охарактеризовано їх особливості та тенденції, включаючи типи товарів, що підлягали контролю та механізми, які застосовувалися для їх регулювання. Це дозволило краще зрозуміти соціально-економічну ситуацію в Польщі, її вплив на розвиток економіки. **Висновки.** Діяльність «Дирекції мит у Львові» в 1920-х рр. відіграла ключову роль в регулюванні експортно-імпорتنих операцій, забезпечуючи не лише контроль за дотриманням митних правил, але й сприяючи економічному розвитку держави. Митний контроль був необхідним для підтримання стабільності економіки у складних політичних умовах досліджуваного періоду. Контроль за експортно-імпортними операціями підпорядковувався не лише внутрішнім регуляціям, але й зовнішнім політичним чинникам, таким як зміни у міжнародних відносинах, нові торгові угоди та зміни в законодавстві, які суттєво впливали на митну політику. Загалом, «Дирекція мит у Львові» продемонструвала здатність адаптуватися до нових економічних реалій, вносячи зміни в процедури контролю за експортно-імпортними операціями.

Ключові слова: Міністерство фінансів, «Дирекція мит у Львові», митні структури, експортно-імпортні операції, фінансова політика.

CONTROL OF «DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» OVER EXPORT AND IMPORT OPERATIONS (1920S)

Abstract. *The purpose* of the article is to analyze the features and role of control functions of the «Directorate of Customs in Lviv» in the 1920s in relation to the regulation of export-import operations. To study the legal, economic and organizational aspects of customs control in the context of the political and economic situation of interwar Poland. Highlight the influence of customs control on the development of foreign economic

activity, restriction of smuggling and support of national financial security. **Research methodology.** To achieve the goal of the research, the following methods were used: historical-comparative, which made it possible to trace the evolution of organizational structures and approaches – to the control of the «Directorate of Customs in Lviv» over export-import operations; archival and documentary was used for detailed study and analysis of sources related to the activities of customs authorities; statistical – provided a qualitative and quantitative analysis of export and import volumes, the level of customs duties, the structure of trade, etc.; system allowed to comprehensively consider the «Directorate of Customs in Lviv» as an element of the general socio-economic and financial policy of Poland. **Scientific novelty.** In the study, for the first time, a systematic analysis of the functions and role of the «Directorate of Customs in Lviv» as an effective tool for controlling export-import operations in the conditions of post-war recovery and economic challenges of the 1920s was carried out. The specifics of export-import operations were studied, their features and trends were characterized, including the types of goods subject to control and the mechanisms used to regulate them. This made it possible to better understand the socio-economic situation in Poland, its influence on the development of the economy. **Conclusions.** The activities of the «Directorate of Customs in Lviv» in the 1920s played a key role in the regulation of export-import operations, providing not only control over compliance with customs rules, but also contributing to the economic development of the state. Customs control was necessary to maintain the stability of the economy in the difficult political conditions of the studied period. Control over export-import operations was subject not only to internal regulations, but also to external political factors, such as changes in international relations, new trade agreements, and changes in legislation that significantly influenced customs policy. In general, the «Directorate of Customs in Lviv» demonstrated the ability to adapt to new economic realities by making changes to the procedures for controlling export-import transactions.

Key words: Ministry of Finance, «Directorate of Customs in Lviv», customs structures, export-import operations, financial polic.

Постановка проблеми. Дослідження діяльності «Дирекції мит у Львові» щодо контролю за експортно-імпортними операціями в 1920-х рр. має важливе значення для розуміння соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в Польщі. Після завершення Першої світової війни держава опинилася в складній економічній ситуації, що вимагало ефективного управління зовнішньоекономічною діяльністю. У цей період «Дирекція мит у Львові» виконувала важливу роль у забезпеченні контролю за транзакціями, пов'язаними з імпортом і експортом товарів, що впливало на соціально-економічний розвиток Польщі. Вивчення митних операцій дає змогу проаналізувати механізми державного контролю, економічні взаємозв'язки, а також вплив міжнародних відносин на економіку держави. У цьому контексті «Дирекція мит у Львові», як важливий адміністративний та економічний центр, займала ключову роль. Основне питання, на яке необхідно дати відповідь, – це вивчення механізмів контролю, які застосовувалися «Дирекцією мит у Львові» та їх впливу на торгівлю, спроби запобігання контрабанді, а також реалізацію митних зборів з метою наповнення державного бюджету. Окрім того, автор мав на меті визначити основні виклики, з якими стикалася митні структури і «Дирекція мит у Львові», оцінити ефективність їх діяльності для зміцнення економічно-господарської політики Польщі.

Мета статті – проаналізувати особливості та роль контрольних функцій «Дирекції мит у Львові» в 1920-х роках щодо регулювання експортно-імпортних операцій. Дослідити правові, економічні та організаційні аспекти митного контролю у контексті політичної та економічної ситуації міжвоєнної Польщі. Висвітлити вплив митного контролю на розвиток зовнішньоекономічної діяльності, обмеження контрабанди та підтримку національної фінансової безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Дирекція мит у Львові» докладала значних зусиль у контролі за експортно-імпортними операціями. Певним обмеженням у цьому плані були перешкоди в русі залізничного транспорту на прикордонних територіях з Румунією. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, труднощі виникали лише при митному оформленні товарів

і вантажів. Основною причиною були вихідні й святкові дні, а також призупинення будь-яких митних операцій в будні дні до 16.00 год. З метою усунення зазначених недоліків, Дирекція державних залізниць у Кракові просила «Дирекцію мит у Львові» проводити розмитнення у найкоротші терміни транзитних і важливих вантажів, передусім місцевого призначення [1, арк. 92]. 25 січня 1924 р. Дирекція державних залізниць у Станіславові повідомляла інспекторат митної варти у Снятині про вчасне подання комерційних документів з метою впорядкування митного оформлення, попередню підготовку громадян та їх багажу до перевірки [2, арк. 16]. 20 грудня 1925 р. Дирекція державних залізниць знижувала митні ставки при оформленні імпорту та експорту товарів залізничним агентам [3, s. 3]. Тим не менше, проблему не було повною мірою вирішено, тому «Дирекція мит у Львові» рекомендувала посилити контроль у прикордонних територіях з Румунією, позаяк «...постійні колони як людей, так і вантажівок свого часу вели солдати, які спочатку охороняли кордон, а згодом митна охорона...» [1, арк. 76]. Президія Ради Міністрів Польщі ухвалила постанову щодо збільшення пропускнуої спроможності з 1 липня поточного року державної залізниці, поштово-телеграфної служби тощо [4, арк. 32].

Серйозною проблемою в обмеженні експортно-імпортних операцій була діяльність окремих міністерств і відомств. Міністерство внутрішніх справ інформувало «Дирекцію мит у Львові» про те, що Рада Міністрів ухвалила рішення щодо усунення недоліків, з призначенням уповноважених осіб для контролю за їх діяльністю, підпорядкувавши їх Міністерству внутрішніх справ, наділяючи повноваженнями вилучати будь-яку необхідну документацію [5, s. 4]. Тим не менше, 10 грудня 1925 р. канцелярія президента Польщі повідомляла про те, що Міністерству фінансів стало відомо, що у Головному управлінні тютюнової та спиртової монополії перебували деякі чиновники нижчого розряду, які зловживали службовим становищем. «Вони видаляють печатки штампів у документах, ці печатки прикріплюються до штампів видалення, потім або притискають або приклеюють їх заново у документах і закріплюють їх» [6, арк. 79].

З метою захисту державної скарбниці від збитків, Міністерство фінансів рекомендувало представникам державних органів і відомств здійснювати перевірку документації, винних притягувати до адміністративної відповідальності [6, арк. 79]. У зв'язку із виявленими зловживаннями, пов'язаними з незаконним використанням митних декларацій і квитанцій, Міністерство фінансів з 1 січня 1926 р. запроваджувало новий зразок митної декларації на території Польщі. Їх виготовлення і контроль за використанням покладалася на Міністерство фінансів [7, арк. 44].

Незважаючи на контроль «Дирекції мит у Львові» за експортно-імпортними операціями, 12 грудня 1925 р. компанії зі Хшанова, без монопольного збору, вивозила за кордон 18148 л спирту, виробленого компанією упродовж 1923–1924 рр. [6, арк. 81 зв.]. 4 січня 1926 р. фірма «Polski Glob» подавала заяву до Міністерства фінансів про продовження терміну концесії на отримання права на безкоштовний і постійний склад для зберігання спиртних напоїв. «Дирекцію мит у Львові» зобов'язували інформувати зазначену комерційну структуру про те, що на початку поточного року вони отримає нові ліцензії, але на дещо інших умовах. Право на експлуатацію митних складів слід було розглядати як продовження до видачі нових ліцензій [8, арк. 134].

Міністерство фінансів скасовувало платіжний наказ першої митниці в Кракові від 4 листопада 1926 р. щодо відшкодування компанії «Frühaufer» нестачі товарів, заявлених згаданою канцелярією у відповідності з митною декларацією (номер 3766 від 1924 р.), «...тому що правильність результатів перевірки товарів начальником не повинна бути піддана сумніву» [9, арк. 77]. «Дирекція мит у Львові» зобов'язувала митну адміністрацію в Освенцимі виплатити Дирекції державних залізниць у Кракові суму в розмірі 294,30 злотих (далі – зл.) в якості відшкодування

митного збору [10, арк. 90]. Незважаючи на ухвалу «Дирекції мит у Львові» про негайне відшкодування митного тарифу, проблему не було вирішено, зважаючи на відсутність коштів, що перевищували платежі митниці в Освенцимі, за невчасне подання ваучера про виплату зазначеної суми [10, арк. 92–92 зв.].

Адвокат Н. Канер, який представляв інтереси компанії «Н. Rejaner i I. Finkler» у Львові, звертався до «Дирекції мит у Львові» щодо відшкодування митного збору в розмірі 257,45 зл. частинами [10, арк. 103]. Річ у тому, що компанія не мала змоги сплатити усю суму одночасно, тому просила розподілити платіж частинами, зважаючи на «...надзвичайно важку економічну ситуацію та повну стагнацію торгівлі отримати ці внески не вдалося...» [10, арк. 103 зв.]. Виконання припису митниці фактично наражало компанію на фінансовий крах, оскільки на її рахунках були відсутні кошти, тому для сплати митного тарифу необхідно було проводити аукціон з продажу власності компанії для отримання зазначеної суми. Зважаючи на складну фінансову ситуацію, «Дирекція мит у Львові» дозволила компанії «Н. Rejaner i I. Finkler» сплачувати митний збір у розмірі 257,45 зл. упродовж п'яти місячних платежів по 50 зл. Кінцевий внесок становив 57,45 зл. [10, арк. 103 зв.].

27 квітня 1926 р. Департамент мит Міністерства фінансів повідомляв «Дирекцію мит у Львові» про продовження терміну зберігання для фірми «Т. Ciesliński» з Перемишля на вільних складах «Polski Glob S.A.» у Львові 14 бочок вина, вагою 11082 кг. На зазначений товар не поширювалася ліцензія на імпорт, оскільки згадувана фірма не володіла патентом 1 категорії, тому й не мала права імпортувати більшу кількість вина [9, арк. 300]. 17 квітня 1926 р. Департамент мит Міністерства фінансів надавав позику «Дирекції мит у Львові» в розмірі 135 зл. як відшкодування переплаченого податку на вино, яке зберігалось на вільних складах «Polski Glob S.A.» [9, арк. 300].

Одна з фірм Кракова через місцеву митницю надсилала «Дирекції мит у Львові» платіжне доручення в розмірі 151,20 зл. за сплату мита на ящик лікеру, ввезеного у вересні 1924 р. Власники повідомляли, що, позаяк «...давно продали цей лікер і більше не можемо отримати зазначену суму, просимо вас скасувати цю претензію, повернувши надіслане нам платіжне доручення за номером 2531» [11, арк. 11].

13 квітня 1926 р. Дирекція державних залізниць у Кракові повідомляла «Дирекцію мит у Львові» про вивезення партії ячмінних висівок у трьох вагонах (вагою 44050 кг) у відповідності з поданими митними деклараціями. Митниця в Освенцимі, під час митного оформлення експорту, визначила мито в розмірі 4625 зл. Відправник, компанія «Jedlin i Syn» у Львові, відмовлялася сплачувати зазначену суму, мотивуючи свої дії ліцензією на експорт (номер 90275), виданою Центральною управою імпорту та експорту у Варшаві від 27 вересня 1924 р. (протокол № 8489, дійсний до 2 грудня 1924 р.) щодо звільнення від сплати мита [9, арк. 284–285].

Розслідування, проведене «Дирекцією мит у Львові», показало, що згадувана ліцензія на експорт від 5 і 12 листопада 1924 р., видана митницею в Дідичах, уповноважувала компанію «Jedlin i Syn» здійснювати експортне безмитне оформлення товару на підставі цієї ліцензії. Позиція відправника була обґрунтованою, не було можливості стягнути зазначені відшкодування мита в судовому порядку, тому Дирекція державних залізниць у Кракові звільнила компанію «Jedlin i Syn» від сплати вивізного мита за рахунок зазначеної ліцензії на експорт, мала повернути переплату на загальну суму 4616,85 зл. експортного мита [9, арк. 284–285]. Департамент мит Міністерства фінансів також проводив розслідування і з'ясував, що зазначену ліцензію на експорт передано з митниці Дідичів до Освенциму ще 2 грудня 1924 р., тому наступні експортні операції мали ґрунтуватися на підставі дозволу цієї митниці [9, арк. 284–285].

18 лютого 1926 р. акційна спілка «Gazolina» у Львові надсилала митниці в Перемишлі необхідні матеріали щодо пільгового розмитнення компресора фірми «Ingersoll-Band Co.»: лист Міністерства фінансів, митну декларацію, лист ввезення товару і рахунок щодо сплати мита. «Цим просимо вас відшкодувати різницю між сплаченою нами повною ставкою мита та зниженою ставкою мита, наданою Казначейством» [11, арк. 117]. 15 квітня 1926 р. Міністерство фінансів зверталось до «Дирекції мит у Львові» з приводу переданих матеріалів фірми «Gazolina» щодо застосування пільгового мита на розмитнений за декларацією в Перемишлі компресор. Однією з умов повернення надміру сплачених митних платежів було те, щоб імпортований компресор відповідав виданій ліцензії. Міністерство фінансів рекомендувало здійснити одноразовий митний огляд у підприємства упродовж чотирьох місяців і з'ясувати – чи використовувався компресор у виробничих цілях. У разі порушення – стягувалася плата у відповідності зі стандартами митного положення. Водночас «Дирекція мит у Львові» рекомендовано звернути увагу на діяльність митниці в Перемишлі щодо спеціального митного контролю, пов'язаного з пільговим оподаткуванням на ті чи інші засоби [11, арк. 112].

10 березня 1926 р. митниця у Станіславові повідомляла «Дирекцію мит у Львові» про те, що Герсон Кніппель, власник закладу торгівлі овочами в місті, оплатив за 150 ящиків з апельсинами митний збір у розмірі 2520 зл., тобто, 48 зл. за 100 кг товару. Додане платіжне доручення витребувано митницею Станіслава з додатковою оплатою 3780 зл. з розрахунку 180 зл. за 100 кг апельсинів, що походили з Австрії. Маючи дозвіл на ввезення 5 т апельсинів, замовлених в компанії «Jakób Feuer» у Триєсті, у відповідності з даними, вказаними у накладній декларації митниці у Відні, товар прибув з Італії до Станіслава (номер вагону 170858) [11, арк. 7]. Оплачена митна декларація свідчила про походження та переадресацію товару польським консульством у Відні. До подання додавався сертифікат походження апельсинів з Італії, рахунок-фактура судноплавної компанії «Angelo Rossi et Compagni» в Триєсті. Зважаючи на «Журнал законів» від № 20 від 17 лютого 1926 р. вони обкладалися зниженим митом в розмірі 48 зл. за 100 кг продукту, Власник товару просив «Дирекцію мит у Львові» «...люб'язно звільнити від платіжного доручення, тим паче, що вже сплатив мито 48 злотих за 100 кг, розрахував також роздрібну ціну продажу» [11, арк. 7].

«Дирекція мит у Львові» повертала справу Єжи Тарнау щодо пільгового митного оформлення машини для сортування насіння зернових, хоча Міністерство фінансів дозволяло відшкодувати завищену суму митного тарифу. Під час перевірки митної декларації виявилось, що імпортована машина дійсно належала до категорії сільськогосподарських машин для яких діяла знижка у сплаті мита, однак привідні паси до неї, через відсутність законних підстав, не користувалися митними пільгами. Тим не менше, «Дирекція мит у Львові» вимагала контролю за її використанням, плати за проведення додаткової перевірки [12, арк. 51].

«Дирекція мит у Львові» повідомляла про перевірку надісланих однією із митниць бавовняних виробів, вишитих мереживом [7, арк. 10]. 16 квітня 1926 р. Департамент мит Міністерства фінансів звертав увагу «Дирекції мит у Львові» на те, що заява фірми «Dawid Długośz» зі Скалата відмовлено у позові щодо додаткового стягнення мита за підшиті вовняні хустки у зв'язку з тим, що на зазначені товари не поширювалися пільги з оподаткування [9, арк. 406]. Циркуляр Міністерства фінансів від 19 травня 1926 р. повідомляв про те, що відшкодування платежів здійснених у попередніх бюджетних періодах, і пов'язаних з ними пільгах обліковуватиметься як прибутки загального бюджету, але лише тієї частини, за якою обліковувалися витрати [13, арк. 281].

До «Дирекції мит у Львові» звертався юрист М. Брюмер зі Зборова з приводу повернення його клієнтові Сінові Бластейнові 40 зл. надлишку сплаченого митного тарифу [6, арк. 69].

16 квітня 1926 р. до «Дирекцію мит у Львові» інформувала французька фірма «S. Enis» зі Львова щодо неточного розрахунку розмитненого товару. Йшлося про замовлену косметику, до якої не було зараховано пудру. Згідно з офіційним рішенням суду мито стягнуто неправомірно [9, арк. 108].

28 травня 1927 р. Департамент мит Міністерства фінансів повідомляв «Дирекцію мит у Львові», що компанія «H. Lichtig i Syn» просила про пришвидшення митного оформлення замовлених машин вагою 11060 кг [14, арк. 26], імпортованих за погодженням з Міністерством промислової політики на підставі розпорядження від 22 грудня 1926 р. про митний збір в розмірі 20 % від звичайного мита [14]. Йшлося про намотувальний верстат вагою 120 кг, що не мав пільтр для сплати мита, зважаючи на конкуренцію з вітчизняним виробництвом. Вища митна інстанція наказувала «Дирекції мит у Львові» провести одноразову митну перевірку належного використання імпортованих машин на підставі положення від 16 липня 1926 р. [134]. Департамент мит Міністерства фінансів надсилав «Дирекції мит у Львові» матеріали для разового митного огляду використання імпортованої машини на підприємстві фірми «Saul Andermann» у Станіславові, отриманої за зниженим митним податком [15, арк. 55 зв.]. Фабрика рукавиць, панчіх й трикотажу «H. Lichtig i Syn» з Кракова інформувала «Дирекції мит у Львові» про звільнення від сплати митного податку імпортованих машин з Праги. «Цим ми беремо на себе сміливість ще раз люб'язно попросити, щоб це питання було вирішено в прискореному темпі» [16, арк. 25].

У травні 1927 р. Найвищий адміністративний трибунал у Варшаві призупинив кримінальне провадження на підставі скарги компанії «H. Mendelson» проти ухвали Департаменту мит Міністерства фінансів щодо неправомірного митного збору зі сплатою судових витрат у розмірі 30 зл. [17, арк. 28]. Фірма «Wawel» в особі Йозефа Лінде (Перемишль) подавала податкову декларацію щодо неправомірного митного збору на галантерейні вироби вагою 3 кг щодо яких місцева митниця «додатково» стягнула 313,50 зл. ввізного мита. Департамент мит Міністерства фінансів зобов'язував «Дирекцію мит у Львові» повернути їх власникові [17, арк. 36].

Митниця в Кракові повідомляла «Дирекцію мит у Львові», що імпортована шкіра з 136 тюків прибула до Варшави, її перед відправленням зважили (10366 кг), завантаживши на залізничний вагон. Однак на станції Краків-Гжегорський на мостових вагах встановлено вагу 10150 кг. Митники намагалися пояснити різницю між різними категоріями зважування, що коливалася у межах 200–300 кг, однак працівники залізничної станції виявили відсутність одного із тюків зі шкірою вагою 23 кг. Склавши відповідний протокол, працівники залізниці передали його митним органам. Виявилось, що протокол «втрачено» і не передано до «Дирекції мит у Львові» [12, арк. 68]. Митні органи провели перевірку і з'ясували відсутність одного тюку зі шкірою вагою 23 кг, що «пропав» на залізниці і «вона винна у відсутності шкіри» [12, арк. 68 зв.].

Висновки. У 1920-ті рр. «Дирекція мит у Львові» пройшла етапи реформ, скерованих на адаптацію до нових соціально-економічних умов. Це включало модернізацію митного контролю, вдосконалення процедур оформлення вантажів і зниження адміністративних бар'єрів для учасників експортно-імпортних операцій. «Дирекція мит у Львові» зіткнулася з різноманітними викликами, такими, як-от: ухилення від сплати мита та інші правопорушення. Це вимагало впровадження нових методів контролю та співпраці з іншими державними органами для підвищення ефективності боротьби з нелегальною діяльністю. Окрім того, митна політика 1920-х рр. включала впровадження різних тарифів, що впливали на ціну імпортованих товарів і, відповідно, на конкурентоспроможність місцевих виробників. Це було важливо для забезпечення економічної стабільності, підтримки національної економіки, забезпечення надходжень до державного бюджету.

Література

1. Звіт про діяльність митниці у м. Снятині (с. Залуче), том II. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 8. 103 арк.
2. Звіти про діяльність митниць, том III. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 141. 107 арк.
3. Obniżenie kolejowych opłat celnych. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 22 grudnia 1924. S. 3.
4. Звіти про діяльність митниць, том XI. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 137. 93 арк.
5. ODPIS. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol, 1 marca 1923. S.4.
6. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том I. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 68. 95 арк.
7. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том III. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 70. 111 арк.
8. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том VI. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 71. 154 арк.
9. Звіти про діяльність, том VIII. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 93. 406 арк.
10. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том V. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 72. 132 арк.
11. Звіти про діяльність, том VII. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 92. 230 арк.
12. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том I. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 68. 95 арк.
13. Накази Дирекції мит за листопад-грудень 1926 року. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 85. 330 арк.
14. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 17 lipca 1926 r. w sprawie opłat za wykonywanie czynności przez funkcjonariuszów zarządu ceł poza obrębem miejsca urzędowego lub w czasie poza godzinami urzędowymi oraz za konwojowanie i strzeżenie towarów. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 74. Poz. 426.
15. Списки осіб, які отримали звільнення від сплати митних податків з прізвищами на літеру «В». ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 40. 79 арк.
16. Звіти про діяльність митниць, том III. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 130. 98 арк.
17. Звіти про діяльність, том XVI і останній. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 127. 103 арк.

References

1. Zvit pro diialnist mytnytsi u m. Sniatyni (s. Zaluche), tom II [Report on the activities of the customs office in Snyatin (Zaluche village), volume II]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 8. 103 ark.
2. Zvity pro diialnist mytnyts, tom III [Reports on the activities of customs, volume III]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 141. 107 ark.
3. Obniżenie kolejowych opłat celnych (1924, 22 grudnia) [Reduction of railway customs duties]. *Kurjer Lwowski*. S. 3. [in polich]
4. Zvity pro diialnist mytnyts, tom XI [Reports on the activities of customs, volume XI.]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 137. 93 ark.
5. ODPIS (1923, 1 marca) [COPY]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol, S. 4. [in polich]
6. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom I [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in the city of Lviv, volume I]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 68. 95 ark.
7. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom III [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in the city of Lviv, volume III]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 70. 111 ark.
8. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom VI [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in the city of Lviv, volume VI [Activity reports, volume VIII]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 71. 154 ark.
9. Zvity pro diialnist, tom VIII [Report on Activities, Volume VIII]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 93. 406 ark.

10. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom V [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in the city of Lviv, volume V]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 72. 132 ark.

11. Zvity pro diialnist, tom VII [Activity reports, volume VII]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 92. 230 ark.

12. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom I [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in the city of Lviv, volume I]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 68. 95 ark.

13. Nakazy Dyreksii myt za lystopad-hruden 1926 roku [Orders of the Directorate of Customs for November-December 1926]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 85. 330 ark.

14. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 17 lipca 1926 r. w sprawie opłat za wykonywanie czynności przez funkcjonariuszów zarządu ceł poza obrębem miejsca urzędowego lub w czasie poza godzinami urzędowymi oraz za konwojowanie i strzeżenie towarów [Regulation of the Minister of the Treasury of 17 July 1926 on fees for the performance of activities by customs officers outside the official premises or outside official hours and for the escorting and guarding of goods]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 74, Poz. 426. [in polich]

15. Spysky osib, yaki otrymaly zvilnennia vid splaty mytnykh podatkov z prizvyshchamy na literu «V» [Lists of persons who have been exempted from paying customs taxes with surnames beginning with the letter «V»]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 40. 79 ark.

16. Zvity pro diialnist mytnyts, tom III [Reports on the activities of customs, volume III]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 130. 98 ark.

17. Zvity pro diialnist, tom XVI i ostannii [Activity reports, volume XVI and last]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 127. 103 ark.

УДК 94(478) 929:82-92

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.2>**Галина БУЯК**

аспірантка кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2,
м. Тернопіль, Україна, 46027 (galinabb1604@gmail.com)

Halyna BUyak

PhD-student at the Department of History
Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical
University, 2 Maksym Kryvonis Street, Ternopil, index 46027, Ukraine
(galinabb1604@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3537-6935>**ПУБЛІЦИСТИКА БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО (ЛИПЕНЬ 1975 – СІЧЕНЬ 1991 РР.)**

Анотація. *Мета статті* полягає у дослідженні та аналізі публіцистики Богдана Хаварівського у вказаний період. Авторка прагнула висвітлити ключові теми, ідейні напрямки та стильову своєрідність його публікацій, а також визначити їх вплив на суспільно-політичну думку досліджуваного періоду. **Методологія дослідження** базується на комплексному підході, що включає такі методи: історико-біографічний, контент-аналізу, порівняльний, герменевтичний. Застосування зазначених методів забезпечило всебічний аналіз досліджуваної проблеми. **Наукова новизна** полягає у наступному: вперше здійснено систематизований аналіз публіцистики Б. Хаварівського (липень 1975 – січень 1991 рр.). Висвітлено вплив тогочасних суспільно-політичних обставин на тематику і змістове наповнення публікацій. Уведено до наукового вжитку періодичні видання і архівні джерела, що дають можливість глибше дослідити задекларовану проблематику. **Висновки.** Б. Хаварівський зробив вагомий внесок у розвиток української публіцистики досліджуваного часу. Проблематика змістового наповнення здебільшого зосереджена на публікаціях ідеологічного характеру. Серед основних тем – ювілеї, такі як 50-річчя утворення СРСР та 40-річчя возз'єднання з радянською Україною, а також переміщення газети «Іскра» тощо.

Ключові слова: Богдан Хаварівський, публіцистика, радянська ідеологія, періодика, архівні джерела.

PUBLICISTICS OF BOHDAN KHAVARIVSKY (JULY 1975 – JANUARY 1991)

Abstract. *The purpose* of the article is to research and analyze the journalism of Bohdan Khavarivskiy in the specified period. The author sought to highlight the key themes, ideological directions and stylistic uniqueness of his publications, as well as to determine their influence on the social and political thought of the period under study. **The research methodology** is based on a comprehensive approach, which includes the following methods: historical-biographical, content analysis, comparative, hermeneutic. The application of the specified methods provided a comprehensive analysis of the investigated problem. **The scientific innovation** is as follows: for the first time, a systematized analysis of journalism by B. Khavarivskiy (July 1975 – January 1991) was carried out. The impact of contemporary social and political circumstances on the subject matter and content of publications is highlighted. Periodicals and archival sources have been put into scientific use, which make it possible to investigate the declared problems more deeply. **Conclusions.** B. Khavarivskiy made a significant contribution to the development of Ukrainian journalism of the time under study. The problem of content content is mostly focused on publications of an ideological nature. Among the main topics are anniversaries, such as the 50th anniversary of the formation of the USSR and the 40th anniversary of reunification with Soviet Ukraine, as well as the relocation of the Iskra newspaper, etc.

Key words: Bohdan Khavarivskiy, journalism, Soviet ideology, periodicals, archival sources.

Постановка проблеми полягає в необхідності детального дослідження його публіцистики в умовах радянського політичного режиму, коли більшість українських публіцистів працювали в умовах цензури та ідеологічного тиску. Основна проблема полягає в дослідженні

змістового наповнення його публіцистичних творів, аналіз стилістичних та жанрових особливостей, а також впливу на широкий загал окресленого часу.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі публіцистики Богдана Хаварівського у вказаний період. Авторка прагнула висвітлити ключові теми, ідейні напрямки та стильову своєрідність його публікацій, а також визначити їх вплив на суспільно-політичну думку досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вагоме місце в культурно-просвітницькій діяльності Б. Хаварівського посідає його публіцистична праця. У відомостях про професійну, наукову, творчу і громадську діяльність за 2002–2003 рр. зазначено, що його спадщина налічує більше 150 журнальних і газетних публікацій на історико-краєзнавчі теми [1, арк. 2, 5]. Звичайно, що в силу певних обставин і причин, можливо, не усі примірники періодичних видань збереглися у сховищах бібліотек і фондах державних архівів, тим не менше, аналіз значної частини з них дає змогу критично підійти до їх змістового наповнення, синтезувати думки та ідеї автора. Аналізований період (липень 1975 р. – січень 1991 р.) важливий тим, що Б. Хаварівський у цей час був позаштатним кореспондентом місцевих видань, своєрідним пропагандистом та ідеологом комуністичної системи. Варто зауважити, що першими були згадки про нього у пресі, або ж дописи й статті до студентських та молодіжних видань обласного і республіканського рівнів. Проблематика змістового наповнення, зазвичай, окреслена публікаціями, пов'язаними з публікаціями ідеологічного змісту – це ювілеї 50-річчя утворення СРСР, 40-річчя возз'єднання з радянською Україною, переміщення газети «Іскра»; на історичну тематику особового характеру (Олекса Довбуш, Іван Франко, Микола Гарновський, Христо Ботев, Михайло Павлик, Димитр Благоєв); про непорушну дружбу народів СРСР тощо.

О. Корнієнко писав, що «Повний контроль над усіма сферами життя громадян можливий лише у поєднанні різних напрямів ідеологічного впливу. Для досягнення стабільного і тривалого ефекту гасла про добробут і достойне майбутнє для підростаючого покоління повинні невинно лунати, не залишаючи місця роздумам. У той же час можна переконувати населення у тому, що найкраще саме тут, а інші країни якщо не ворожі, то рівень життя у них значно нижчий. Таким шляхом пішла пропаганда в Радянському Союзі, зокрема в УРСР. Вплив на населення проводився у різних напрямках, у тому числі через періодичні видання...» [2, с. 77].

Він розпочав публікувати свої дописи і статті у періодичних радянських виданнях з липня 1975 р. Доречно зауважити, що згадки про третьокурсника Б. Ховарівського (так подано прізвище в оригіналах видань – примітка авторині), який розповідав про переклади творів В. Симоненка на мови народів СРСР і братніх республік, є в публікації «Радянського студента» за 1970 р. [3, с. 2; 4, арк. 1]. Зокрема, згадується Б. Ховарівський, учасник урочистого вечора, присвяченого місячнику молоді української поезії на Буковині, що відбувався у палаці працівників легкої промисловості м. Чернівці. Захід приурочили до 50-річчя утворення СРСР, звучало «... полум'яне слово про ленінську дружбу народів, про наше радянське сьогодні, читались поезії, що таврували американських убивць» [4, арк. 2; 5, с. 3].

У актовій залі середньої школи Берегомета Вишницького району Чернівецької області також відбувався літературний вечір, присвячений 50-річчю утворення СРСР, на якому з доповіддю «Літератори Буковини до 50-річчя утворення СРСР», виступав член Спілки письменників УРСР, старший викладач Чернівецького державного університету, М. Івасюк. Свої поезії читали студенти, у тому числі й Б. Ховарівський [4, арк. 2; 5, с. 3].

Зауважуємо, що першою публікацією Б. Хаварівського була стаття «Натхнення з Довбушевої криниці», опублікована у 81–82 номерах «Трудової слави» [6, с. 3; 7, арк. 1]. Її автор подавав образ О. Довбуша крізь призму радянського «народного месника», «улюбленця трудового люду», «борця за справедливість» тощо [6, с. 3; 7, арк. 1–2]. Вельми цікавий висновок

робить Б. Хаварівський про те, що «...нащадки славного Довбуша мирно працюють на вільній землі: сплавають ліс по швидких гірських ріках і протягують високовольтні лінії через Карпати, сіють пшеницю і мріють небом...А в часи випробувань, що випали на долю нашого народу в 1941-му, Карпати дивились на окупантів очима Довбуша» [6, с. 3; 7, арк. 1–2].

Про роль І. Франка, «співця народного горя і боротьби», у творчості М. Тарновського йдеться у черговій статті Б. Хаварівського. Її автор критикує «заокеанських горе-літераторів», які намагалися вилучити з творчості Каменяра революційний зміст, він «стурбований» становищем М. Тарновського у «нелегких умовах капіталістичної дійсності», вірить у те, що здійсниться його заповітна мрія – «...повернення на Радянську Україну, оспівуючи наше прекрасне життя, наші грандіозні плани й звершення на шляху у комуністичне завтра» [7, арк. 4].

Популяризуючи дружбу українського народу з іншими народами СРСР, у періодичній пресі з'являються статті про її «непорушність». Так, про місячник Узбецької РСР на Тернопіллі писав Б. Хаварівський у статті під назвою «Коштовні зерна», про духовне і культурне зближення соціалістичних націй, зміцнення чуття єдиної родини народів СРСР тощо [7, арк. 5]. Автор публікації з патріотичним пієтетом повідомляв про «великий інтерес» надзбручанців з перегляду тематичних кінострічок, присвячених дням союзних республік на Тернопільщині, про грандіозні перетворення у Казахській РСР, підкорення цілини, суттєву допомогу студентських будівельних загонів тощо [7, арк. 7; 8, с. 2].

У статті до 100-річчя з дня народження болгарського поета, друкаря, учителя, журналіста Х. Ботева, Б. Хаварівський, подаючи оглядово його біографію, писав про «великого революціонера-інтернаціоналіста», який боровся за національне і соціальне визволення народів [7, арк. 8]. Важливій події радянської історії – 40-річчю так званого «возз'єднання» з радянською Україною, присвячено статтю Б. Хаварівського «Гімн Вітчизни». У якій автор наводив інформацію з конституції СРСР про державний гімн, що «...проголошує непереможність робітничого руху, загибель капіталізму і торжество комунізму», у «...його величних акордах відчувається час, що працює на комунізм...», «...музика гімну спирається на кращі традиції вітчизняної народної музики, масових революційних пісень і маршів» [7, арк. 9; 9, с. 2]. Аналізуючи текст публікації, стверджуємо, що її змістове наповнення повною мірою відповідало ідеологічним запитам партійного керівництва тогочасного СРСР.

Б. Хаварівський писав про М. Павлика, який «обстоював інтереси працюючого народу», «виступав проти феодалських привілеїв» «формувався під впливом російських революціонерів-демократів», «невтомний поборник дружби народів, зокрема українського і російського» тощо [7, арк. 10; 10, с. 4]. Автор наголошував на тому, що М. Павлик був одним із найближчих друзів Соломії Крушельницької, формував її мистецькі уподобання, знайомив з літературними і громадськими питаннями, надсилав їй видання художніх творів, «...виховував у ній любов і повагу до російської літератури» [7, арк. 10; 10, с. 4]. Однак аналіз листувань М. Павлика і С. Крушельницької свідчить про протилежне. Василь Горинь писав про те, що, перебуваючи на чужині, Соломія листувалася з приятелями на батьківщині, з тими, хто міг допомогти порадами у світоглядних пошуках, відборі відповідної літератури, «...дати розраду в душевних сумнівах і молодечих пориваннях» [11, с. 289–290]. Так зав'язується листування з М. Павликом і Марією Вояковською-Грушевською, дружиною Михайла Грушевського. Якщо перший був для неї всебічною ідейно-інтелектуальною підпорою, адже порушував у своїх листах політичні, філософські, естетичні, морально-етичні теми, то у другої Соломія шукала розраду для душі й серця на чужині, де вона «...не мала до кого рідного слова промовити» [11, с. 290]. Як підтверджують джерела, Соломія цікавилася культурним життям у Східній Галичині, атмосферою у Львівському театрі, підготовкою до вистав тощо. Через часопис «Діло» дізнавалася про урочини, пов'язані з перепохованням Маркіяна Шашкевича

у Львові. Вона отримувала літературу від М. Вояковської-Грушевської, прагнула вивчати культуру інших народів тощо. На сьогодні епістолярна спадщина С. Крушельницької відома, у ній не йдеться про те, що М. Павлик «...виховував у ній любов і повагу до російської літератури» [7, арк. 10; 10, с. 4].

Це був своєрідний стиль, стандарт радянської періодики про так звану «непорушну дружбу українського і російського народів», «виховування любові й поваги до російської літератури» тощо. Юрій Каганов писав про те, що вживання шаблонних фраз і канцеляризмів, формалізованість речень на підсвідомому рівні закладали відповідні зразки стандартизованого мислення і поведінки, без запитань «чому?» і «як?», «для чого?» і «навіщо?» [12, с. 152]. Преса, на його думку, це «... віддзеркалення і водночас рупор соціально-політичного ладу, створюючи, регулюючи, доказуючи та направляючи потік інформації в потрібному напрямку, радянська влада здійснювала конструювання масової суспільної свідомості тоталітарного зразка» [12, с. 152].

У статті, приуроченій 200-річчю з дня народження Григорія Квітки-Основ'яненка, ювіляра ЮНЕСКО 1978 р., Б. Хаварівський так пояснював факт написання творів письменником українською і російською мовами, що це було «... наслідком повороту не тільки вітчизняної, але й інших літератур до національної самобутності, народності й реалізму». Співпраця Г. Квітки-Основ'яненка з російським виданнями зміцнювала і єднала братні літератури, він «... захоплювався російською літературою з юності, стежив за її розвитком, пізніше брав активну участь у російському літературному процесі – з цього, власне, починається українська проза» [7, арк. 11; 13, с. 1]. Оскільки аналізовану статтю вміщували на першій сторінці, то, за «...радянськими канонами, передова стаття газети – це прапор номера, директива партійного комітету в тому чи іншому питанні. Тому кожна передовиця повинна була бути бездоганною і за змістом, і за формою, і за викладом» [12, с. 151].

Описуючи антологію молодого поезії України «Дніпрові райдуги», Б. Хаварівський писав про те, що цією збіркою видавництво «Молодь» завершило серію творів 130 авторів. Незважаючи на загалом позитивне враження від публікації, тим не менше, її автор згадує про «будівничих на аванпостах комуністичного творення» [7, арк. 12; 14, с. 2].

Стаття про Д. Благоева, пропагандиста марксизму в Болгарії, засновника і керівника Болгарської РСДП, написана в дусі комуністичної пропаганди, якому приписують слова про те, що прихід до влади більшовиків, «...єдиний шлях, який приведе його батьківщину до перемоги соціалізму...» [7, арк. 13; 15, с. 4].

Зауважуємо, що ймовірно одна зі статей «Ольга Кобилянська і Тернопільщина», повністю позбавлена ідеологічного змісту. В ній розповідається про роль О. Кобилянської в історії українській культурі, короткий екскурс в минуле, як «...переплелася доля письменниці з долею нашої барвінкової землі» [7, арк. 14; 16, с. 4]. Натомість у чергові публікації йшлося про постанову колегії Державного комітету з профтехосвіти, ЦК ВЛКСМ України й секретаріату СПУ від січня 1983 р. про оголошення конкурсу на кращий прозовий, драматичний і поетичний твір, присвячений молодій робітничій зміні. Звичайно, що члени літературного гуртка «Сонячні кларнети» Тернопільського СПТУ-3, очолюваного Б. Хаварівським, не змогли залишитися «осторонь» цієї постанови, тому вони «нібито» систематично обговорювали книжкові виставки і вистави, про «традиційні» конкурси на кращий учнівський твір, «... що допомагає виявити здібну юнь» [7, арк. 15; 17, с. 1].

Автором статті «Поезія в екслібрисі» був Б. Яромко, однак у архівній справі, ймовірно, що вже Б. Хаварівським, виправлено чорнильною ручкою його прізвище, оскільки він був автором виконаної ілюстрації С. Єсеніна. Йдеться про зацікавлення книжковими знаками-екслібрисами учнів Тернопільського СПТУ-3, майбутніх робітників. Основою для їх продукування стали вірші цього російського поета [7, арк. 16; 18, с. 2].

З метою популяризації історії про радянські «червоні суботники» на Тернопільщині влітку 1920 р., як приклад, Б. Хаварівський наводив у статті ілюстрацію художника Євгена Удіна «Червоноармійці допомагають селянам збирати урожай», що у 1986 р. експонувалася в Борщівському краєзнавчому музеї. Автор публікації наголошував на тому, що «...митець не погрішив проти історичної достовірності» [7, арк. 17; 19, с. 1], тому що про це повідомляла газета «Більшовик». Підсумовуючи, Богдан Васильович писав про те, що ця ідея «...горить сьогодні полум'ям справді всенародного соціалістичного змагання» [7, арк. 17; 19, с. 1].

Газета «Більшовик» не висвітлювала об'єктивно ситуацію, що склалася на теренах Тернопільщини влітку 1920 р., тому не можна вважати публікацію Б. Хаварівського правдивою, натомість факти про тогочасні події свідчили про абсолютно протилежні події. Так, Сергій Деревянко писав про те, що 12 серпня 1920 р. опубліковано постанову Галревкому «Про конфіскацію поміщицької землі, врожаю і сільськогосподарського реманенту і про передачу їх органам радянської влади», у відповідності з якою, усі колишні цісарські, поміщицькі і церковно-монастирські землі з живим і неживим інвентарем відчужувалися без викупу і переходили в розпорядження земельних відділів місцевих ревкомів, які зобов'язувалися встановити свій контроль та охорону маєтків, збирання урожаю, проведення осінньої й весняної сівби. Наділяти ж землею малоземельних і безземельних селян не передбачалося [20, с. 323].

Б. Хаварівський у черговій публікації «Ровесника» розповідав про використання ним на уроці естетики в Тернопільському СПТУ-3 російськомовних віршів донецького поета Миколи Рибалки, радянського ветерана Другої світової війни, нагородженого чотирма орденами, який втратив зір на Одері в лютому 1945 р. [7, арк. 18; 21, с. 3].

Продовжуючи «натхнення з Довбушевої криниці», Б. Хаварівський фактично публікував статтю, надруковану ще у липні 1975 р. [6, с. 10; 7, арк. 6]. Тим не менше, зважаючи на перебудовчі процеси, автор пише про розмаїту мистецьку довбушіану, про невмирущу народну пам'ять про опришків тощо. Тобто, акценти зміщуються, зважаючи на суспільно-політичні запити широкого загалу. Однак її зміст практично не відповідав задекларованій назві про О. Довбуша і Тернопілля [6, с. 10; 7, арк. 6].

У іншій публікації йдеться про Тернопільське СПТУ-3, у якому функціонував суспільно-політичний клуб ім. Я. Галана – центр ідейно-виховної роботи, очолюваний Масю Хаварівською. Повідомлялося про проведення активістами зустрічі з ветераном партії та війни А. Олійниченком, який ділився «... хвилюючими спогадами про буремні роки своєї комсомольської юності» [4, арк. 4; 22, с. 4].

Спостерігаємо явище, що процеси, пов'язані з перебудовою в УРСР, певною мірою вплинули й на тематику змістового наповнення тогочасних ще радянських видань. «Прем'єра книги» – читацькі свята під такою назвою проходили у Тернопільському СПТУ-3, про що повідомляла преса. Йшлося про знайомство з новою збіркою Левка Крупи «Чотири струни», які характеризували М. Хаварівська і член Спілки письменників УРСР, поет Михайло Левицький [4, арк. 7; 23, с. 3].

Оригінальністю відзначалася публікація Н. Трачук про своєрідне «бюро прогнозів», започатковане Б. Хаварівським щодо опитування учнів Тернопільського СПТУ-3 на тему «Що я за людина? За що готовий боротися?» [4, арк. 6–7; 24, с. 4]. Аналіз відповідей п'ятнадцятирічних школярів свідчив про те, що вони не відповідали зазначеному формату. Швидше за все, були «дописами» редакції «Ровесника». Однак зміни, пов'язані з перебудовою, ще не набули системного характеру, про що свідчила аналізована публікація. Йдеться про репортаж Б. Хаварівського, позаштатного кореспондента «Ровесника», з Тернопільського державного обласного архіву. Зокрема, Богдан Васильович в дусі радянської ідеології коментував документ «Звернення Галбюро при політичному відділі 1-ої Кінної Армії до трудящих визволених територій»

(1920 р.), зачитував газету «Вільне життя» від 17 грудня 1944 р. про те, що у «...районному клубі Козлова фашистські мракобіси тримали коней, а коли втікали, зруйнували його. Робітники і службовці відбудували районний клуб» тощо [25, с. 4; 26, арк. 8]. Вважаємо, що згадуваний своєрідний репортаж з архівних фондів відповідав тогочасним уявленням органів радянської влади, що «...за допомогою «гласності», «соціалістичного плюралізму» під гаслом «перебудови» сталінської моделі соціалізму та повернення до «ленінських принципів» – активізувати народні маси й, контролювати цю активність згори...» [27, с. 388].

Про викриття і розвінчування «вільних виборів», гарантованих «куцою» буржуазно-демократичними конституціями кінця XIX ст. – 1930-х рр., що стала темою у дослідженні багатьох письменників, писав Б. Хаварівський. Позитивним явищем був той факт, що її автор вже не наводив прикладів з виборчої радянської системи, а основну увагу приділяв минулому. Тим не менше, Богданові Васильовичу напевно було доволі складно відмовитися від ідеологічних номенклатурних комуністичних штампів. Прикладом було вживання словосполучень: «трудящий народ», «народні маси», «письменник-революціонер», «пануючі класи», «буржуазний парламентаризм», «буржуазний Варшавський сейм і сенат», «буржуазна демократія», «буржуазні вибори», «панська Польща», «боярська Румунія» тощо [7, арк. 20; 28, с. 5]. У статті Б. Хаварівського «Листочки з Кобзареві тополі. Символом були вони за океаном для нашого земляка М. Тарновського», надрукованій у 1989 р. [7, арк. 21] вже відсутня традиційна для радянської періодики надмірна «стурбованість» становищем М. Тарновського «нелегкими умовами капіталістичної дійсності», «оспівування радянської України, грандіозних планів і звершень комуністичного завтра» [7, арк. 4]. Власне про це писав Богдан Васильович 1976 р. Не дивно, що публікація часів перебудови завершуються висновком, що М. Тарновський «Все своє свідоме життя керувався закликами Тараса Григоровича Шевченка і його глибокою любов'ю до простого народу» [7, арк. 21].

Публікація Б. Хаварівського «Крізь поліцейські тенета», надрукована до 1990 р., про що свідчив підпис її автора [7, арк. 22] написана в дусі радянської міфології про «Велике значення для зміцнення союзу робітничого класу з селянством...». Власне у статті йшлося про піднесення «...революційної свідомості трудящих Тернопільщини, всіх західноукраїнських земель», переміщення Надзбруччям ленінської газети «Іскра» [7, арк. 22]. Натомість «Енциклопедія сучасної України» повідомляла, що основними транзитними пунктами її до Росії були Одеса, Херсон, Львів, Кам'янець-Подільський, Київ, Полтава, Катеринослав [29].

Нам незрозумілі мотиви популяризації радянщини Б. Хаварівським ймовірно у кінці 1989 р., коли він, з одного боку, в квітні 1990 р., як начальник управління освіти Тернопільської області, впроваджував концепцію національної школи, проводив департизацію навчання і виховання школярів [30, арк. 1]. Восени 1990 р. його запрошують на Другі всеукраїнські збори Народного Руху України [31, арк. 14] у статусі гостя від Тернопільської крайової організації [32, арк. 2]. З іншого боку – залишається пропагандистом і популяризатором радянської ідеології. Зокрема, в інтерв'ю Б. Хаварівського «Радянській освіті» з приводу демонтажу пам'ятника В. Леніну в Тернополі, незважаючи на те, що він, на думку начальника обласного управління освіти, не мав художньої та історичної цінності, «...не вписувався в центр нашого досить стародавнього міста», не варто було робити із цього циркового видовища, обклеювати постамент лозунгами типу: «Металевого Ілліча – на латки комуністичного корита», «Ленін – Кат України», «Ленін і площа Свободи несумісні» тощо, галасливі виступи, дротяний вінок, витанцьовування на бронзовому чолі вождя – усе це свідчення вельми низької культури, «...це справжній ніж безкультур'я» [4, арк. 11; 33, с. 3]. Варто зауважити, що у «Доповідній записці відділів ЦК КПРС у ЦК КПРС з приводу суспільно-політичного становища в західних областях України» від 28 серпня 1990 р. йшлося про факти політичного вандалізму і протиправні

дії у відношенні до пам'ятників В. Леніну. Для допомоги партійним комітетам до Тернопільської області скеровувалася група відповідальних працівників ЦК КПРС ЦК КПУ. МВС СРСР вимагав від міністра внутрішніх справ УРСР прийняття заходів з метою забезпечення правопорядку [34, с. 607–608].

Висновки. Таким чином, публіцистика Б. Хаварівського (липень 1975 р. – січень 1991 р.) охоплювала ключові теми, пов'язані з радянською ідеологією, що свідчило про її вплив на його творчість.

Література

1. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 2. 7 арк.
2. Корнієнко О. Періодика УРСР 1950–1980-х рр. як інструмент впливу на моду і повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. Вип. 27. С. 77–88.
3. Співак Н. Університетська панорама. *Радянський студент*. 18 грудня 1970. С. 2.
4. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 21. 82 арк.
5. Місячник молоді поезії. *Радянська Буковина*. 26 лютого 1972. С. 3.
6. Хаварівський Б. Натхнення з Довбушевої криниці. *Трудова слава*. 12 липня 1975. С. 3.
7. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 20. 47 арк.
8. Хаварівський Б. Автографи степу. *Вільне життя*. 12 грудня 1976. С. 2.
9. Хаварівський Б. Гімн Вітчизни. *Шляхом Ілліча*. 29 серпня 1978. С. 2.
10. Хаварівський Б. Син бунтівного опришка. *Вільне життя*. 17 вересня 1978. С. 4.
11. Горинь В. Листування Соломії Крушельницької з Марією Грушевською. Соломія Крушельницька. Шляхами триумфів: Статті та матеріали. Тернопіль: Джура, 2008. 392 с. С. 289–290.
12. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с. іл.
13. Хаварівський Б. Син України і Росії. До 200-річчя з дня народження Г. Квітки-Основ'яненка. *Вільне життя*. 29 листопада 1978. С. 1.
14. Хаварівський Б. Колір Надзбруччя у райдузі. *Вільне життя*. 7 серпня 1979. С. 2.
15. Хаварівський Б. Полум'яний трибун. *Ровесник*. 16 червня 1981. С. 4.
16. Хаварівський Б. Ольга Кобилянська і Тернопільщина. *Ровесник*. 29 листопада 1983. С. 4.
17. Хаварівський Б. Струни торкаються серця. *Ровесник*. 4 жовтня 1984. С. 1.
18. Яромко Б. Поезія в екслібрисі. *Ровесник*. 3 квітня 1985. С. 2.
19. Хаварівський Б. Під знамено «червоної суботи!» З іскор – полум'я. *Ровесник*. 19 квітня 1986. С. 1.
20. Деревянко С. Галицький революційний комітет (Галревком). *Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ: Манусткрипт-Львів, 2018. 688 с. С. 323.
21. Хаварівський Б. Гартоване слово. *Ровесник*. 13 травня 1986. С. 3.
22. Березюк Є. Клуб виховує. *Ровесник*. 27 жовтня 1985 р. С.4.
23. Бодяк Л. Прем'єра книги. *Ровесник*. 20 травня 1986. С. 3.
24. Трачук Н. Погляд у 2000-й. *Ровесник*. 27 жовтня 1985. С.4.
25. Тернопілля: сторінками історії комуністичного суботника. *Ровесник*. 11–17 квітня 1988. С. 4.
26. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 19. 53 арк.
27. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смоля. К.: «Альтернативи», 2000. 464 с.: іл.
28. Хаварівський Б. Панька не проведеш. *Ровесник*. 19–25 березня 1989. С. 5.
29. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12718 (дата звернення: 10.05.2022).
30. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
31. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3466. Оп. 1. Спр. 11. 73 арк.

32. Держархів Тернопільської обл. Фонд Р-3466. Оп. 1. Спр. 13. 8 арк.
33. Демонтаж чи шабаш. *Радянська освіта*. 7 вересня 1990. С. 3.
34. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 2. 7 ark.
2. Korniienko, O. (2018). Periodyka URSS 1950–1980-tykh rr. yak instrument vplyvu na modu i povsiakdenne zhyttia [Periodicals of the Ukrainian SSR 1950–1980s as a tool for influencing fashion and everyday life]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*, V. 27, 77–88 [in Ukrainian]
3. Spivak, N. (1970, December 18). Universytetska panorama [University panorama]. *Radianskyi student* [in Ukrainian]
4. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 21. 82 ark.
5. Misiachnyk molodoi poezii (1972, February 26) [Monthly young pose]. *Radianska Bukovyna* [in Ukrainian]
6. Khavarivskiyi, B. (1975, July 12). Natkhnennia z Dovbushevoi krynytsi [Inspiration from Dovbusheva well]. *Trudova slava* [in Ukrainian]
7. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 20. 47 ark.
8. Khavarivskiyi, B. (1976, December 12). Avtohrafy stepu [Autographs of the steppe]. *Vilne zhyttia* [in Ukrainian]
9. Khavarivskiyi, B. (1978, August 29). Himn Vitchyzny [Anthem of the Fatherland]. *Shliakhom Illicha* [in Ukrainian]
10. Khavarivskiyi, B. (1978, September 17). Syn buntivnoho opryshka [The son of a rebellious bastard]. *Vilne zhyttia* [in Ukrainian]
11. Horyn, V. (2008). Lystuvannia Solomii Krushelnitskoi z Mariieiu Hrushevskoiu [Correspondence of Solomiya Krushelnitskaya with Maria Hrushevskaya]. In Solomiia Krushelnitska. *Shliakhamy triumfiv: Statti ta materialy* (pp. 289–290). Ternopil: Dzhura [in Ukrainian]
12. Kahanov, Yu. O. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): Ukrainska versiiia [Construction of the «Radian man» (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian]
13. Khavarivskiyi, B. (1978, November 29). Syn Ukrainy i Rosii. Do 200-richchia z dnia narodzhennia H. Kvitky-Osnovianenka [Son of Ukraine and Russia. To the 200th anniversary of the birth of H. Kvitka-Osnovianenko]. *Vilne zhyttia* [in Ukrainian]
14. Khavarivskiyi, B. (1979, August 7). Kolir Nadzbruchchia u raiduzi [Color Nazbruchchia in the rainbow]. *Vilne zhyttia* [in Ukrainian]
15. Khavarivskiyi, B. (1981, June 16). Polumiany trybun [Polumani tribune]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
16. Khavarivskiyi, B. (1983, November 29). Olha Kobylanska i Ternopilshchyna [Olga Kobilianska and Ternopil Oblast]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
17. Khavarivskiyi, B. (1984, October 4). Struny torkaiutsia sertsia [Strings touching the heart]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
18. Yaromko, B. (1985, April 3). Poeziia v ekslibrysi [Poetry in bookplate]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
19. Khavarivskiyi, B. (1986, April 19). Pid znameno «chervonoj suboty!» Z iskor – polumia [Under the banner of «Red Saturday!» From sparks – flames]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
20. Derevianko, S. (2018). Halytskyi revoliutsiynyi komitet (Halrevkom). In *Entsyklopediia: Do 100-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* (p. 323) [Galician Revolutionary Committee (Halrevkom). In *Encyclopedia: To the 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People's Republic*] Ivano-Frankivsk: Manuskrypt-Lviv [in Ukrainian]
21. Khavarivskiyi, B. (1986, May 13). Hartovane slovo [Hardened word]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]

22. Bereziuk, Ye. (1985, October 27). Klub vykhovuie [The club educates]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
23. Bodiak, L. (1986, May 20). Premiera knyhy [Book premiere]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
24. Trachuk, N. (1985, October 27). Pohliad u 2000-y [View in the 2000s]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
25. Ternopillia: storinkamy istorii komunistychnoho subotnyka (1988, April 11–17) [Ternopil: the pages of the history of the communist subbotnik]. *Rovesnyk* [in Ukrainian]
26. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 19. 53 ark.
27. Verstiuk, V. F., Haran, O. V., Hurzhii, O. I., & others. (2000). *Istoriia Ukrainy: nove bachennia* [History of Ukraine: a new vision]. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian]
28. Khavarivskiy, B. (1989, March 19–25). Panka ne provedesh [You can't pass a punk] *Rovesnyk* [in Ukrainian]
29. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12718 (Accessed: May 10, 2022).
30. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 1. 2 ark.
31. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [Derzharchiv of the Ternopil region] F. R-3466. Op. 1. Spr. 11. 73 ark.
32. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [Derzharchiv of the Ternopil region] Fond R-3466. Op. 1. Spr. 13. 8 ark.
33. Demontazh chy shabash. (1990, September 7). [Dismantling or coven] *Radianska osvita* [in Ukrainian]
34. Baran, V. K. (2003). *Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* [Ukraine: recent history (1945–1991)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian]

UDC 281.9:27-67:323.28(477)"2014/2022"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.3>

Nadiia VOLIK

PhD (History), Associate Professor at the Department of World History and Religious Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027

(n_volik@ukt.net)

Надія ВОЛІК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

(n_volik@ukt.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7039-2327>

UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE MOSCOW PATRIARCHATE: FROM THE REVOLUTION OF DIGNITY TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2022)

Abstract. *Ukrainian churches have long played a unifying and state-building role. However, today the religious factor is often used as a destabilizing element within the state. The article highlights and analyzes the main stages of strategic initiatives of the leaders of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP) from 2014 (the Revolution of Dignity) to 2022 (the beginning of a full-scale Russian invasion). The article also examines the activities of the clergy and religious communities of the UOC-MP during this period. The study aims to explore the impact of the UOC-MP's actions on Ukrainian society, particularly their role in shaping political and social discourse amid the ongoing crisis. It also investigates how the relationship between the UOC-MP and state authorities evolved during the examined period, considering the broader context of geopolitical tensions and internal societal divisions. The conclusions highlight that while the UOC-MP has historically served as a spiritual and cultural institution for many Ukrainians, its association with Russian political and ideological narratives during critical moments of Ukraine's recent history has significantly undermined its role as a unifying force. Instead, its actions have often aligned with destabilizing efforts, leading to growing mistrust and calls for greater regulation of religious organizations perceived as influenced by foreign powers. This dynamic reflects the broader challenges of balancing religious freedom with national security in a time of war today.*

Key words: *Orthodox Church of Ukraine, Religious communities, Russian-Ukrainian war, Tomos, Ukraine, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate.*

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ: ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2022)

Анотація. *Українські церкви історично виконували об'єднавчу та державотворчу роль, сприяючи формуванню національної ідентичності та підтримуючи духовні основи суспільства. Однак сьогодні релігійний фактор часто використовується як дестабілізуючий елемент у державі. Метою пропонованого дослідження є аналіз діяльності духовенства та релігійних громад УПЦ МП упродовж 2014–2022 рр. Методологія дослідження ґрунтується на використанні міждисциплінарного підходу, що поєднує історичний, соціологічний та політологічний аналіз. Використано метод контент-аналізу офіційних заяв УПЦ МП, медійних публікацій тощо. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі стратегічних ініціатив УПЦ МП в умовах соціально-політичної кризи та відкритої російсько-української війни. Вперше зроблено спробу систематизації подій, що відображають зміну позиції УПЦ МП у контексті її впливу на національну безпеку та єдність українського суспільства. Також досліджено вплив зовнішніх факторів, зокрема російської пропаганди, на діяльність УПЦ МП та її роль у внутрішньодержавних процесах. У висновках зазначається, що, хоча УПЦ МП історично виконувала функцію духовної та культурної інституції для багатьох українців, її асоціація з російськими політичними та ідеологічними наративами в період новітньої історії України значно підірвала її роль як об'єднавчої сили. Натомість дії духовенства УПЦ МП часто співпадали з дестабілізуючими подіями, що призвело до зростання недовіри та закликів до посилення регулювання діяльності релі-*

гійних організацій, які сприймаються як такі, що зазнають впливу з боку іноземних сил. Ця ситуація демонструє складні виклики, пов'язані зі збереженням релігійної свободи та забезпеченням національної безпеки в умовах війни, яка триває сьогодні.

Ключові слова: Православна Церква України, Українська Православна Церква Московського Патріархату, релігійні громади, російсько-українська війна, томос, Україна.

Problem Statement. The modern policy of Ukraine regarding religion and the church has a significant impact on the democratization of church and religious life. This policy contributes to the sustainable dynamic development of the network of religious organizations, providing them with the necessary conditions for functioning and growth. In addition, it promotes the confessional diversity of the religious environment, taking into account the ethno-confessional and cultural needs of the Ukrainian people. With the help of such a policy, Ukraine creates conditions for the diversity of religious beliefs and practices, promoting freedom of choice. After the declaration of independence and the beginning of democratic transformations, the role of the church and religion acquired fundamentally new features for the entire history of the existence of Christianity on the territory of Ukraine. The most significant steps taken by the authorities of independent Ukraine were the recognition of the church as a significant institution of society at the legislative level.

Therefore, after gaining independence in 1991, Ukraine became one of the few post-communist states where real democracy in the religious sphere was implemented, a model of a multi-confessional society with liberal legislation was created, and the concept of a «state church» was absent. The high level of religious freedom, as well as the presence of the «Soviet past» contributed to the emergence of a pro-Russian religious factor, which became the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC-MP).

During the full-scale aggression of Russia, the issue of the presence of the UOC-MP in the Ukrainian religious space became acute. In connection with the deep integration of religion in the Russian Federation into the state apparatus, the activities of the Russian Orthodox Church (ROC) in Ukraine require special attention. Taking into account all that the Russian Federation has committed and continues to commit in an unprovoked war, quite expected radical attitudes towards the UOC-MP are spreading in society, which indicate the desire of Ukrainians to ban the activities of this religious organization.

The UOC-MP became the object of mass public discontent precisely because of its anti-Ukrainian activities, which, with the beginning of the full-scale invasion, went beyond the spheres of religious and psychological influence. Press coverage of the facts of the spiritual support of the so-called mercenaries. «Donecka Narodna Respublika» («DPR», Donetsk People's Republic) and «Luhanska Narodna Respublika» («LPR», Luhansk People's Republic), attempts to disrupt mobilization, calls for unity with the aggressor and other manifestations of anti-people and anti-state activities are becoming increasingly unacceptable in the current conditions of Ukrainian society.

The aim of the proposed study is to analyze the activities of the clergy and religious communities of the UOC-MP during 2014–2022.

1. UOC-MP: A Tool of Russian Geopolitical Strategy

In the context of the nationwide religious revival in Ukraine during the late 1980s and early 1990s, several significant developments shaped the religious landscape. One of the pivotal events was the reemergence of the UGCC from the underground in 1989. This Church had been liquidated within the territory of the USSR by the decision of the Lviv Council in 1946. Additionally, the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) was established, and a split occurred within the UOC-MP (formerly known as the Ukrainian Exarchate of the ROC) leading to the formation of the Ukrainian Orthodox Church by Kyiv Patriarchate (UOC-KP) and the UOC-MP. Consequently, three branches of Orthodoxy were established in Ukraine at the beginning of the 1990s. Scientists emphasize that due

to the division of Orthodoxy in Ukraine, the Russian model of «symphony» between the government and the church could not be established [1, p. 5–11].

During the early 2000s, the Russian leadership and the ROC began paying close attention to the events of the Orange Revolution in 2004. In this period, the clergy and followers of the UOC-MP aligned themselves with the pro-Russian forces, particularly supporting Viktor Yanukovich, who had strong ties with this church. On the other hand, other branches of Orthodoxy such as the UOC-KP and UAOC, as well as the UGCC, sympathized with the opposition led by Viktor Yushchenko. This led to the politicization of religion and the fusion of politics and religious symbolism in Ukraine, which became more evident during the presidential elections in 2010. While Viktor Yushchenko, after his victory in the Orange Revolution and the presidential elections, symbolically supported the UOC-KP and initiated the process of granting autocephaly to the Ukrainian Church, Viktor Yanukovich's rise to power in 2010 marked a shift. The pro-Russian forces and oligarchic structures openly began to support the UOC-MP in their relations with the state [2; 3].

The President made regular visits to the UOC-MP and allocated funds from the state treasury for the restoration and construction of churches. Surprisingly, even in Western Ukraine, the UOC-MP received implicit support from the state, including the return of confiscated temples, subsidies, and the allocation of budget funds through illicit financial schemes. The president's inauguration in 2010 coincided with the visit of Patriarch Kirill of the ROC, who led a celebratory prayer. The patriarch visited Ukraine twice more that year, demonstrating his growing interest in the country. In 2011, the patriarch displayed even greater engagement by personally visiting the parishes of the UOC-MP on seven occasions. During his visits, Donetsk held a significant place as one of the locations where the Patriarch stayed. He not only emphasized the region's importance for the ROC but also referred to the local diocese as nothing less than the «diocese of the ROC» [4].

The significant influence of the ROC in Ukraine, which faced resistance primarily from national-radical forces, provided a basis for asserting that the concept of the «Russian world» had already gained substantial prominence in the country's socio-political life by the time of the 1025th anniversary of the baptism of Russia in 2013. This phenomenon drew Ukraine into the sphere of influence of the Russian Federation. This proactive engagement, characterized as a «multi-vector intervention» spanning religious, educational, linguistic, and cultural domains, garnered increasing attention. It became evident that the religious practices of the UOC-MP were largely disconnected from the spiritual values of Ukrainians [5, p. 41–42]. This disconnect served as a significant catalyst for separatist ideas, particularly in the Eastern and Southern regions of Ukraine, where the UOC-MP had a concentrated presence. Supporting evidence was found in liturgical books that contained elements of subservience to the ruler (tsar), a portrayal of «Ukrainian inferiority», a «guilt complex», and so on. Ukraine was referred to as ancient Russia, and the princes of Kyiv were labeled as «Russian tsars», while the population of «ancient Kyiv» was described as the «Russian people». Consequently, all these factors contributed to the far-reaching geopolitical ambitions of the Russian leadership [6; 7].

It is worth noting that, despite the real threat posed by the ROC to Ukraine's national security, it did not receive significant attention from Ukrainian politicians for a considerable period of time. Within the religious sphere of the country, the focus of authorities was primarily on the «Orthodox split» between the UOC-MP, UOC-KP, and UAOC, rather than on the ROC. Concerns were more directed towards «non-traditional» and «new» religions, even though these religions did not have deep cultural and mental roots within Ukrainian society. It was believed that these religions represented a potential danger due to their potentially destructive influence on the consciousness and behavioral norms of Ukrainian believers. Surprisingly, neither the officials of the Security Service of Ukraine nor the current authorities emphasized the threat posed by Moscow Orthodoxy in Ukraine to the country's sovereignty and national revival. They also disregarded the warnings issued by Ukrainian religious

scholars who talked about this danger. As a result, the blow came from the East and from the territory of the annexed Crimea, rather than from the West where «new religious cults» were more prevalent [8, p. 248–250].

The true stance of the UOC-MP was revealed during the Russian-Ukrainian armed conflict starting from 2014, which encompassed the Revolution of Dignity and the annexation of Crimea and eastern regions of Ukraine by the Russian Federation. Clergy members of the UOC-MP were implicated in various actions that undermined Ukraine's interests and aligned with Russia. These actions included advocating for betrayal of Ukraine and joining Russia, offering blessings to Russian weaponry aimed at Ukraine, cooperating with the Russian Armed Forces, labeling the Russian-Ukrainian conflict as a civil war in Ukraine, consecrating monuments honoring occupiers, endorsing leaders of terrorist organizations such as DNR and LNR, engaging in espionage on behalf of these organizations and Russia, cursing the Ukrainian government and obstructing military mobilization efforts, denying the presence of Russian troops in the Anti-Terrorist Operation (ATO, until 2018 – Operation of the United Forces) zone, prioritizing the interests of the Russian Federation and the ROC over Ukrainian interests, and refusing to honor Ukrainian heroes who lost their lives in the ATO in the east of Ukraine [9–12].

In the face of Russian aggression against Ukraine since 2014, the UOC-MP did not distance itself from the position of the Moscow Patriarchate, thereby creating the risk of utilizing its network to promote the aggressor's ideology. In an interview, Metropolitan Onufrii of the UOC-MP referred to the ongoing war in eastern Ukraine as a civil and fratricidal conflict [13]. However, he did not mention a single word about the fratricidal war between one Orthodox nation (Russians) and another (Ukrainians), the annexation of Crimea, or condemn Vladimir Putin's aggressive policies. Similar statements were made by Bishop Pavlo (Lebid), the vicar of the Kyiv-Pechersk Lavra. He claimed that the 1954 annexation of Crimea to Ukraine was «illegal» and denied its Ukrainian status. When asked about the parties involved in the conflict in Donbas, Bishop Pavlo stated that it was unclear who was fighting and with whom. He further emphasized that there is no Moscow Patriarchate in Ukraine, only the ROC [14].

During the Revolution of Dignity and the Anti-Terrorist Operation (ATO), it is evident that the hierarchy and a significant portion of the clergy within the UOC-MP did not lend their support to the Ukrainian state and society, which were striving for transformative changes and a European path of development. While many religious denominations in Ukraine played a role in fostering a civil society with a pro-European outlook, supporting the participants of the Revolution of Dignity and the Ukrainian military in the ATO zone, the UOC-MP predominantly aligned itself with the Russian Federation and the concept of the «Russian world».

2. Development of Ukrainian Orthodoxy during 2018–2021.

Under the influence of Russian aggression against Ukraine and the ongoing unconventional war since 2014, the domestic political landscape has experienced significant changes, prompting a reevaluation of the religious community's stance on these events. The hybrid warfare tactics employed by Russia have demonstrated the extensive array of methods being used against Ukraine. A key instrument in Russia's humanitarian intervention is the exploitation of religious and ecclesiastical factors. Through the UOC-MP, the Kremlin actively manipulates the perceptions of millions of Ukrainians, seeking to propagate the ideology of the «Russian world», undermine the movement for autocephaly in Ukraine, foster tensions within inter-Orthodox relations, and attempt to appropriate Ukraine's national history.

In 2018, the process of establishing a unified autocephalous Orthodox Church of Ukraine (OCU) received support from the Ecumenical (Constantinople) Patriarchate. This significant development followed President Petro Poroshenko's visit to Istanbul on April 9, 2018, during which he held

discussions with Ecumenical Patriarch Bartholomew and members of the Holy Synod. On April 17, 2018, President Poroshenko officially requested the Ecumenical Patriarch to grant autocephaly to OCU. The Synod of the Ecumenical Patriarchate made the decision to grant the Tomos of autocephaly to the OCU on October 11, 2018. This decision also entailed revoking the legal validity of the synodal letter of 1686 and restoring the institution of *stauropygy* [15].

The position of the Ecumenical Patriarch Bartholomew played a significant role in this discussion, which he repeatedly expressed in his speeches and statements. He emphasized his constant concern and interest in resolving the Ukrainian church issue and restoring unity among the divided church bodies in Ukraine. On July 1, 2018, during a speech commemorating the 40th day since the passing of Metropolitan Petros Evangelos, the Ecumenical Patriarch made this declaration in the Throne Room of his residence [16].

Metropolitan Emmanuel of Gaul, speaking at the celebrations marking the 1030th anniversary of the baptism of Ukraine-Rus on July 28, 2018, assured that the Ecumenical Patriarchate would not leave Ukrainian Orthodox believers without support. He emphasized that granting autocephaly to the Ukrainian Church is solely the jurisdiction and competence of the Ecumenical Patriarch. Metropolitan Emmanuel of Gaul also informed the media about the readiness of the Ecumenical Patriarchate to grant autocephaly to the Ukrainian Church. He discussed the active process of implementing this decision, which was announced after the meeting between Ecumenical Patriarch Bartholomew and Patriarch Kirill of Moscow and All Russia in Istanbul on August 31, 2018. Although this meeting took place on the initiative of the Moscow Patriarchate [16].

At the same time, an important part of these events is the level of awareness among the Ukrainian public regarding the Tomos and the process of acquiring autocephaly. According to a survey conducted in September 2018 by the Kyiv International Institute of Sociology on behalf of the public organization «Detector Media», only 28.5% of Ukraine's residents demonstrated knowledge of what the Tomos is 71.5% of respondents either did not know or could not answer this question. Among those who showed knowledge of the Tomos, 42.3% learned about it from the mass media, 19% from religious figures' speeches, 17.4% from President Petro Poroshenko's speeches, 15.9% from politicians' speeches, and 11.5% from their surroundings. In western Ukraine, 43% demonstrated knowledge of the Tomos, in the central part of the country – 30%, and in the south and east – only 16-18% [17].

In November 2018, the Ecumenical Patriarchate's Holy Synod discussed the Tomos on Ukrainian Church autocephaly, resulting in a Communique outlining the creation of the Orthodox Church of Ukraine (OCU) statute. In December, the Unification Council in Kyiv brought together representatives of the UOC-KP, UAOC, and part of the UOC-MP, forming the OCU and electing Metropolitan Epiphanius (Dumenko) as its head. The UOC-KP and UAOC parishes transitioned to the OCU's jurisdiction, dissolving their former structures [15]. On January 6, 2019, the Ecumenical Patriarchate granted the Tomos to the OCU, officially recognizing it as the 15th canonical Orthodox Church and the successor of the Kyiv Metropolitanate [18, p. 87].

The UOC-MP opposed autocephaly discussions, with the ROC mobilizing believers against the move. Church leaders instructed dioceses to appeal to the Ecumenical Patriarch, opposing the unified local church in Ukraine and labeling its advocates as threats to Orthodox unity [19]. Meanwhile, Metropolitan Hilarion Alfeev of the ROC conducted eight diplomatic visits to local Orthodox churches in May, lobbying against Patriarch Bartholomew's autocephaly initiative. This escalated competition for influence among Orthodox churches. Even Russian President Volodymyr Putin and other officials attempted to meet the Ecumenical Patriarch, but their efforts failed [20].

After December 2018, the UOC-MP clergy rejected the Unification Council's decisions, with its Synod labeling the council an unlawful assembly and its resolutions as invalid [21]. Before the Tomos was granted,

the ROC severed Eucharistic communion with the Ecumenical Patriarchate. In a letter dated December 31, 2018, Patriarch Kirill of the ROC urged Patriarch Bartholomew not to grant the Tomos and even invoked the Last Judgment [22]. Following the Tomos, Archbishop Clement (Vecheria) of the UOC-MP criticized it as violating canonical norms governing Orthodox churches [23]. The UOC-MP, closely aligned with the ROC, played a significant role in promoting the «Russian world» ideology in Ukraine. The Kremlin continues efforts to position the Moscow Patriarchate as the leader of global Orthodoxy, leveraging both religious and political channels to influence local Orthodox churches and governments [24, p. 242–248]. After the Unification Council, 1,191 parishes and monasteries transitioned from the UOC-MP to the OCU by January 16, 2023, compared to 39 transitions to the UOC-KP and 2 to the UAOC during 2014–2017 [25; 26, p. 151]. These transitions often involved conflict, with violent church seizures intensifying after the OCU gained autocephaly. Despite expectations, mass transitions did not occur, as the ROC utilized its influence to hinder the process. Meanwhile, pro-Russian politicians obstructed measures against the UOC-MP's anti-state activities. The UOC-MP leadership, to maintain power, continues to portray OCU supporters as schismatics, fueling religious discord.

The establishment of a local church and the granting of autocephaly to the OCU are significant both religiously and geopolitically. Autocephaly elevates the OCU's status, aligning it with other autonomous Orthodox churches. It strengthens the state, while its absence weakens it, making it vulnerable to manipulation and using the church as a political tool for foreign interests [27]. Russian policy has shown the importance of an independent Orthodox Church in defending national interests. The Tomos process also highlighted Constantinople's independence and reduced Moscow's influence, potentially leading to its religious isolation. Ukraine's departure from Russian religious control challenges the "Russian world" concept, weakening Russia's influence in Ukraine and diminishing the authority of the UOC-MP. Thus, the OCU's recognition by Constantinople counterbalances Moscow's pressure and opens new possibilities for the development of Orthodoxy in Ukraine.

3. UOC-MP after a full-scale Russian invasion in 2022

Since Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, the UOC-MP, unlike the OCU and UGCC, has not condemned Russia's aggression or recognized it as an aggressor. It also maintained its connection with the ROC, which continued to influence its actions. Under pressure from its congregants, the UOC-MP held a council in May 2022, distancing itself from the ROC but refraining from condemning Russia as the aggressor or denouncing collaboration with the ROC [28].

Despite this, the UOC-MP leadership showed no intention of fully severing ties with the ROC. After the council, ROC leaders confirmed the unity between the two churches [29]. The UOC-MP actions were largely seen as an attempt to placate believers dissatisfied with the church's pro-Russian stance, as noted by theologian Andrii Kuraiev [30].

In December 2022, President Zelensky's decree, based on a National Security and Defense Council decision, targeted pro-Russian religious groups. The SBU conducted searches of UOC-MP clergy, seizing Russian passports, literature, and propaganda [31; 32]. Over 40 counterintelligence operations were launched, resulting in over 60 criminal cases against UOC-MP clergy who sided with Russia [33; 34]. Patriarch Bartholomew of Constantinople, in a 2022 speech, condemned the ROC's alignment with Putin and its role in dividing Orthodox Christianity, viewing Moscow's long-term agenda as a geopolitical catastrophe for Ukraine and global Orthodoxy [35].

In January 2023, UOC-MP clergy petitioned their leaders to clarify the Church's position on the war [36]. However, the church leadership has not yet responded. A religious expert study in January 2023 assessed the UOC-MP's status and the legitimacy of its May 2022 council under the National Security and Defense Council's directives [37].

At the end of January 2023, a religious expertise was conducted with the participation of leading Ukrainian religious experts. The expert religious study of the status of the UOC-MP was conducted

based on the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine «On certain aspects of the activities of religious organizations in Ukraine and the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)» dated December 1. The purpose of this expertise was to examine the status of the UOC-MP and the legality of convening the Council of the UOC-MP in May 2022 [37].

The findings of the expert group are as follows:

- The new edition of the Statute on the Administration of the UOC-MP (dated May 27, 2022) and the resolutions of the UOC-MP Council did not lead to the rupture of the canonical connection between the UOC-MP and the ROC. The status of the UOC as a structural subdivision of the ROC, enjoying certain rights of autonomy but not constituting an autocephalous Church, remains unchanged.

- The UOC-MP relationship with the ROC is a canonical connection of parts with the whole. The relationship between the UOC-MP and the ROC is not the relationship of two independent (autocephalous) Churches. The UOC-MP also does not have the status of an autonomous Church recognized by other churches. Therefore, from the perspective of ecclesiology and canonical law, the UOC-MP is considered a structural subdivision of the ROC with certain rights of self-governance but without its own canonical subjectivity.

- The current activities or inaction of the highest bodies of church authority and administration of the UOC indicate that it continues to be subordinate to the ROC. It does not function as an independent (autocephalous) Church and does not proclaim its own self-governance (autocephaly). The expert group has not found any documents or actions indicating the transformation of the UOC-MP into an independent religious organization relative to the ROC.

Therefore, the UOC-MP has been and continues to fulfill not only a religious but also an ideological function in Ukraine. In the context of the ongoing struggle for statehood, which has persisted throughout Ukraine's years of independence, anti-Ukrainian ideological slogans permeate the minds of Ukrainians not only through television screens but also from the pulpits of this particular Church. The logical outcome of the activities of Moscow-aligned clergy and hierarchs has been the cultivation of anti-Ukrainian sentiments among the faithful of the UOC-MP, which has been particularly pronounced in Crimea, the South, and the East of Ukraine during the post-Maidan crisis of identities against the backdrop of Russian aggression.

Conclusion. Russian occupation of parts of Ukrainian territories has clearly divided the religious landscape in Ukraine based on attitudes towards the processes of national state-building. This has prompted deeper understanding among the Ukrainian people and government regarding the significance of building a national Church. Gustave Le Bon once noted that a significant portion of historical events, particularly related to the formation of political and social institutions, is the result of the influence of religious ideas on these processes.

During the years 2014–2022, Ukrainian Orthodoxy experienced both positive and negative, crisis-driven changes. While the OCU and the UGCC support Ukraine's destiny and pray for its victory, the UOC-MP has revealed its true face and its genuine anti-Ukrainian stance. It is important to recognize that the UOC-MP serves as an integral weapon for the Kremlin in spreading the «Russian world» and guarantees that Ukraine remains within its sphere. Therefore, the UOC-MP clearly falls into the category of individuals/institutions that pose a threat to Ukraine's national interests and sovereignty as an independent state. However, Ukrainian society still expects more effective steps from the clergy of the UOC-MP in distancing themselves from anti-Ukrainian and chauvinistic ideas of the «Russian world», actively propagated by both the Moscow Patriarchate and secular Russian authorities. Nonetheless, according to Ukrainian religious experts, this process will not happen soon.

Ukrainians have long been in need of a qualitatively «different Orthodoxy», which can be achieved through a departure from the Moscow paradigm of church-building, a genuine restoration

of unity, and, most importantly, a different understanding of unity. The creation of a unified OCU and the receipt of the Tomos in 2018 were events of not only geopolitical significance but also a true religious victory for Ukraine in its confrontation with Russia. It is crucial to understand that an independent state requires an independent church, which acts as a significant factor in strengthening the Ukrainian nation and contributes to its European and Euro-Atlantic integration.

Bibliography

1. Балюк В., Дорош М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2020. № 51. С. 5–11.
2. Гвань І. Янукович – православний діяч міжнародного масштабу. *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/3539028.html> (дата звернення: 23.01.2024);
3. «Філарет: Негативно до УПЦ КП ставився Янукович. Усі інші президенти України нас підтримували». *Гордон*. URL: <https://m.gordonua.com/ukr/news/society/-filaret-negativno-do-upts-kr-stavivsjanukovich-vsi-inshi-prezidenti-ukrajini-nas-pidtrimovali-675746.html> (дата звернення: 11.03.2024).
4. Доровська О. Московський патріарх Кирило хвалить Донбас. *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24093873.html> (дата звернення: 11.03.2023).
5. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К.: *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2015. 684 с. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-pro-vnutrishne-ta-zovnishne-stanovishe> (дата звернення: 14.03.2024).
6. Гарда М. Код сепаратизму в богослужбових текстах УПЦ: форми, формули, статистика. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/28628-kod-separatizmu-v-bogosluzhbovix-tekstax-upc-formi-formuli-statistika.html> (дата звернення: 09.04.2024);
7. Гарда М. Код сепаратизму в богослужбових текстах УПЦ: форми, формули, статистика. Частина II. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/28629-kod-separatizmu-v-bogosluzhbovix-tekstax-upc-formi-formuli-statistika-chastina-ii.html> (дата звернення: 12.04.2024).
8. Саган О. Православ'я України і національна безпека. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 246–257. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2015_76_26 (дата звернення: 10.03.2024).
9. Священики УПЦ МП освячують російську зброю в Криму. *Релігійно-інформаційна служба новин України*. URL: https://risu.ua/svyashcheniki-upc-mp-osvyachuyut-rosijsku-zbroyu-v-krimu-tomu-shcho-se-zbroya-pravdi_n109337 (дата звернення: 01.05.2024).
10. Немирич М. УПЦ (МП) в українському Криму благословляє окупантів на захист Росії і освячує їхню зброю. *Релігійно-інформаційна служба новин України*. URL: https://risu.ua/UPC-MP-U-KRIMU-BLAGOSLOVLYAYE-OKUPANTIV-NA-ZAHIST-ROSIJI-I-OSVYACHUYE-JINNYU-ZBROYU_N95540 (дата звернення: 01.05.2024).
11. Дорош С. На чому боці українські церкви у ДНР/ЛНР?. *BBC Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/10/151006_donbass_church_separatism_sd (дата звернення: 04.05.2023).
12. УПЦ (МП): митрополит не встав під час вшанування Героїв України, бо «проти війни». *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27005934.html> (дата звернення: 04.05.2024).
13. Березовський О. Досьє. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/file/person/1518_onufriy_berezovskiy.html (дата звернення: 04.01.2024).
14. «Намісник Києво-Печерської Лаври заявив, що Крим «ніколи не був українським», а УПЦ МП це ніщо інше як РПЦ». *LB.ua*. URL: https://lb.ua/file/person/1518_onufriy_berezovskiy.html (дата звернення: 04.01.2023).
15. Православна Церква України: шлях крізь віки (Короткий історичний нарис). URL: <https://patriarchia.org.ua/istoriya/> (дата звернення: 04.05.2024).
16. Арістова А. Релігія в Україні. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 20.11.2024).
17. «Лише 28,5% жителів України кажуть, що знають, що таке томос – опитування КМІС». *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/infospace/article/142124/2018-10-29-lyshe>

285-zhyteliv-ukrainy-kazhut-shcho-znayut-shcho-take-tomos-opytuvannya-kmis/ (дата звернення: 04.01.2024).

18. Палінчак М. Історичні та канонічні аспекти отримання Томосу в Україні. *Регіональні студії. Науковий журнал*. 2020. № 21. С. 82–88. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/45997/1/15.pdf> (дата звернення: 2.09.2024).

19. «РПЦ знову виступила проти Православної церкви в Україні». *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rpc-rpcu/29681978.html> (дата звернення: 23.04.2024).

20. «Два роки Томосу: православ'я вже ніколи не буде таким, як раніше...» *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3163109-dva-roki-tomосу-pravoslava-vze-nikoli-ne-bude-takim-ak-ranise.html>. (дата звернення: 20.04.2024).

21. «В УПЦ (МП) заявили, що не визнають рішення Об'єднавчого собору». *РБК-Україна*, URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/upts-mp-zayavili-priznayut-resheniya-obeditelnogo-1544200033.html>. (дата звернення: 23.04.2024).

22. «РПЦ розірвала стосунки з Константинополем: що це означає». *BBC Україна*, URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45865460> (дата звернення: 15.05.2024).

23. «В УПЦ (МП) назвали томос для української церкви «великою спокусою». *BBC Україна*, URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46769584> (дата звернення: 15.05.2024).

24. Бистрицька Е. Східні православні церкви у геополітичних планах Кремля (1945–1948 рр.). *Наукові записки: Серія Історія. ТНПУ ім. В. Гнатюка*. 2010. № 58 (2). С. 242–248. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5634/1/Bustrucka.pdf> (дата звернення: 8.05.2024).

25. Карта переходів релігійних громад (парафій) з УПЦ МП до ПЦУ. URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1QvrLRYXPSECaу3HG3C67xpKYaHBvWeqy&hl=en_US&ll=49.0924263706326%2C26.350411777279636&z=6 (дата звернення: 1.07. 2024).

26. Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кюраса НАН України*. 2018. № 3–4. С. 141–192. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/voyanlovych_suchasne.pdf. (дата звернення: 1.05. 2024).

27. «Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року». Українська Православна Церква. *Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*, URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/#2023-06-14>. (дата звернення: 4.06. 2024 р.).

28. Червоненко В. Патріарх Кирило покарав українську церкву за рух до незалежності. Подобиці рішення. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61684106>, (дата звернення: 4.03. 2024 р.).

29. Шумило С. РПЦ анексує єпархії УПЦ у Криму і погрожує «новим розколом». *Радіо Свобода*, URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rpts-mp-pruyednannya-krymskykh-yeparkhiy/31887541.html> (дата звернення: 4.03. 2024 р.).

30. Чорна С. Відхрещування УПЦ МП від РПЦ: революційний крок чи оковамилювання. *Голос*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/360744> (дата звернення: 11.09. 2024 р.).

31. Указ Президента України №820/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>, (дата звернення: 22.04. 2024 р.).

32. «СБУ знайшла в єпархіях УПЦ МП російські паспорти священників і прапор «новоросії». *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3630286-sbu-znajsla-v-eparhiah-upc-mp-rosijski-pasporti-svasennikiv-i-prapor-novorosii.html> (дата звернення: 22.04. 2024 р.).

33. Смишляев С. Вчення про сатанізм, прапори «Л/ДНР», крадені ікони: знахідки під час обшуків в УПЦ МП. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/23/infografika/bezpeka/vchennya-pro-satanizm-prapory-ldnr-kradeni-ikony-znachidky-obshukiv-upcz-mp> (дата звернення: 22.04. 2024 р.).

34. «Журналісти знайшли паспорт РФ в предстоятеля УПЦ МП Онуфрія». *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/zurnalisti-znajsli-pasport-rf-v-predstoatela-upc-mp-onufria/a-65260363> (дата звернення: 13.04. 2024 р.).

35. Промова Вселенського Патріарха Варфоломія на конференції «World Policy Conference – for a Reasonably Open World». *Київське Православ'я*. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2022/12/13/promova->

vselenskoho-patriarha-varfolomiya-na-konferentsiji-world-policy-conference-for-a-reasonably-open-world-9-hrudnya-2022-r/ (дата звернення: 22.04. 2024 р.).

36. Перун В. Віряни і духовенство УПЦ МП просять своє керівництво озвучити реальний статус церкви і ставлення до війни. *LB.ua* URL: https://lb.ua/society/2023/01/12/542382_viryani_i_duhovenstvo_upts_mp_prosyat.html, (дата звернення: 07.08. 2024 р.).

37. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/> (дата звернення: 09.10. 2024 р.).

References

1. Baliuk, V., & Dorosh, M. (2020). Relihiinyi chynnyk u hibriddii viini Rosii proty Ukrainy [The religious factor in Russia's hybrid war against Ukraine]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 51, 5–11. [in Ukrainian]

2. Hvat, I. (2024). Yanukovych – pravoslavnyy diiach mizhnarodnoho masshtabu [Yanukovych is an Orthodox figure of international scope]. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/3539028.html> (accessed January 23, 2024). [in Ukrainian]

3. Filaret: Negativno do UPTs KP stavivsia Yanukovych [Filaret: Yanukovych had a negative attitude towards the UOC-KP. All other presidents of Ukraine supported us] (2019). *Gordon*. Retrieved from <https://m.gordonua.com/ukr/news/society/-filaret-negativno-do-upts-kp-stavivsia-janukovich-vsi-inshi-prezidenti-ukrajini-nas-pidtrimovali-675746.html> (accessed March 11, 2024). [in Ukrainian]

4. Dorovska, O. (2023). Moskows'kyi patriarkh Kyrylo khvalyt' Donbas [Moscow Patriarch Kiril praises Donbas]. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/24093873.html> (accessed March 11, 2023). [in Ukrainian]

5. «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshe Ukrainy v 2015 rotsi» (2015). Analychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy [Analytical report on the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the internal and external situation of Ukraine in 2015"] K.: *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. 684 s. Retrieved from <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analichna-dopovid-pro-vnutrishne-ta-zovnishne-stanovyshe> (accessed March 14, 2024). [in Ukrainian]

6. Harda, M. (2024). Kod separatyizmu v bohosluzhbovykh tekstakh UPC: formy, formuly, statystyka [The code of separatism in liturgical texts of the UOC: forms, formulas, statistics]. *Relihiia v Ukraini*. Retrieved from <https://www.religion.in.ua/main/analitica/28628-kod-separatizmu-v-bogosluzhbovix-tekstax-upc-formi-formuli-statistika.html> (accessed April 9, 2024). [in Ukrainian]

7. Harda, M. (2024). Kod separatyizmu v bohosluzhbovykh tekstakh UPTs: formy, formuly, statystyka [The code of separatism in liturgical texts of the UOC: forms, formulas, statistics]. *Chastyna II. Relihiia v Ukraini*. Retrieved from <https://www.religion.in.ua/main/analitica/28629-kod-separatizmu-v-bogosluzhbovix-tekstax-upc-formi-formuli-statistika-chastyna-ii.html> (accessed April 12, 2024). [in Ukrainian]

8. Sagan, O. (2015). Pravoslavia Ukrainy i natsionalna bezpeka [Orthodoxy of Ukraine and national security]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 76, 246–257. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2015_76_26 (accessed March 10, 2024). [in Ukrainian]

9. Sviashchenyky UPC-MP osviachuiut rosiisku zbroiu v Krymu [UOC-MP priests consecrate Russian weapons in Crimea] (2024). *Relihiino-informatsiina sluzhba novyn Ukrainy*. Retrieved from https://risu.ua/svyashcheniki-upc-mp-osvyachuyut-rosijsku-zbroiu-v-krimu-tomu-shcho-ce-zbroya-pravdi_n (accessed May 01, 2024). [in Ukrainian]

10. Nemyrych, M. (2014). UPC (MP) v ukrainskomu Krymu blahoslovliaie okupantiv na zakhyst Rosii i osviachue yikhniu zbroi [The UOC-MP in the Ukrainian Crimea blesses the occupiers in defense of Russia and consecrates their weapons]. *Relihiino-informatsiina sluzhba novyn Ukrainy*. Retrieved from https://risu.ua/UPC-MP-U-KRIMU-BLAGOSLOVLYAYE-OKUPANTIV-NA-ZAHYST-ROSIJI-I-OSVYACHUYE-JIHNYU-ZBROYU_N95540 (accessed May 01, 2024). [in Ukrainian]

11. Dorosh, S. (2015). Na chiyemu boci ukrainski tserkvy u DNR/LNR? [On whose side are the Ukrainian churches in the DPR/LPR]. *BBC Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/>

ukrainian/society/2015/10/151006_donbass_church_separatism_sd. (accessed May 4, 2023). [in Ukrainian]

12. UPC (MP): Mytropolyt ne vstav pid chas vshanuvannia Heroiv Ukrainy, bo «proty viiny». [UOC-MP: the metropolitan did not stand up during the commemoration of the Heroes of Ukraine, because he is «against the war»] (2015). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27005934.html> (accessed May 4, 2024). [in Ukrainian]

13. Berezovskyi, O. (2022). Dosie [Dossier]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/file/person/1518_onufriy_berezovskiy.html (accessed January 4, 2024). [in Ukrainian]

14. Namisnyk Kyievo-Pecherskoi Lavry zaiavyv, shcho Krym «nikoly ne buv ukrainskym», a UPC-MP tse nishcho inshe yak RPC [The vicar of the Kyiv-Pechersk Lavra said that Crimea “was never Ukrainian”, and the UOC-MP is nothing but the Russian Orthodox Church] (2018). *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/file/person/1518_onufriy_berezovskiy.html (accessed January 4, 2023). [in Ukrainian]

15. Pravoslavna Tserkva Ukrainy: shliakh kriz viky (Korotkyi istorychnyi narys) (n.d.) [The Orthodox Church of Ukraine: the path through the ages (Brief historical essay)]. Retrieved from <https://patriarchia.org.ua/istoriya/> (accessed May 4, 2024). [in Ukrainian]

16. Aristova, A. (2022). Relihiia v Ukraini [Religion in Ukraine]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. Retrieved from https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (accessed November 20, 2024). [in Ukrainian]

17. Lyshe 28,5% zhyteliv Ukrainy kazhut, shcho znaiut, shcho take tomos. Opytuvannia KMIS [Only 28.5% of Ukrainians say they know what a tomos is – a KIIS survey] (2018). *Detektor media*. Retrieved from <https://detector.media/infospace/article/142124/2018-10-29-lyshe-285-zhyteliv-ukrainy-kazhut-shcho-znaiut-shcho-take-tomos-opytuvannya-kmis/>. (accessed January 4, 2024). [in Ukrainian]

18. Palinchak M. (2020). Istorychni ta kanonichni aspekty otrymannia Tomosu v Ukraini. [Historical and canonical aspects of obtaining Tomos in Ukraine] *Rehionalni studii. Naukovyi zhurnal*, (21), 82–88. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/45997/1/15.pdf> (accessed September 2, 2024). [in Ukrainian]

19. RPC zнову vystupyla proty Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini [The Russian Orthodox Church again spoke out against the Orthodox Church in Ukraine] (2008). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rpc-pcu/29681978.html> (Accessed April 23, 2024). [in Ukrainian]

20. Dva roky Tomosu: pravoslavia vzhe nikoly ne bude takim, iak ranshe... [Two years of Tomos: Orthodoxy will never be the same again...] (2024). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3163109-dva-roki-tomosu-pravoslava-vze-nikoli-ne-bude-takim-ak-ranise.html> (accessed April 20, 2024). [in Ukrainian]

21. V UPC-MP zaiavyly, shcho ne vyznaiut rishennia Obiednavchoho Soboru [The UOC-MP declared that they do not recognize the decision of the Unification Council]. (2018). *RBK-Ukraina*. Retrieved from <https://www.rbc.ua/ukr/news/upts-mp-zayavili-priznayut-resheniya-obedinitelnogo-1544200033.html> (accessed April 23, 2024). [in Ukrainian]

22. RPC rozirvala stosunky z Konstantynopolem: shcho tse oznachaie [The Russian Orthodox Church broke off relations with Constantinople: what does this mean] (2018). *BBC Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45865460> (accessed May 15, 2024). [in Ukrainian]

23. V UPC-MP nazvaly Tomos dlia ukrainskoi tserkvy «velykoiu spokusoiu» [The UOC (MP) called the tomos «a great temptation» for the Ukrainian church] (2019). *BBC Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46769584> (accessed May 15, 2024).

24. Bystrytska, E. (2010). Skhidni pravoslavni tserkvy u heopolitychnykh planakh Kremlia (1945–1948 rr.) [Eastern Orthodox churches in the geopolitical plans of the Kremlin (1945-1948)]. *Naukovi zapysky: Seriia Istorii*, (58), 242–248. Retrieved from <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5634/1/Bustrucka.pdf> (accessed May 8, 2024). [in Ukrainian]

25. Karta perekhodiv relihiinykh hromad (parafii) z UPC MP do PCU. [Map of transitions of religious communities (parishes) from the UOC MP to the OCU]. Retrieved from https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1QvrLRYXPSECay3HG3C67xpKYaHBvWeqy&hl=en_US&ll=49.0924263706326%2C26.350411777279636&z=6 (accessed July 1, 2024). [in Ukrainian]

26. Voinalovych, V. (2018). Suchasne ukrainske pravoslavia: stari i novi vyklyky [Modern Ukrainian Orthodoxy: old and new challenges]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, (3–4), 141–192. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/voyanlovych_suchasne.pdf (accessed May 1, 2024). [in Ukrainian]
27. Postanova Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy vid 27 travnia 2022 roku [Resolution of the Council of the Ukrainian Orthodox Church dated May 27, 2022]. (2022). *Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Synodalnyi informatsiino-prosvitnytskyi viddil UPC*. Retrieved from <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/#2023-06-14> (accessed June 4, 2024). [in Ukrainian]
28. Chervonenko, V. (2024). Patriarkh Kyrylo pokarav ukrainsku tserkvu za rukh do nezalezhnosti [Patriarch Kyrylo punished the Ukrainian church for the movement towards independence. Details of the decision]. *BBC Ukraina*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61684106> (accessed March 4, 2024). [in Ukrainian]
29. Shumylo, S. (2024). RPC aneksuie ieparkhii UPC u Krymu i pohrozhue «novym rozkolom» [The Russian Orthodox Church annexes dioceses of the Ukrainian Orthodox Church in Crimea and threatens a «new split»]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/rpts-mp-pryedydnannya-krymskykh-yeparkhiy/31887541.html> (accessed March 4, 2024). [in Ukrainian]
30. Chorna, S. (2022). Vidkreshchuvannia UPTs MP vid RPTs: revoliutsiinyi krok chy okozamyliuvannia [The baptism of the UOC-MP from the Russian Orthodox Church: a revolutionary step or an eye-candy]. *Holos Ukrainy*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/360744> (accessed September 11, 2024). [in Ukrainian]
31. Ukaz Prezydenta Ukrainy №820/2022 [Decree of the President of Ukraine No. 820/2022] (2022). Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097> (accessed April, 22, 2024). [in Ukrainian]
32. SBU znaishla v yeparkhiakh UPTs MP rosiiski pasporty sviashchennykiv i prapor «novorosii» [The SBU found Russian passports of priests and the flag of «New Russia» in the dioceses of the UOC MP] (2022). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3630286-sbu-znajsia-v-eparhiah-upc-mp-rosijski-pasporti-svasennikiv-i-prapor-novorosii.html> (accessed April, 22, 2024). [in Ukrainian]
33. Smyshliaiev, S. (2022). Vchennia pro satanizm, prapory «L/DNR», kradeni ikony: znakhidky pid chas obshukiv v UPC-MP [Teachings about Satanism, «L/DPR» flags, stolen icons: findings during searches of the UOC-MP]. *Slovo i dilo*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/23/infografika/bezpeka/vchennya-pro-satanizm-prapory-ldnr-kradeni-ikony-znaxidky-obshukiv-upcz-mp> (accessed April 22, 2024). [in Ukrainian]
34. Zhurnalisty znaishly pasport RF v predstoiatelia UPC-MP Onufriia [Journalists found a Russian passport in the head of the UOC-MP Onufriy] (2023). *DW*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/zurnalisti-znajsli-pasport-rf-v-predstoatela-upc-mp-onufria/a-65260363> (accessed April 13, 2024). [in Ukrainian]
35. Promova Vselenskoho Patriarkha Varfolomiia na konferentsii «World Policy Conference – for a Reasonably Open World» [Ecumenical Patriarch Bartholomew's speech at the conference «World Policy Conference – for a Reasonably Open World»] (2022). *Kyivske Pravoslavia*. Retrieved from <http://kyiv-pravosl.info/2022/12/13/promova-vselenskoho-patriarha-varfolomiya-na-konferentsiji-world-policy-conference-for-a-reasonably-open-world-9-hrudnya-2022-r/> (accessed April 22, 2024). [in Ukrainian]
36. Perun, V. (2023). Viriany i dukhovenstvo UPTs MP prosiat svoje kerivnytstvo ozvuchyty realnyi status tserkvy i stavlennia do viiny [Believers and clergy of the UOC MP ask their leadership to announce the real status of the church and its attitude to the war]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/01/12/542382_viryani_i_dukhovenstvo_upts_mp_prosyat.html (accessed August 7, 2024). [in Ukrainian]
37. Vysnovok relihiieznavchoi ekspertyzy Statutu pro upravlinnia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy na naiavnist tserkovno-kanonichnoho zviazku z Moskovskym patriarkhatom [The conclusion of the religious examination of the Statute on the Administration of the Ukrainian Orthodox Church on the existence of a church-canonical connection with the Moscow Patriarchate] (2023). *Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*. Retrieved from <https://dessa.gov.ua/vysnovok-relihiieznavchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/> (accessed October 9, 2024). [in Ukrainian]

УДК 316.334.55(477.84)«1980/1990»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.4>

Олександр ВОЛОЩУК

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

(voloshchuk888@gmail.com)

Oleksandr VOLOSHCHUK

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonososa, Ternopil, Ukraine, 46027

(voloshchuk888@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1232-6438>

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати соціально-економічне становище сільського населення Тернопільської області в період кінця 1980-х – початку 1990-х рр., встановити основні причини та чинники, що сприяли зростанню бідності в регіоні. Дослідити вплив аграрної кризи, занепаду колективних господарств та початкових етапів ринкових реформ на добробут сільських жителів, а також простежити зміни в соціальній структурі та рівень життя селян за вказаний період. **Методологія дослідження.** Автором використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історичні, економічні та соціологічні методи аналізу. Основними методами дослідження є: історико-генетичний – для вивчення еволюції соціально-економічних процесів у сільській місцевості Тернопільської області на тлі суспільних змін в СРСР та Україні в кінці 1980-х – початку 1990-х рр.; порівняльного аналізу – для зіставлення економічних показників різних регіонів України та визначення специфіки розвитку сільських районів Тернопільської області; статистичний аналіз з метою обробки та інтерпретації даних про рівень доходів, зайнятості та житлових умов сільського населення; соціологічний – для вивчення думок та настроїв селян через опитування, інтерв'ю та аналіз письмових свідчень очевидців тогочасних подій; документальний – для аналізу документальних матеріалів, місцевих рішень та преси, які відображають державну політику щодо сільських районів та її наслідки. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного аналізу соціально-економічного становища сільського населення Тернопільської області кінця 1980-х – початку 1990-х рр., що дало можливість глибше розкрити особливості регіональних процесів бідності в умовах переходу від планової економіки – до ринкової. Визначено специфічні чинники бідності сільського населення Тернопільщини, такі, як-от: занепад колективного сільського господарства, відсутність державної підтримки в перехідний період. Введено до наукового вжитку документи місцевих органів влади та статистичні дані, що дозволило цілісно й системно проаналізувати задекларовану проблематику. Оцінено вплив аграрної кризи на рівень життя сільського населення, а також аналіз конкретних наслідків економічних реформ для селян в умовах заострення економічної нестабільності. **Висновки.** Зростання бідності сільського населення Тернопільської області у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. обумовлено сукупністю соціально-економічних і політичних чинників. Основними причинами цього явища стали крах колективної системи господарювання, дефіцит інвестицій у сільське господарство та недостатня підтримка з боку держави під час переходу до ринкової економіки. Аграрна криза стала каталізатором економічного занепаду в сільських районах, що сприяло значному скороченню зайнятості в сільськогосподарському секторі. Колективні господарства не могли забезпечити достатній рівень доходів для селян. Недостатня державна підтримка в умовах трансформаційних процесів посилювала кризові явища в сільській місцевості. Програми реформування аграрного сектору не враховували регіональні особливості та потреби сільського населення, що сприяло соціальному занепаду та посиленню економічної нерівності між містом і селом.

Ключові слова: Тернопільська область, сільське господарство, бідність, дефіцит інвестицій, економічна криза.

POVERTY OF THE RURAL POPULATION OF TERNOPIIL REGION (LATE 1980 – EARLY 1990)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the socio-economic situation of the rural population of the Ternopil region in the period of the late 1980s – early 1990s, to determine the main reasons and factors that contributed to the growth of poverty in the region. To investigate the impact of the agrarian crisis, the decline of collective farms and the initial stages of market reforms on the well-being of rural residents, as well as to trace changes in the social structure and standard of living of villagers during the specified period.*

Research methodology. *The author used an interdisciplinary approach combining historical, economic and sociological methods of analysis. The main methods of research are the following: historical and genetic - to study the evolution of socio-economic processes in the rural areas of Ternopil region against the background of social changes in the USSR and Ukraine in the late 1980s - early 1990s; comparative analysis – to compare the economic indicators of different regions of Ukraine and determine the specifics of the development of rural areas of Ternopil region; statistical analysis for the purpose of processing and interpreting data on the level of income, employment and living conditions of the rural population; sociological – to study the opinions and attitudes of villagers through surveys, interviews and analysis of written testimonies of eyewitnesses of the events of that time; documentary – for the analysis of documentary materials, local decisions and the press, which reflect the state policy on rural areas and its consequences.*

Scientific novelty. *An attempt was made to comprehensively analyze the socio-economic situation of the rural population of the Ternopil region in the late 1980s and early 1990s, which made it possible to reveal more deeply the peculiarities of regional poverty processes in the conditions of the transition from a planned economy to a market economy. The specific factors of poverty of the rural population of Ternopil Oblast have been determined, such as: decline of collective agriculture, lack of state support in the transition period. The documents of local authorities and statistical data were brought into scientific use, which made it possible to comprehensively and systematically analyze the declared problems. The impact of the agrarian crisis on the standard of living of the rural population was assessed, as well as the analysis of the specific consequences of economic reforms for the peasants in the conditions of worsening economic instability.*

Conclusions. *The increase in poverty of the rural population of the Ternopil region in the late 1980s and early 1990s is caused by a combination of socio-economic and political factors. The main reasons for this phenomenon were the collapse of the collective economic system, the lack of investment in agriculture, and insufficient support from the state during the transition to a market economy. The agrarian crisis catalyzed economic decline in rural areas, which contributed to a significant reduction in employment in the agricultural sector: Collective farms could not provide a sufficient level of income for the peasants. Insufficient state support in the conditions of transformational processes intensified crisis phenomena in rural areas. Programs for reforming the agrarian sector did not take into account regional characteristics and the needs of the rural population, which contributed to social decline and increased economic inequality between the city and the countryside.*

Key words: *Ternopil region, agriculture, poverty, investment deficit, labor migration.*

Постановка проблеми. У період кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Україна переживала значні соціально-економічні зміни, пов'язані з розпадом СРСР, переходом від планової – до ринкової економіки та кризою аграрного сектора. Ці трансформаційні процеси особливо гостро позначилися на сільському населенні, зокрема у Тернопільській області, де домінуючим сектором економіки залишалося сільське господарство. Криза колективної системи господарювання, погіршення умов праці, безробіття, а також значне скорочення державної підтримки призвели до стрімкого зниження рівня життя сільського населення. Серед селян спостерігалось зростання бідності, економічна нестабільність. Проблема полягає в недостатньому дослідженні причин і наслідків зростання бідності серед сільського населення Тернопільської області в зазначений період, а також у відсутності комплексного аналізу соціально-економічних процесів, які сприяли загостренню цього явища. Необхідно вивчити, як саме трансформаційні процеси вплинули на структуру сільських громад, які стратегії виживання обирали селяни, і які заходи могли б бути ефективними для подолання кризи. Загалом, основна

проблема дослідження полягає у вивченні причин, механізмів і наслідків соціально-економічної кризи, що призвела до зростання бідності серед сільського населення Тернопільської області наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Мета статті – проаналізувати соціально-економічне становище сільського населення Тернопільської області в період кінця 1980-х – початку 1990-х рр., визначити основні причини та чинники, що сприяли зростанню бідності в регіоні. Дослідити вплив аграрної кризи, занепаду колективних господарств та початкових етапів ринкових реформ на добробут сільських жителів, а також простежити зміни в соціальній структурі та рівень життя селян за вказаний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На кінець 1980-х рр. в Тернопільській області, як і в усій Україні, сільське населення стикалося з поглибленням соціально-економічної кризи. Причини цього полягали в низькій продуктивності колгоспів та радгоспів, низькій заробітній платі і відсутності стимулів для приватної ініціативи. Економіка регіону, як і всієї країни, була централізованою, і селяни мали мало можливостей для самостійного розвитку господарств. На початку 1990-х рр., коли розпався СРСР, поглибилася соціальна нерівність у сільській місцевості. Інфляція, різке зниження рівня доходів та нестабільність економіки вплинули на сільських жителів особливо гостро. Дефіцит товарів першої необхідності, погіршення доступу до медичних і освітніх послуг також сприяли зниженню рівня життя. Бідність сільського населення впливала на демографічну ситуацію. Міграція до міст, спричинена пошуком кращих умов життя, призвела до скорочення чисельності сільського населення. Молодь покидала села через відсутність перспектив, що призводило до старіння населення і зниження продуктивних сил сільської місцевості. Одним із ключових чинників початку 1990-х рр. стало реформування земельної системи. Введення ринкових відносин і приватизація землі дали селянам нові можливості, але також поставили їх перед складними виборами та проблемами. Через брак коштів для модернізації сільського господарства, багато селян не могли ефективно використовувати приватизовану землю, що сприяло збереженню бідності.

Республіки колишнього СРСР майже одночасно відчували руйнівний вплив економічної кризи, яка призвела до масового падіння рівня життя населення та поставила проблему бідності серед головних державних пріоритетів. У середині 1990-х років вони усвідомили важливість дослідження бідності на національному рівні для ухвалення відповідних політичних рішень [1, с. 318]. Значну роль відігравала державна політика, яка під час економічних реформ не завжди скеровувалася на підтримку сільського населення. Нестача фінансових ресурсів на соціальні програми та відсутність дієвих механізмів підтримки аграрного сектору призвели до поглиблення соціальної нерівності і бідності. Загалом, бідність сільського населення Тернопільської області в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. зумовлена багатьма чинниками, такими, як: економічна криза, погіршення соціальної підтримки, демографічні зміни та неефективність реформ у сільському господарстві.

Під час перебудови ситуація в сільському господарстві УРСР значно ускладнилася: з'явилася розбалансованість, центр втратив контроль за виконанням економічних показників, а також відбулося послаблення трудової та виконавської дисципліни. Плани щодо забезпечення населення УРСР продуктами харчування не виконувалися, продовольча проблема актуалізувалась, що призводило до дефіциту основних товарів [2, с. 201]. Кризові явища набували загальнонаціонального характеру та перетворювалися на системні проблеми [3, с. 393]. Зокрема, в УРСР середньорічні темпи зростання виробленого національного доходу знизилися з 6,7% у 1966–1970 рр. до 3,4% у 1976–1980 рр., в той час як національного доходу, використаного на споживання та накопичення, – до 3,0% у 1976–1980 рр. і до 1,6% у 1986–1989 рр. (без урахування впливу фактичної зміни цін) [1, с. 79].

У 1980-х рр. в Західній Європі поширювалася думка, що бідність зводилася лише до низького рівня доходів, а стратегії боротьби з нею пов'язували переважно з економічним розвитком. Проте багато науковців критикували цей підхід, наголошуючи, що важливіше забезпечити свободу від бідності, ніж просто доступ до багатства. Пізніше було запропоновано новий підхід до боротьби з бідністю, разом із новим методом оцінки розвитку. Індекс людського розвитку став інструментом для порівняння різних факторів, що впливають на якість життя, таких як тривалість життя, рівень грамотності, освіта, стандарт життя, гендерна рівність і благополуччя дітей [4]. Натомість Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав трактує бідність як стан, при якому людина постійно або тривалий час позбавлена ресурсів, можливостей, вибору, безпеки та впливу, необхідних для забезпечення належного рівня життя та реалізації своїх громадянських, культурних, економічних, політичних і соціальних прав [5].

Тернопільська область – історично аграрний регіон з надлишком трудових ресурсів. Вона традиційно характеризується значною тимчасовою трудовою міграцією, як в інші регіони країни, так і за її межі [6, с. 163]. Проблема різкої диференціації населення за рівнем доходів залишається актуальною, сприяючи загостренню протиріч та зростанню соціальної напруги в суспільстві. Одним із найбільш впливових чинників, що визначає рівень матеріальної забезпеченості населення в Україні, є місце проживання. Відчутна різниця у рівні життя між міськими та сільськими жителями сьогодні найбільше впливає на формування загальної нерівності в країні [7, с. 323].

Споживання продуктів харчування та збалансованість раціону є основними показниками рівня бідності населення. Цей критерій охоплює базові потреби людини і відображає її фізіологічний стан. Незважаючи на те, що поняття бідності значно ширше, ніж лише харчові потреби, цей аспект залишається вкрай важливим для аналізу [8, с. 93]. Перед кризою Тернопільська область була промислово-аграрним регіоном з розвинутою інфраструктурою машинобудування, легкої та харчової промисловості, а також з високими показниками буряківництва, зернового господарства та молочно-м'ясного тваринництва. Вона забезпечувала 2% промислової продукції та 3,2% сільськогосподарської продукції в Україні, маючи при цьому 2,3% території країни і 2,5% її населення [9].

У 1990 р. Тернопільська область забезпечувала 2% валового продукту України. Відтоді темпи зниження виробництва в регіоні виявилися значно вищими, ніж в країні в цілому. Нерівномірні темпи падіння виробництва товарів і послуг у різних секторах спричинили структурні зміни в економіці. Якщо до 1992 р. провідну роль у валовому внутрішньому продукті займала промисловість, то згодом пріоритет почало отримувати сільське господарство [9].

Господарство Тернопільської області, подібно до інших регіонів України, сформувалося в радянський період і відзначається значною громіздкістю структури та істотними витратами ресурсів. Унаслідок тривалих кризових явищ регіон набув ознак депресивності, занепаду економічної бази, доволі низького рівня життя населення та відсутності власних резервів для соціально-економічного відновлення [10, с. 34–36]. Хоча статистичні показники були доволі високими. Наприклад, на 1980 р. виробництво тваринницької продукції у Тернопільській області становило: молока 656,6 тис. т., м'яса (в забійній вазі) 102,6 тис. т., яєць 33620 тис. штук. У 1990 р. – молока 808,3 тис. т., м'яса (в забійній вазі) 123 тис. т., яєць 35920 тис. штук [9]. Культури зернові та зернобобові на 1980 р.: 765,4 тис. т. (у т. ч. пшениці – 319,8 тис. т.); буряк цукровий фабричний – 2217,6 тис. т.; ріпак і кольза – 1,6 тис. т.; картопля – 510,5 тис. т.; овочеві культури – 105,1 тис. т. Культури зернові та зернобобові на 1990 р.: 319,1 тис. т. (у т. ч. пшениці – 697,0 тис. т.); ріпак і кольза – 12,7 тис. т.; картопля – 1019,1 тис. т.; овочеві культури – 140,6 тис. т. [11].

На думку В. Нерода, якісний етап у модернізації змісту статистичних видань розпочався в другій половині 1980-х рр. із початком перебудовних процесів у житті республіки. Упродовж

1985–1987 рр. у статистичних матеріалах спостерігалась певна тенденційність у методології розрахунків. Так, в оприлюднених даних про економічне зростання та соціальні показники часто акцентувалася увага на досягненнях і успіхах, тоді як певні проблеми та недоліки залишалися поза увагою. Це обмежувало об'єктивність оцінок і спотворювало реальну картину соціально-економічного стану. Однак, з поглибленням перебудови та відкриттям доступу до більш точних і різносторонніх даних, поступово почали з'являтися більш об'єктивні показники, що відображали реальний стан справ у різних сферах життя республіки [12, с. 75].

Таким чином темпи зростання національного доходу штучно завищувалися. Завищувався і обсяг зерна, оскільки до нього включали невикористані домішки, що насправді не були придатні для споживання. У статистичних даних про споживання м'яса населенням також були викривлення: до загальних показників безпідставно додавалися сало та субпродукти, що значно підвищувало загальний обсяг споживання м'ясних продуктів. Це створювало ілюзію кращого забезпечення населення продовольством, ніж було насправді, і використовувалося для демонстрації успішності економічної політики того періоду [12, с. 77–78].

У перехідний період та під час економічної кризи 1990-х рр. в Україні відбулося значне зниження рівня реальних доходів населення, споживання та забезпеченості сімей товарами і послугами. У цей період частка витрат на харчування в структурі доходів майже подвоїлася, тоді як витрати на непродовольчі товари скоротилися вдвічі, а накопичення знизилося до від'ємних показників. Значно зросла роль натурального господарства для задоволення споживчих потреб населення, і самозабезпечення домогосподарств стало надзвичайно важливим [13, с. 51]. Сільське населення здебільшого самостійно забезпечувало себе основними продуктами харчування через власне виробництво. Проте дохід від продажу сільськогосподарської продукції використовувався для придбання продуктів, які не вироблялися в господарстві, а також інших необхідних товарів і послуг. Такий спосіб господарювання селян здебільшого можна вважати засобом виживання, оскільки отримання прибутків і збагачення не було його метою [14, с. 252]. У сільському господарстві в Тернопільській області не вдалося істотно наростити обсяги сільськогосподарського виробництва. Це частково пояснюється нераціональним використанням земельних ресурсів, а також відносинами, що склалися між сільськогосподарськими виробниками і державою та іншими чинниками [9]. Єдиним показником, який зростав, була інфляція: у 1993 р. індекс споживчих цін досяг 10256%. Це стосувалося і сільського господарства, яке також зазнало падіння [15].

Висновки. Сільське населення Тернопільської області кінця 1980-х – початку 1990-х рр. зіткнулося зі значними проблемами. Сільське господарство, як основний вид діяльності населення, переживало кризу, викликану структурними економічними змінами та політичною нестабільністю. Зростання інфляції, падіння виробничих показників значно погіршили економічне становище селян. Розпад колгоспної системи і спроби переходу до приватного господарювання не мали швидкого позитивного впливу. Зазначені чинники негативно вплинули на загальний рівень життя сільського населення Тернопільської області на межі 1980 – 1990-х рр., що відобразилося в подальших соціально-економічних проблемах регіону.

Література

1. Рівень життя населення України НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черненко. Київ : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с.: іл.
2. Коріненко П.С. Історія українського селянства: навчально-методичний посібник наук. ред. С. В. Корновенко. Тернопіль : ТНПУ, 2014. 296 с.
3. Коріненко П.С. Трансформація земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Видання друге, доповнене і доопрацьоване: монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2019. 512 с.

4. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/poverty> (дата звернення: 10.10.2024).
5. Бідність і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, E/C.12/2001/10. URL: www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/E.C.12.2001.10.En (дата звернення: 10.10.2024).
6. Крисько Ж.Л. Аналіз сучасного стану ринку праці Тернопільської області. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Випуск 17. С. 162–166.
7. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2007. 468 с.
8. Мезенцева Н., Мельничук В. Регіональні аспекти поширення бідності в Україні. *Часопис соціально-економічної географії*. 2021. Випуск 13(2). С. 91–96.
9. Заставецька Л. 2.1. Загальна характеристика господарства. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnpbrcsjcglclefindmkej/http://dspace> (дата звернення: 10.10.2024).
10. Барановський М. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України. *Супільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: Матер. V Міжнар. наук. конф. 21–23 жовтня 2010 р. К.*, 2010. С. 34–36.
11. Агропромисловий комплекс. | Тернопільська область. URL: <https://irp.te.ua/sil-s-ke-gospodarstvo/> (дата звернення: 10.10.2024).
12. Нерод В. О. Історія у вимірах статистики. Огляд статистичних публікацій в Україні. 1919–1990. К., 1998. 100 с.
13. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2009. 184 с.
14. Мартинюк М. АПК за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. URL: <https://uga.ua/meanings/ukrayina-agrama-tsifri-yak-pohidna-politiki/> (дата звернення: 10.10.2024).
15. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991): монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 552 с.

References

1. Riven zhyttia naseleння Ukrainy (2006) [Standard of living of the population of Ukraine]. NAN Ukrainy. In-t demohrafii ta sots. doslidzh., Derzh. kom. statystyky Ukrainy; Za red. L. M. Cherenko. K.: TOV «Vydavnytstvo «Konsultant», 428 s.: il. [in Ukrainian]
2. Korinenko, P. S. (2014). Istoriia ukrainskoho selianstva: navchalno-metodychnyi posibnyk [History of the Ukrainian peasantry: educational and methodological manual]. nauk. red. S. V. Kornovenko. Ternopil: TNPU, 296 s. [in Ukrainian]
3. Korinenko, P. S. (2019) Transformatsiia zemelnykh vidnosyn v ukrainskomu seli (IX – pochatok XXI st.) [Transformatsiia zemelnykh vidnosyn v ukrainskomu seli (IX – early XXI century)]. Porivnialnyi analiz. Vydannia druhe, dopovnene i doopratsovane: monohrafiia. Ternopil: Osadtsa Yu. V., 512 s. [in Ukrainian]
4. Posibnyk z osvity v oblasti prav liudyny za uchasti molodi [Manual on education in the field of human rights with the participation of young people]. Retrieved from <https://www.coe.int/uk/web/compass/poverty> (data zvernennia: 10.10.2024).
5. Bidnist i Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava, E/S.12/2001/10 [Poverty and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/2001/10]. Retrieved from www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/%28Symbol%29/E.C.12.2001.10.En (data zvernennia: 10.10.2024).
6. Krysko, Zh. L. (2017). Analiz suchasnoho stanu rynku pratsi Ternopilskoi oblasti [Analysis of the current state of the labor market in the Ternopil region]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. Vypusk 17, S. 162–166. [in Ukrainian]
7. Naseleння Ukrainy. Sotsialno-demohrafichni problemy ukrainskoho sela (2007). [Population of Ukraine. Socio-demographic problems of the Ukrainian village]. K.: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 468 s. [in Ukrainian]
8. Mezentseva, N., Melnychuk, V. (2021). Rehionalni aspekty poshyrennia bidnosti v Ukraini [Regional aspects of the spread of poverty in Ukraine]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafi. 2021. Vypusk 13(2)*, S. 91–96. [in Ukrainian]

-
9. Zastavetska, L. 2.1. Zahalna kharakterystyka hospodarstva [2.1. General characteristics of the farm]. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dspace> (data zvernennia: 10.10.2024).
10. Baranovskyi, M. (2010, 21–23 zhovtnia). Osoblyvosti transformatsiinykh protsesiv u rozvytku ahrarnoho sektora ta silskykh terytorii Ukrainy [Peculiarities of transformational processes in the development of the agrarian sector and rural areas of Ukraine]. *Suspilno-heohrafichni problemy rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy: Mater. V Mizhnar. nauk. konf.*, S. 34–36. [in Ukrainian]
11. Ahropromyslovyi kompleks. Ternopilska oblast [agricultural complex | Ternopil region]. Retrieved from <https://irp.te.ua/sil-s-ke-gospodarstvo/> (data zvernennia: 10.10.2024).
12. Nerod, V. O. (1998). Istoriiia u vymirakh statystyky. Ohliad statystychnykh publikatsii v Ukraini. 1919–1990 [History in the dimensions of statistics. Review of statistical publications in Ukraine. 1919–1990], 100 s. [in Ukrainian]
13. Demohrafichni chynnyky bidnosti (kolektyvna monohrafiia) (2009) [Demographic factors of poverty (collective monograph)]. Za red. E. M. Libanovoi. K.: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 184 s. [in Ukrainian]
14. Martyniuk, M. APK za 29 rokiv. Trendy v tsyfrakh do Dnia Nezalezhnosti [APC for 29 years. Trends in numbers for Independence Day]. URL: <https://uga.ua/meanings/ukrayina-agrarna-tsifri-yak-pohidna-politiki/> (data zvernennia: 10.10.2024).
15. Maliarchuk, O. M. (2023). Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehioni Ukrainiskoi RSR (1964–1991): monohrafiia [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991): monograph]. Vyd. 2-he, pererobl. i dopov. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 552 s. [in Ukrainian]

УДК 93/94(477.83/.86):37.014.523:322.22

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.5>**Юлія ГРАБЕЦЬ***аспірантка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, 2, вул. М. Кривоноса, м. Тернопіль, Україна, індекс 46027 (juliajuliakows@gmail.com)***Yuliia HRABETS***Graduate student at the Department of World History and Religious Studies of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,**М. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (juliajuliakows@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6867-6977>**ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Анотація. *Мета дослідження* полягає в аналізі основних напрямків просвітницької діяльності Греко-Католицької Церкви в контексті соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку українців у Східній Галичині в міжвоєнний період. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний) методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні та аналізі заявленої теми та введенням до наукового обігу архівних матеріалів, що уможливує з'ясування головних напрямків просвітницької діяльності греко-католицького духовенства Східної Галичини в міжвоєнний період. **Висновки.** Просвітницька робота греко-католицького духовенства господарсько-економічного, культурно-освітнього та національного напрямків була основою збереження самобутнього розвитку українців на теренах Східної Галичини. Увага священників до актуальних соціальних проблем і співпраця з кооперативами, господарськими організаціями та товариствами («Сільський Господар», «Відродження», «Дністер» тощо) сприяла відновленню регіону після війни, допомагала віруючим покращувати власне матеріальне становище. Завдяки ініціативі Церкви збільшилась кількість приватних навчальних закладів з рідною мовою викладання. Випуск релігійної преси, комплектація парафіяльних бібліотек якісною літературою, зокрема й на морально-релігійну тематику, дозволяли поширювати національні та релігійні цінності.

Ключові слова: греко-католицьке духовенство, Греко-Католицька Церква, Східна Галичина, священник, братства, освіта, просвітницька робота, школа, «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський Господар», бібліотеки, література.

**EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE GREEK CATHOLIC CLERGY
OF EASTERN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD**

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the main directions of the educational activities of the Greek Catholic Church in the context of the socio-economic, cultural and educational development of Ukrainians in Eastern Galicia in the interwar period. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. General scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-systemic) methods were used. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study and analysis of the stated topic and the introduction of archival materials into scientific circulation, which makes it possible to clarify the main directions of the educational activities of the Greek Catholic clergy of Eastern Galicia in the interwar period. **Conclusions.** The educational work of the Greek Catholic clergy in the economic, cultural, educational, and national spheres was the basis for preserving the original development of Ukrainians in Eastern Galicia. The priests' attention to pressing social problems and cooperation with cooperatives, economic organizations, and societies («Silskyi Hospodar», «Vidrodzhennia», «Dnister», etc.) contributed to the region's recovery after the war and helped the faithful improve their finan-

cial situation. Thanks to the Church's initiative, the number of private educational institutions with the native language of instruction increased. The publication of religious press and the supply of parish libraries with quality literature, including on moral and religious topics, allowed the spread of national and religious values.

Key words: Greek Catholic clergy, Greek Catholic Church, Eastern Galicia, priest, brotherhoods, education, educational work, school, «Prosvita», native school, «Ridna Shkola», «Silskyi Hospodar», libraries, literature.

Постановка проблеми. Одним із наслідків завершення Першої світової війни був розпад чотирьох імперій, зокрема Австро-Угорської і Російської. Бажання українців організувати власну державу не отримали підтримки міжнародної спільноти. Включення Східної Галичини до складу Польської Республіки супроводжувалося соціально-економічною розрухою, українсько-польськими конфліктами, культурною та релігійною асиміляцією. За цих умов українське суспільство потребувало моральної та практичної підтримки для відновлення регіону та збереження національної ідентичності. Саме такі обов'язки взяло на себе греко-католицьке духовенство. Одним із способів надання підтримки було проведення священниками просвітницької роботи на різну тематику, зокрема через проповідування на богослужіннях, створення братств, співпрацю з місцевими товариствами тощо. Такі потуги духовенства сприяли покращенню господарського становища, вирішували певні соціальні проблеми, створювали сприятливі умови для підвищення рівня духовного розвитку, освіченості, національної свідомості вірних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія дослідження базується на комплексних наукових працях, спогадах, свідченнях, статистичних даних та архівних документах.

Українські науковці періоду незалежної України значну увагу приділяють дослідженню ролі духовенства в суспільному та культурно-освітньому житті на українських теренах. Аналізу діяльності греко-католицького духовенства першої половини ХХ ст. присвячено роботи Е. Бистрицької (Bystrytska, 2005), А. Качора (Kachor, 1992), І. Пилипіва (Pylupiv, 2010), М. Кугутяка (Kuhutiak, 1993), Ю. Грабець (Hrabets, 2024). Окремі аспекти діяльності ГКЦ у сфері культурно-освітньої діяльності були викладені авторкою публікації у співавторстві з Е. Бистрицькою (Bystrytska, 2023). Постать митрополита А. Шептицького та його церковно-народну діяльність було проаналізовано в праці Л. Цегельського (Tsehelskyi, 1995). Низка спогадів священників про особисте життя та суспільні події розміщена в роботі Б. Кравціва (Kravtsiv, 1975) і в журналах: «Перемиські Епархіальні Відомості» (Peremyski Yeparkhialni Vidomosti, 1928, 1929, 1930), «Львівські Архієпархіальні Відомості» (Lvivski Arkhiieparkhialni Vidomosti, 1922, 1932, 1936). Архівні матеріали, які використано в статті, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів. Опрацьовано справи фонду 201 «Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів», фонду 358 «Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ» і фонду 408 «Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів». У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки НАН України імені В. Стефаника було опрацьовано фонд 158 «Глинські».

Мета статті – аналіз основних напрямків просвітницької діяльності Греко-Католицької Церкви в контексті соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку українців у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Просвітницька діяльність греко-католицького духовенства Східної Галичини в 1918-1939 рр. була зумовлена соціально-економічними та політичними умовами в яких перебували українці та Греко-Католицька Церква.

Сотні священнослужителів поєднували душпастирську діяльність із організацією просвітницьких заходів у селах і містечках Східної Галичини. Місцевий священник був для своєї

громади наставником, саме від його активності та авторитету залежав рівень розвитку духовного, культурного, національного, господарського життя населення. Духовенство використовувало такі методи ведення просвітницької роботи: проповіді на богослужіннях, організація братств різного профілю, співпраця з організаціями та товариствами, надання практичної допомоги та порад віруючим.

Після Першої світової війни парафіяльні господарства Східної Галичини потребували належного відновлення, тому особливо актуальною була просвітницька робота священників господарсько-економічного напрямку. Під час бесід із парафіянами обговорювали питання відбудови чи спорудження нових господарських будівель, облаштування побуту, гігієни тощо.

У міжвоєнний період майже в кожному населеному пункті Східної Галичини діяв осередок товариства «Сільський Господар». Його лідерами та активними учасниками були представники греко-католицького духовенства. Учасники осередків займалися поширенням знань про раціональне ведення господарства, інформування населення щодо новинок у розвитку таких галузей господарства як рільництво, тваринництво, городництво, пасічництво тощо [1, с. 71–73]. Наприкінці 1920-х рр. головну раду товариства очолював о. Тит Войнаровський, серед учасників були: о. С. Онишкевич, о. В. Цебровський, о. О. Лецький, о. Й. Раковський та інші. Священники співпрацювали з товариством і запрошували до участі в ньому своїх парафіян, головували на господарських засіданнях, запрошували до виступу фахівців із різних галузей господарства тощо [2, с. 30–31].

До просвітницької діяльності також варто віднести співпрацю Церкви з страховими, ощадно-позичковими товариствами та кооперативами. Задля збереження майна від природних стихій чи побутових ситуацій на початку 1920-х р. керівництво Церкви закликала священників і парафіян страхувати свої господарства в товаристві «Дністер». У регіоні існувала ціла мережа кооперативних установ. З ініціативи священників кожної осені кооперативи влаштовували свята, переважно на церковне свято св. Софії або з нагоди освячення нового приміщення для кооперативу. Програма заходу передбачала виступ успішних і активних кооператорів, які розповідали про свої досягнення, демонстрували на виставці свою продукцію, влаштовували розважальні конкурси для молоді [3, с. 25–27]. Подібні заходи сприяли розширенню світогляду парафіян і мотивували до удосконалення власного господарства.

Після Першої світової війни знову набула поширення проблема пияцтва та тютюнопаління. Тому на теренах регіону священники продовжували створювати братства тверезості. В рамках їх функціонування учасники детально ознайомлювалися з корисною літературою даної тематики, закликами від єпископату, священники проводили бесіди з метою пояснення наслідків зловживання алкоголем чи тютюном [4, с. 4–5]. Така робота давала позитивні результати практично в кожній парафії. Також під час богослужіння священник періодично оголошував проповіді теж пов'язанні з шкідливістю будь-якої залежності. За участі активних парафіян священникам вдавалося організовувати в своїх громадах вічові рухи, під час яких учасники публічно відмовлялися від алкоголю чи тютюнопаління [5, с. 130–135]. Окрім цього священники також проводили систематичну роботу спрямовану на зменшення кількості функціонування шинків у парафії. Наприклад, надвірнянський декан о. М. Ганушевський домігся закриття більшості шинків у межах свого деканату, що спровокувало зменшення кількості залежних від алкоголю парафіян [5, с. 173–177].

Духовенство співпрацювало з антиалкогольним товариством «Відродження». Спільно вони організовували антиалкогольні курси, лекції, конференції, займалися поширенням спеціальної літератури та місячника «Відродження» [6, с. 63; 7, с. 54–56].

Участь священників у господарських, кооперативних, просвітницьких, антиалкогольних товариствах була показовою для всієї громади. Власний приклад священника теж мав значення

для парафіян, досить часто на нього рівнялися. Якщо священник вів гідний спосіб життя, не порушував церковних принципів про які розповідав парафіянам, то зазвичай користувався високим авторитетом серед населення. Важливим є те, що окрім реалізації спільних проєктів ГКЦ фінансово підтримувала провідні організації та товариства [8, с. 35; 9, с. 12–15].

Церква була активним учасником громадсько-політичного та культурно-освітнього життя на теренах Східної Галичини. Одним із завдань духовенства було виховати молоде покоління українців на засадах християнської моралі, з відчуттям національної повноцінності та з любов'ю до власної родини.

Педагогічно-просвітницька діяльність духовенства передбачала увагу до шкільної освіти. Зокрема священники бажаючи зберегти можливість українців навчатися рідною мовою створювали приватні навчальні заклади, організовували жіночу освіту. Більшість греко-католицьких священників співпрацювали та очолювали осередки товариства «Рідна школа». Воно займалося відкриттям навчальних закладів із рідною мовою викладання, організовувало курси для неписьменних, бібліотеки, випускали дитячу та науково-популярну літературу тощо.

Після Першої світової війни відновило свою роботу товариство «Просвіта». Його осередки існували на теренах кожної єпархії, а їх очільниками досить часто були священники. Роль очільника була визначальною для гуртка, оскільки він був відповідальним за облаштування приміщення для зустрічей, планував і організовував усю культурно-просвітницьку роботу. Завдяки функціонуванню осередків цього товариства священникам вдавалося ознайомлювати віруючих із важливими національними ідеями, проводили пам'ятні дні на честь ювілеїв відомих українських діячів, влаштовували місяці доброї преси, мистецькі вечори [10, с. 65; 11, с. 8–10].

Особливої уваги Церква надавала поширенню та популяризації християнських ідей з метою формування високоморальних якостей в особистості. Священники публікували власні статті релігійно-морального змісту в часописах, заохочували до читання християнської літератури в парафіяльних бібліотеках і читальнях [12, с. 111]. За вимогою єпископату в кожній парафії мала бути бібліотека, за її вміст відповідав священник. Перш ніж книга потрапляла до бібліотечного фонду парох особисто вивчав її на предмет доцільності та корисності для віруючих. Митрополичий Ординаріат рекомендував наповнювати бібліотеки літературою з різних галузей, в тому числі й на релігійну тематику [13, с. 70–72; 14, с. 3–4].

У міжвоєнний період було відновлено випуск релігійно-церковної преси, в яких друкували накази й розпорядження церковної влади, актуальні статті та оголошення. Серед яких були: «Львівські архієпархіальні відомості», «Вісник Перемиської Єпархії», «Вісник Станіславської Єпархії». Наприкінці 1920-х рр. за підтримки Церкви виходили друком такі часописи: «Місіонар», «Наш Приятель», «Нова Зоря», «Правда», «Бескид», «Поступ» [15, с. 5; 16, с. 15]. Одним із часописів, який допомагав духовенству застерігати віруючих від впливу шкідливих ідей був часопис «Христос Наша Сила» [17, с. 61; 18, с. 150–161].

Митрополит Андрей Шептицький у своїх розпорядженнях наголошував на важливості організації парафіяльним священником національної роботи на місцях. Оскільки саме його позиція була показовою та часто пріоритетною для віруючих [19, с. 45]. Священники долучалися до роботи молодіжних організацій, організовували молодь до вшанування трагічних, пам'ятних історичних дат або до проведення мирних акцій проти дискримінації українців, наприклад Голодомору, який впродовж 1932 – 1933 рр. тривав на території УСРР. На теренах Яворівщині національну просвітницьку роботу з парафіянами проводили такі священники: о. Венгринович (с. Наконечне), о. Горницький (с. Шкло), о. Волосянський (с. Краковець) та інші [20, с. 109–112; 21, с. 21–23].

Висновки. Просвітницька робота греко-католицького духовенства господарсько-економічного, культурно-освітнього та національного напрямків була основою збереження самобутнього розвитку українців на теренах Східної Галичини. Співпраця священників з кооперативами, господарськими організаціями та товариствами («Сільський Господар», «Відродження», «Дністер» тощо) сприяла відновленню регіону після війни та допомагала віруючим покращувати своє матеріальне становище. Завдяки ініціативі Церкви збільшилась кількість приватних навчальних закладів з рідною мовою викладання. Випуск релігійної преси, комплектація парафіяльних бібліотек якісною літературою, зокрема й на морально-релігійну тематику, дозволяли поширювати національні та релігійні цінності.

Література

1. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. 2005. С. 69–74.
2. Грабець Ю.А. Культурно-освітня діяльність греко-католицького духовенства Східної Галичини в міжвоєнний період. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. 2024. №1. С. 26–32.
3. Запрошення. Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ НАН України), відділ рукописів. Ф. 158. Спр. 5а. 31 арк.
4. Шкідливість денатурованого спирту. *Львівські Архієпархіальні Відомості*. Ч. 7. 15. вересня 1932. С. 4–5.
5. Кравців Б. Альманах Станиславівської землі : збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. / за ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. 959 с.
6. Управа Українського Протиалкогольного Т-ва “Відродження”. *Перемиські Епархіальні Відомості*. Ч. IV. 1930. С. 63.
7. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 79 с.
8. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1992. 40 с.
9. Листи крайового господарського товариства «Сільський господар» у Львові, Луцьку, Коломиї та ін. до Шептицького А. про діяльність. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 125. 50 арк.
10. Статут торгівельної і ремісничо-промислової спілки «Рідна Школа» в Боднарівці, листи українських кооперативів «Будучність», «Зоря» і ін. у Жовкві, Коломиї, Косові до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 126. 90 арк.
11. Історичні довідки про церкви Бібрського, Болехівського і Бродівського деканатів. ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 74. 12 арк.
12. Пилипів І.В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Історія*. 2010. №1. 109–114.
13. Листи священників з проханням призначити на парафії Львівської архієпархії, надати дозвіл викладати релігію в школах. ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1в. Спр. 2994. 85 арк.
14. Зарядження організацій парохіяльних бібліотек. *Львівські Архієпархіальні Відомості*. Ч. IV. 1. жовтня 1930. С. 3–4.
15. В справі часописи “Наш приятель” для шкільної молодіжи. *Львівські Архієпархіальні Відомості*. Ч. III. 25. травня 1922. С. 5.
16. Оголошення. *Перемиські Епархіальні Відомості*. Ч. I. 1929. С. 15.
17. «Христос Наша Сила». *Львівські Архієпархіальні Відомості*. Ч. V. травень 1936. С. 61.
18. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 199 с.
19. Особова справа кандидата на священника Пелеха Володимира. ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 738. 54 арк.

20. Бистрицька Е., Грабець Ю. Становище та діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1914–1939 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 105–116.
21. Розпорядок в справі збірок на добродійні цілі. *Перемиські Епархіальні Відомості*. Ч. II. 1928. С. 21–23.

References

1. Bystrytska, E. (2005). Uchast mytropolyta A. Sheptytskoho u suspilno-politychnomu zhytti Halychyny pochatku XX st. [The participation of Metropolitan A. Sheptytskyi in the social and political life of Galicia at the beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky TDPU im. V. Hnatiuka. Serii: Istoriiia*. 69–74. [in Ukrainian].
2. Hrabets, Yu. A. (2024). Kulturno-osvitnia diialnist hreko-katolytskoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny v mizhvoiennyi period [Cultural and Educational Activities of the Greek Catholic Clergy of Eastern Galicia in the Interwar Period]. *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii «Istoriiia»*. 2024. №1. S. 26–32. [in Ukrainian].
3. Zaproshennia [Invitation]. Lvivska natsionalna naukova biblioteka NAN Ukrainy imeni V. Stefanyka (dali – LNNB NAN Ukrainy), viddil rukopysiv. F. 158. Spr. 5a. 31 ark. [in Ukrainian].
4. Shkidlyvist denaturovanoho spirtu [The harmfulness of denatured alcohol]. *Lvivski Arkhiieparkhialni Vidomosti*. Ch. 7. 15. veresnia 1932. S. 4–5. [in Ukrainian].
5. Kravtsiv, B. (1975). Almanakh Stanyslavivskoi zemli : zbirnyk materiiialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny [Almanac of the Stanislaviv land: a collection of materials on the history of Stanislaviv and Stanislavivshchyna]. / za red. B. Kravtsiv. Niu-York; Toronto; Miunkhen: Vyd. Tsentralnoho Komitetu Stanyslavivshchyny. 959 c. [in Ukrainian].
6. Uprava Ukrainskoho Protyalcoholnoho T-va “Vidrozhennia” [The Board of the Ukrainian Anti-Alcohol Society “Revival”]. *Peremyski Eparkhialni Vidomosti*. Ch. IV. 1930. S. 63. [in Ukrainian].
7. Tsehelskyi, L. (1995). Mytropolyt Andrii Sheptytskyi: korotkyi zhyttiepys i ohliad yoho tserkovno-narodnoi diialnosti [Metropolitan Andrey Sheptytsky: a brief biography and overview of his church and national activities]. Lviv: Misioner. 79 s. [in Ukrainian].
8. Kachor, A. (1992). Rolia dukhovenstva i tserkvy v ekonomichnomu vidrozhenni Zakhidnoi Ukrainy [The role of the clergy and the church in the economic revival of Western Ukraine]. Vinnipeh: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk, 40 p. [in Ukrainian].
9. Lysty kraiovoho hospodarskoho tovarystva “Silskyi hospodar” u Lvovi, Lutsku, Kolomyi ta in. do Sheptytskoho A. pro diialnist [Letters of the regional economic association “Rural Hospod” in Lviv, Lutsk, Kolomyia, etc. to A. Sheptytsky about activities]. TsDIAL Ukrainy. F. 358. Op. 1. Spr. 125. [in Ukrainian].
10. Statut torhivelnioi i remisnycho-promyslovoi spilky «Ridna Shkola» v Bodnarivtsi, lysty ukrainskykh kooperatyviv «Buduchnist», «Zoria» i in. u Zhovkvi, Kolomyi, Kosovi do Sheptytskoho A. pro diialnist ta nadannia hroshovoi dopomohy [Statute of the “Ridna Shkola” trade and crafts union in Bodnarivka, letters from Ukrainian cooperatives “Buduchnist”, “Zorya”, and others in Zhovkva, Kolomyia, and Kosiv to Sheptytsky about their activities and financial assistance.]. TsDIAL Ukrainy. F. 358. Op. 1. Spr. 126. 90 ark. [in Ukrainian].
11. Istorychni dovidky pro tserkvy Bibrskoho, Bolekhivskoho i Brodivskoho dekanativ [Historical references to the churches of the Bibrsky, Bolekhivsky, and Brody deaneries]. TsDIAL Ukrainy. F. 408. Op. 1. Spr. 74. 12 ark. [in Ukrainian].
12. Pylypiv, I. V. (2010). Hreko-katolytska tserkva – naivplyvovisha suspilna syla u krystalizatsii ukrainskoi natsii mizhvoiennoi Halychyny [The Greek Catholic Church is the most influential social force in the crystallization of the Ukrainian nation in interwar Galicia]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia*, (1), 109–114. [in Ukrainian].
13. Lysty sviashchennykiv z prokhanniam pryznachyty na parafii Lvivskoi arkhisparkhii, nadaty dozvil vykladaty relihiiu v shkolakh [Letters from priests asking to be appointed to the parishes of the Lviv Archdiocese and to be allowed to teach religion in schools]. TsDIAL Ukrainy. F. 201. Op. 1v. Spr. 2994. 85 ark.
14. Zariadzhennia orhanizatsii parokhiiialnykh bibliotek [Energizing parish library organizations]. *Lvivski Arkhiieparkhialni Vidomosti*. Ch. IV. 1. zhovtnia 1930. S. 3–4. [in Ukrainian].
15. V spravi chasopysy “Nash pryiatel” dlia shkilnoi molodizhy [The case of the magazine “Our Friend” for school youth]. *Lvivski Arkhiieparkhialni Vidomosti*. Ch. III. 25. travnia 1922. S. 5. [in Ukrainian].

16. Oholoshennia [Announcement]. *Peremshl'ski Eparkhialni Vidomosti*. Ch I. 1929. S. 15. [in Ukrainian].
17. «Khrystos Nasha Syl'a» [“Christ is Our Strength”]. *Lvivski Arkhiieparkhialni Vidomosti*. Ch. V. traven 1936. S. 61. [in Ukrainian].
18. Kuhutiak, M. (1993). Halychyna. Storinky istorii: narys suspilno-politychnoho rukhu (KhIKh st. – 1939 r.) [Galicia. Pages of history: an essay on the socio-political movement (nineteenth century - 1939)]. Ivano-Frankivsk. 199 s. [in Ukrainian].
19. Osobova sprava kandydata na sviashchennyka Pelekha Volodymyra [Personal file of the candidate for the priesthood, Volodymyr Pelekh]. TsDIAL Ukrainy. F. 408. Op. 1. Spr. 738. 54 ark. [in Ukrainian].
20. Bystrytska E., & Hrabets Yu. (2023). Stanovyshche ta diialnist hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny u 1914–1939 rr. [Status and activities of the Greek Catholic parish clergy in Eastern Galicia in 1914-1939]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. № 27. S. 105–116. [in Ukrainian].
21. Rozporiadok v spravi zbirok na dobrodiini tsili [Order on collections for charitable purposes]. *Peremyski Eparkhialni Vidomosti*. Ch. II. 1928. S. 21–23. [in Ukrainian].

УДК 336.24.08:343.353](477.8)«1920»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.6>

Сергій ГУМЕННИЙ

кандидат історичних наук, асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна, 01601

(serhii.humennyi@knu.ua)

Serhii HUMENNYI

PhD (History), Assistant Lecturer at the Department of History of Central and Eastern Europe

Taras Shevchenko National University of Kyiv 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01601

(serhii.humennyi@knu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7168-8453>

СЛУЖБОВІ ПОРУШЕННЯ ПРАЦІВНИКАМИ МИТНОЇ ВАРТИ «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» ДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИМОГ (1920-ТІ РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати службові порушення працівниками митної варту «Дирекції мит у Львові» дисциплінарних вимог у 1920-х рр. для виявлення їх характеру, причин і наслідків, а також особливостей функціонування митної служби в умовах окресленого періоду. Це допоможе зрозуміти роль людського чинника на дисципліну працівників та ефективність функціонування «Дирекції мит у Львові». **Методологія дослідження.** Історико-порівняльний метод використовується для аналізу архівних документів, законодавчих актів, звітів, службових записок та інших матеріалів, пов'язаних із діяльністю митної варту «Дирекції мит у Львові» в окреслений період. Застосовувався для порівняння характеру порушень працівниками митної варту «Дирекції мит у Львові» з іншими інспекторатами митної варту. Соціально-економічний аналіз використовувався для вивчення впливу економічної нестабільності, соціальних умов і корупції на поведінку працівників митної варту. Міждисциплінарний підхід застосовувався для поєднання історичних, правових і соціологічних методів для комплексного вивчення проблеми. **Наукова новизна.** Вперше проведено системний аналіз службових порушень працівниками митної варту «Дирекції мит у Львові» щодо дотримання дисциплінарних вимог у 1920-х рр. Розширено знання про організацію та функціонування митної варту «Дирекції мит у Львові» з точки зору впливу соціально-економічних та політичних обставин на професійну етику та дисципліну працівників. Виявлено особливості дисциплінарних порушень, включаючи типові дії, а також їх мотивацію. **Висновки.** У 1920-х рр. порушення працівниками митної варту «Дирекції мит у Львові» дисциплінарних вимог були типовим явищем. Вони мали як індивідуальний, так і системний характер, що свідчило про недоліки в організації роботи митної варту, зокрема у забезпеченні дисципліни та професійної етики. Найпоширенішими видами порушень були недотримання професійних обов'язків; порушення дисциплінарних вимог через низький рівень підготовки працівників митної варту; недостатній рівень контролю та внутрішнього нагляду; зловживання алкогольними напоями тощо. Наслідки порушень дисциплінарних вимог працівниками митної варту призводили до зниження ефективності роботи митних структур і втрати довіри до державних інституцій серед місцевого населення.

Ключові слова: «Дирекція мит у Львові», митна варта, інспекторати митної варту, порушення дисциплінарних вимог, професійна етика.

OFFICIAL VIOLATIONS BY CUSTOMS GUARDS EMPLOYEES «DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» DISCIPLINARY REQUIREMENTS (1920S)

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze official violations of disciplinary requirements by employees of the customs guard of the «Directorate of Customs in Lviv» in the 1920s in order to identify their nature, causes and consequences, as well as the peculiarities of the functioning of the customs service in the conditions of the specified period. This will help to understand the role of the human factor in the discipline of employees and the effectiveness of the functioning of the «Directorate of Customs in Lviv». **Research methodology.** The historical-comparative method is used to analyze archival documents, legislative acts, reports, offi-

cial memos and other materials related to the activities of the customs guard «Directorate of Customs in Lviv» in the specified period. It was used to compare the nature of violations by employees of the customs guard «Directorate of Customs in Lviv» with other inspectorates of the customs guard. Socio-economic analysis was used to study the impact of economic instability, social conditions and corruption on the behavior of customs officers. An interdisciplinary approach was used to combine historical, legal and sociological methods for a comprehensive study of the problem. **Scientific novelty.** For the first time, a systematic analysis of official violations by employees of the customs guard of the «Directorate of Customs in Lviv» regarding compliance with disciplinary requirements in the 1920s was carried out. Knowledge about the organization and functioning of the customs guard of the «Directorate of Customs in Lviv» was expanded from the point of view of the influence of socio-economic and political circumstances on professional ethics and employee discipline. The features of disciplinary violations, including typical actions, as well as their motivation, are revealed. **Conclusions.** In the 1920s, violations of disciplinary requirements by employees of the customs guard «Directorate of Customs in Lviv» were a typical phenomenon. They were both individual and systemic in nature, which indicated shortcomings in the organization of the work of the customs guard, in particular in ensuring discipline and professional ethics. The most common types of violations were failure to comply with professional duties; violation of disciplinary requirements due to the low level of training of customs officers; insufficient level of control and internal supervision; abuse of alcoholic beverages, etc. The consequences of violations of disciplinary requirements by customs officers led to a decrease in the efficiency of customs structures and a loss of trust in state institutions among the local population.

Key words: «Directorate of customs in Lviv», customs guard, customs guard inspectorates, violation of disciplinary requirements, professional ethics.

Постановка проблеми. У міжвоєнний період митна варта «Дирекції мит у Львові» відіграла важливу роль у забезпеченні економічної стабільності держави, зокрема у регіонах, які мали стратегічне значення для зовнішньої торгівлі та захисту кордонів. Проте її діяльність супроводжувалася численними службовими порушеннями, які підривали її ефективність і дискредитували її в очах громадськості. Проблема дослідження полягає у вивченні причин, характеру та наслідків таких порушень у митній варті «Дирекції мит у Львові». Недостатній рівень дисципліни серед працівників, зловживання службовим становищем і недостатня організація внутрішнього контролю стали серйозними викликами для митної системи того часу. Вивчення порушень дисциплінарних вимог митною вартою «Дирекції мит у Львові» 1920-х рр. дозволить розкрити специфіку роботи митних структур, охарактеризувати чинники, що впливали на дотримання дисципліни тощо.

Мета статті – проаналізувати службові порушення працівниками митної варти «Дирекції мит у Львові» дисциплінарних вимог у 1920-х рр. для виявлення їх характеру, причин і наслідків, а також особливостей функціонування митної служби в умовах окресленого періоду. Це допоможе зрозуміти роль людського чинника на дисципліну працівників та ефективність функціонування «Дирекції мит у Львові».

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1920-х рр. «Дирекція мит у Львові» була важливою складовою системи митних органів державної влади, поширюючи свій вплив на Краківське, Львівське, Станіславівське і Тарнопільське воєводства. Працівники митної варти виконувала важливі завдання з регулювання торгівлі, збору мит і запобігання правопорушенням тощо. Однак ці функції нерідко ускладнювалися низьким рівнем професійної підготовки працівників, недостатньою організацією внутрішнього контролю, зловживанням алкогольними напоями, що стали серйозними викликами для тогочасних митних органів. В основному вони стосувалися несумлінного виконання службових обов'язків, нехтування інструкціями, відсутністю на робочому місці, конфлікти з колегами чи керівництвом митних органів, недосконалістю системи внутрішнього нагляду, низьким рівнем кваліфікації працівників через відсутність систематичного навчання та перепідготовки тощо. «Дирекція мит у Львові» вживала

різні заходи для боротьби з порушеннями. Найпоширенішими методами боротьби було введення додаткових інструкцій та регламентів несення служби, посилення дисциплінарних стягнень, створення спеціальних інспекцій для перевірки працівників митної варти тощо. Однак зазначені заходи не завжди були ефективними. Загалом, порушення дисциплінарних вимог службовцями митної варти «Дирекції мит у Львові» були спричинені поєднанням як зовнішніх, так внутрішніх чинників, що свідчило про необхідність комплексного підходу до її організації та управління.

14 листопада 1926 р. Адміністративний відділ управління охорони кордону «Дирекції мит у Львові» зауважував на тому, що перевірка інспекторату митної варти у Ворохті зафіксувала не виконання наказів і розпоряджень вищих органів митної варти. «Це дуже сумний симптом» – зазначав головний інспектор [1, арк. 49]. Зокрема, на ескізах і мапах митних комісаріатів не було позначено оперативні пункти, не проведено між ними меж, не виділено форпостів, найважливіших шляхів сполучення, прикордонних застав з боку сусідньої країни. У протоколах відсутні напрямки руху митних служб, забезпечення зброєю та набоями тощо [1, арк. 49]. Наголошувалося на відсутності протоколів нарад з сусідніми інспекторатами митної варти, адреси родичів офіцерів тощо. Повідомлялося, що начальники відділків державної поліції та їх помічники «поверхово» вели службову документацію: неточно визначали маршрути пересування митної варти, обмежувалися «беззмістовним» записом «Я контролював ділянку застави», що не давало жодного уявлення про те, як саме здійснювався контроль підпорядкованих служб [1, арк. 49 зв.]. Порушувався графік контролю. Зокрема, з 2–3 год. патрулювання з наступними 1–3 год. відпочинку. У відповідності з положенням, якщо чергування тривало 24 год. і більше, то інспекторові митної варти надавався безперервний відпочинок після 3 год. чергування – щонайменше 8 год. [1, арк. 49 зв.].

Питання оплати праці митників за нічне чергування розглядалося Радою Міністрів після набрання чинності нового законом про оплату праці [2, арк. 37]. Так, ще 15 березня 1921 р. Міністерство фінансів визначало оплату для митниць, якщо їх діяльність відбувалася поза межами приміщення і в неробочий час. Відповідно вартість послуг зростала на 100 %, кожному митникові година праці оплачувалася в розмірі 50 марок польських (далі – мп.), але не більше 150 мп. за робочий день, допоміжному персоналові – не більше 75 м. [3, s. 11].

Один із охоронців інспекторату митної варти у Снятині повідомляв у рапорті, що «21 грудня 1926 р., перебуваючи на службі, наступного дня я був присутній на вокзалі, коли близько 03.30 пополудні прибув експрес з Румунії. Коли потяг зупинився, ніхто з митниці у потяг не заходив, лише через декілька хвилин зайшли прибиральники в його останній вагон, щоб прибрати сміття. Разом з ними до вагону зайшов якийсь митник, але через деякий час повернувся, викликавши іншого, нетверезого митника, викрикнув: «У кого обшук потяга». Після цих слів митник зайшов у вагон, вигнав жінок-прибиральниць, тоді я помітив двох митників, які почали обшукувати потяг. На підставі наведених спостережень роблю висновок, що особи, які бажають ухилитися від виконання обов'язків, мають достатньо часу, щоб сховати свої незаконні товари на вулиці...» [4, арк. 3].

Серйозною хобою перевірки було те, що вищий і нижчий склад митної варти «не завжди знають один одного», свої службові обов'язки також, штатна зброю перебувала у неналежному стані. Головний інспектор звернув увагу на відсутність книг із наказами та розпорядженнями тощо [1, арк. 49 зв.]. «Дирекція мит у Львові» рекомендувала інспекторатам митної варти надіслати повний перелік канцелярського обладнання, необхідного для повноцінного функціонування митних структур [5, арк. 64 зв.]. Однак економія коштів стосувалася не лише канцелярських потреб, але й використання заборони на придбання нових шин для службових велосипедів митної охорони. Однак президія Ради Міністрів повідомляла про призупинення

з 30 червня 1925 р. виплати грошових премій, дотацій тощо, зважаючи на економію коштів. Авансові виплати заробітної плати не виплачуватимуться «колективно», а індивідуально, їх не варто нараховувати за обставин, що «...надають їм характеру виплати під час відпусток» [6, арк. 119 зв.]. Маємо приклади, що ще 12 січня 1923 р. податкова інспекція у Кракові надсилає до окружної фінансової дирекції у Вадовіцах інформацію щодо не отримання матеріальної винагороди за листопад-грудень 1922 р. [7, арк. 8]. 11 квітня 1923 р. зазначена податкова структура повідомляла «Дирекцію мит у Львові» про «вчинення відповідної службової дії» у справі отримання винагороди [7, арк. 13].

У звіті одного з інспекторів митної варти йшлося про те, що вартові віддають честь зі зброєю в руках, під час доповіді не знімають її з плечей, порушують ст. 107, 342, 343, 353 стрілецького статуту [8, арк. 4]. Працівники митної варти при виконанні службових обов'язків, у разі наближення до нього безпосереднього начальника мали б доповідати йому про ситуацію, якщо цьому не перешкоджали певні обставини [6, арк. 136 зв.]. Так, інспекторат митної варти у Самборі в особі його очільника не реагував на порушення вимог статуту особовим складом, «...не видавав жодних розпоряджень і не виносив жодних докорів чи зауважень винним...» [6, арк. 253]. Зокрема, під час планової перевірки митного поста у Бескидах, «усі охоронці спали», за винятком начальника митної варти. У протоколах відсутня інформація щодо реагування на порушення і притягнення винних до дисциплінарної відповідальності [6, арк. 253].

Питаннями, пов'язаними з порушеннями трудової дисципліни займалася дисциплінарна комісія при «Дирекції мит у Львові» [9, арк. 14]. Саме вона визнала винним в порушенні службових обов'язків працівником митниці Снятин-Залуччя Петром Волощуком. Він, під час конвою вантажу, призначеного для експорту до Румунії побічним шляхом, не проконтролював його відправлення, що призвело до конфлікту на кордоні [10, арк. 10]. Реагуючи на ситуацію, Міністерство фінансів зобов'язувало «Дирекцію мит у Львові» накласти на П. Волощука дисциплінарне стягнення [10, арк. 10].

Проблема зловживання алкоголем була також серйозною. З метою регулювання вартості алкоголю, ще 8 березня 1921 Міністерство фінансів визначало відпускні ціни на алкогольні напої. Наприклад, на 1 л «чистого» спирту для державних лікувальних закладів становив 60 мп., для підприємств горілчаної промисловості – 390 мп., інших структур – 350 мп., горілка для споживачів 45° (0,6 л) – 110 мп., за 1 л – 165 мп. [11, s. 8].

1 лютого 1922 р. Міністерство фінансів внесло зміни до наказу колишнього монопольного управління від 14 травня 1919 р. і рекомендувало дотримуватися таких умов: конфіскований спирт за винятком кримінальних розслідувань й судових рішень підлягав продажу на аукціоні за оцінною вартістю, без врахування існуючих ринкових цін на продукт. Окрім того міг бути проданим для медичних або митних цілей, технічних потреб тощо. Аукціон мав розпочинатися з визначеної експертами суми, але не нижче 212 мп. за 1 л, за необхідності її можна було знизити до 210 або підвищити до 420 мп. за 1 л в залежності від його призначення. Кошти, отримані від реалізації спирту, підлягали депонуванню податковою інспекцією у відповідності з отриманим прибутком. Натомість спирт, визнаний фахівцями непридатним для продажу, мав бути утилізований чиновниками [12, s. 1–2].

7 листопада 1925 р. Станіславівське воєводство повідомляло «Дирекцію мит у Львові» про неадекватну поведінку комісара митниці в Жупані Артура Білецького. Просило про його переведення за межі воєводства на іншу посаду в митній варті [13, арк. 4]. У характеристиці на А. Білецького йшлося про те, що він одружений, римо-католик, колишній поручник австро-угорської армії, батько чотирьох дітей. Проступок службовця митної варти полягав у тому, що він був одним із організаторів масової пиятики, коли його підопічні не бажали танцювати з жінками-українками, він зупинив музику, заявляючи, що «Поляки мені не друзі, я є Русин,

Русин є мій брат, то є моя кров, тут є русько-польська, ви не маєте тут нічого, я тут диктатор, ціле Жупанє повинно мене слухати» [13, арк. 7].

Станіславівський воєвода вчергове інформував «Дирекцію мит у Львові» про усунення А. Білецького із займаної посади і арештування [13, арк. 31]. Влада зобов'язувало «Дирекцію мит у Львові» перевести його за межі Сколівського повіту, тому що він організував нелегальне зібрання, без дозволу староства, поблизу церкви у селі Кшивці Турківського повіту з метою агітації місцевих українців до заснування «Просвіти» і кооперативи [13, арк. 44]. У деяких випадках переведення на інше місце служби було покаранням за вчинені правопорушення, недотримання охоронцями митної варті положень статуту, порушень техніки безпеки тощо. Так, 27 жовтня 1925 р. інспекторат митної варті у Живці проводив зібрання резерву охоронців, на яке прибув службовець із Нового Сончу в нетверезому стані. Його затримано, у відповідності із розпорядженням головуючого на зібранні, повідомлено про вчинення правопорушення, не сумісного з «гідністю офіцера у формі» [14, арк. 39].

Правопорушника покарано «в порядку покаяння без надання витрат на переведення на службу» в підпорядкування інспекторату митної варті у Самборі, «куди має бути переведено негайно після отримання службового окладу за березень 1926 р. На старшого охоронця митної варті Станіслава Вахов'яка за порушення § 7 п. 12 «Тимчасових дисциплінарних приписів» накладено покарання, так зване «нагадування», за злочин проти жінки. У разі повторення подібних випадків він мав бути звільнений зі служби [15, арк. 22]. Зокрема, працівниця митниці зверталася до суду зі скаргою, що її безпосередній начальник, керівник митниці Станіслав Чарнецький висловлювався в громадських місцях про неї, матір двох дітей, як про жінку легкої поведінки, «...наражає мене, державного службовця, на втрату довіри, зважаючи на займану посаду...» [16, арк. 10].

Мечислав Ціхоцького, комісара митної варті Ямельницької поліційної дільниці, покарано за вчинення службових правопорушень у відповідності зі ст. 7 п. 20 «Тимчасового дисциплінарного регламенту митної варті» – неадекватна поведінка щодо підлеглих, що каралося штрафом й попередженням [17, арк. 128]. Натомість інспекторат митної варті у Самборі, зважаючи на недостатній контроль з боку очільника комісаріату, «...не видав жодних розпоряджень і не виносив жодних докорів чи зауважень винним...» [17, арк. 128]. 15 серпня 1926 р. під час перевірки несення служби на митному пості у Бескидах, усі «...вартіві спали в нетрях...». Керівник комісаріату не покарав винних, не притягнув їх до дисциплінарною відповідальності [17, арк. 253].

1 квітня 1926 р. Дирекція державних залізниць у Львові інформувала «Дирекцію мит у Львові» про те, що службовець Качмарек і охоронець митної варті Кокуржинський із Липкова, «...на повному ході руху поїзда № 3281 вистригнули, зіскочивши біля тунелю охоронця» [18, арк. 19 зв.]. Оскільки зазначене порушення правил руху залізничного транспорту могло призвести до катастрофічних наслідків, Дирекція державних залізниць «...просила привселюдно покарати порушників, щоб запобігти аналогічним діям в майбутньому» [18, арк. 19 зв.].

Висновки. Працівники митної варті «Дирекції мит у Львові» нерідко порушували дисциплінарні вимоги, що свідчило про недостатню відповідальність та слабку організацію внутрішнього контролю. Основними видами порушень були недотримання інструкцій, зловживання службовим становищем, неналежне виконання обов'язків, зловживання алкоголем під час несення служби тощо. Існуючі механізми контролю та дисциплінарного впливу виявилися недостатньо ефективними. Попри запровадження чітких інструкцій та регламентів, їхнє виконання нерідко ігнорувалося, тому службові порушення знижували рівень довіри до працівників митної варті «Дирекції мит у Львові», послаблювали ефективність її функціонування.

Література

1. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 84. 73 арк.
2. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 8. 103 арк.
3. Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 24 lutego 1921 r. // *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 25 marca 1921. S. 11.
4. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 12. 108 арк.
5. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 66. 179 арк.
6. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 85. 330 арк.
7. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 3. 56 арк.
8. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 82. 47 арк.
9. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 65. 141 арк.
10. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 833. 44 арк.
11. Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 8 marca 1921 r. // *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 25 marca 1921. 24 s.
12. Do Izby Skarbowej – Wydział IV w Warszawie, Łodzi, Lublinie. Kielcach, Poznaniu, Białymstoku, Brześciu n/B, Łucku, Krakowie, Grudziądzu, Lwowie i do Dyrekcji Skarbu w Cieszynie // *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 20 lutego 1922. Nr. 5. S. 1–2.
13. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 836. 68 арк.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 82. 47 арк.
15. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 86. 221 арк.
16. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 824. 10 арк.
17. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 10. 118 арк.
18. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 1044. 56 арк.

References

1. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine] F. 162. Op. 1. Spr. 84. 73 ark.
2. *TsDIAL Ukrainy*. [TsDIAL of Ukraine] F. 162. Op. 1. Spr. 8. 103 ark.
3. Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 24 lutego 1921 r. (25 marca 1921) [Regulation of the Minister of Treasury of February 24, 1921]. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, S. 11. [in polich]
4. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 12. 108 ark.
5. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 66. 179 ark.
6. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 85. 330 ark.
7. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 3. 56 ark.
8. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 82. 47 ark.
9. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 65. 141 ark.
10. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 833. 44 ark.
11. Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 8 marca 1921 r. (25 marca 1921) [Regulation of the Minister of Treasury of March 8, 1921]. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, 24 s. [in polich]
12. Do Izby Skarbowej – Wydział IV w Warszawie, Łodzi, Lublinie. Kielcach, Poznaniu, Białymstoku, Brześciu n/B, Łucku, Krakowie, Grudziądzu, Lwowie i do Dyrekcji Skarbu w Cieszynie (20 lutego 1922). [To the Fiscal Chamber – Department IV in Warsaw, Łódź, Lublin. Kielce, Poznań, Białystok, Brest n/B, Lutsk, Kraków, Grudziądz, Lviv and to the Treasury Directorate in Cieszyn]. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu*. Warszawa, Nr. 5, S. 1–2. [in polich]
13. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 836. 68 ark.
14. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 82. 47 ark.
15. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 86. 221 ark.
16. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 824. 10 ark.
17. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 10. 118 ark.
18. *TsDIAL Ukrainy* [TsDIAL of Ukraine]. F. 162. Op. 1. Spr. 1044. 56 ark.

УДК 94:[336:24.07:343.51]«192»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.7>

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, Україна, 58000 (o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua)

Oleksandr DOBRZHANSKY

Doctor of Historical Sciences, Professor, Acting Head of the Department of History of Ukraine Chernivtsi National Yuriy Fedkovich University St. 2, Cathedral, Chernivtsi, Ukraine, 58000 (o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

БОРОТЬБА «ДИРЕКЦІЇ МИТ У ЛЬВОВІ» З ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВОМ (1920-І РР.)

Анотація. Мета статті полягає в аналізі організаційних заходів та правових механізмів, які використовувалися «Дирекцією мит у Львові» для протидії розповсюдженню фальшивих грошей у 1920-х рр. У дослідженні здійснено аналіз ролі державних інституцій, таких, як-от: митні органи, у забезпеченні економічної стабільності та захисті національної валюти від фальсифікації. **Методологія дослідження** передбачала використання таких основних методів: історичного – для дослідження подій і явищ в їх хронологічному розвитку, відновлення історичного контексту діяльності «Дирекції мит у Львові» в боротьбі з фальшивомонетництвом; порівняльного – з метою зіставлення боротьби з фальшивомонетництвом у Львові з аналогічними процесами в інших регіонах Польщі, що дало змогу зрозуміти особливості та ефективність заходів, вжитих «Дирекцією мит у Львові»; правового аналізу законодавства та нормативних актів, які регулювали боротьбу з фальшивомонетниками, а також правові засоби, якими користувалися митні органи та суди в цей період; соціально-економічний аналізу для дослідження впливу фальшивомонетництва на економіку Польщі та загальний соціально-економічний стан у 1920-х рр.; статистичного аналізу для збирання і обробка статистичних даних про кількість затриманих фальшивомонетників, кількість вилучених фальшивих грошей та ефективність заходів боротьби. **Наукова новизна** задекларованої проблематики полягає в тому, що боротьба «Дирекції мит у Львові» з фальшивомонетниками практично не вивчалася в українській історіографії. Тим не менше, висвітлення таких локальних тем дає можливість заповнити прогалини у вивченні соціально-економічної історії у 1920-х рр. Дослідження боротьби митних структур Польщі з фальшивомонетниками дозволяє глибше зрозуміти економічні проблеми, що виникали на тлі інфляції та нестабільної політичної ситуації в цей час. Вивчення архівних документів, наказів, інструкцій, а також конкретних випадків викриття фальшивомонетників дозволяє відкрити нові аспекти роботи митних органів у досліджуваній період. Загалом, наукова новизна ґрунтується на комплексному аналізі окресленої теми з використанням широкого спектра архівних джерел, а також інтерпретації цієї проблеми у контексті соціально-економічних та політичних умов того часу. **Висновки.** У повоєнний період Центрально-Східна Європа переживала економічну і політичну нестабільність, тому поширення фальшивих грошей стало серйозною проблемою для державних установ. «Дирекція мит у Львові» відіграла важливу роль у виявленні та нейтралізації схем фальшивомонетництва. Завдяки співпраці з іншими державними органами (поліцією, судами, банками), митні структури протистояли поширенню фальшивих грошей через кордони Польщі. Для боротьби з фальшивомонетниками застосовувалися різні методи, включаючи огляд товарів і документів на митницях, використання спеціальних експертів для ідентифікації підроблених купюр, а також впровадження більш жорстких покарань для злочинців. Ці заходи дозволили знизити масштаби фальшивомонетництва в регіоні. Фальшиві гроші мали руйнівний вплив на місцеву економіку, сприяли знеціненню валюти, підірвали довіру громадян до фінансової системи. Уряд і митні органи запроваджували жорсткі заходи контролю за незаконним обігом фальшивих грошей. Хоча боротьба з фальшивомонетниками була певною мірою успішною, завдяки посиленню митного контролю, все ж таки залишалася чимало викликів, які так і не вдалося подолати.

Ключові слова: «Дирекція мит у Львові», фальшивомонетництво, національна валюта, економічна стабільність, контрабанда.

THE FIGHT OF «THE DIRECTORATE OF CUSTOMS IN LVIV» WITH COUNTERFEITS (1920S)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the organizational measures and legal mechanisms that were used by the «Directorate of Customs in Lviv» to counter the spread of counterfeit money in the 1920s. The study analyzes the role of state institutions, such as: customs authorities, in ensuring economic stability and protection of the national currency against counterfeiting. The research methodology involved the use of the following basic methods: historical – for the study of events and phenomena in their chronological development, restoration of the historical context of the activities of the «Directorate of Customs in Lviv» in the fight against counterfeiting; comparative – in order to compare the fight against counterfeiting in Lviv with similar processes in other regions of Poland, which made it possible to understand the peculiarities and effectiveness of the measures taken by the «Directorate of Customs in Lviv»; legal analysis of legislation and regulatory acts that regulated the fight against counterfeiters, as well as legal means used by customs authorities and courts during this period; socio-economic analysis to study the impact of counterfeiting on the economy of Poland and the general socio-economic condition in the 1920s; statistical analysis for the collection and processing of statistical data on the number of detained counterfeiters, the amount of seized counterfeit money and the effectiveness of countermeasures. The scientific novelty of the declared problem lies in the fact that the struggle of the «Directorate of Customs in Lviv» with counterfeiters has practically not been studied in Ukrainian historiography. Nevertheless, the coverage of such local topics makes it possible to fill the gaps in the study of socio-economic history in the 1920s. The study of the struggle of the customs structures of Poland with counterfeiters allows a deeper understanding of the economic problems that arose against the background of inflation and the unstable political situation at that time. The study of archival documents, orders, instructions, as well as specific cases of exposure of counterfeiters allows us to discover new aspects of the work of customs authorities in the period under study. In general, scientific novelty is based on a comprehensive analysis of the outlined topic using a wide range of archival sources, as well as the interpretation of this problem in the context of the socio-economic and political conditions of that time. Conclusions. In the post-war period, Central and Eastern Europe experienced economic and political instability, so the spread of counterfeit money became a serious problem for government institutions. «Directorate of Customs in Lviv» played an important role in detecting and neutralizing counterfeiting schemes. Thanks to cooperation with other state bodies (police, courts, banks), customs structures resisted the spread of counterfeit money across the borders of Poland. Various methods have been used to combat counterfeiters, including the inspection of goods and documents at customs, the use of special experts to identify counterfeit bills, and the introduction of tougher penalties for criminals. These measures made it possible to reduce the scale of counterfeiting in the region. Counterfeit money had a devastating effect on the local economy, contributed to the devaluation of the currency, and undermined citizens' confidence in the financial system. The government and customs authorities introduced strict measures to control the illegal circulation of counterfeit money. Although the fight against counterfeiting has been somewhat successful, thanks to the strengthening of customs control, there are still many challenges that have not been overcome.*

Key words: *«Directorate of Customs in Lviv», counterfeiting, national currency, economic stability, smuggling.*

Постановка проблеми. Фальшивомонетництво у 1920-х рр. становило серйозну загрозу для економіки та фінансової системи Польщі. Поширення фальшивих грошей підірвало довіру до національної валюти та створювало додаткові проблеми для державних органів, відповідальних за митний контроль і фінансову стабільність. У повоєнний період Польща опинилася у складній соціально-економічній ситуації, характерній для всієї Центрально-Східної Європи. Економічна нестабільність, зростання інфляції та девальвація національної валюти створювали сприятливі умови для розповсюдження фальшивих грошей. У 1920-х рр. митні органи, зокрема «Дирекція мит у Львові», виконували не тільки роль контролю за переміщенням товарів і капіталів через кордон, але й були важливим інструментом державної боротьби з економічними злочинами, серед яких фальшивомонетництво займало особливе місце. Важливим аспектом проблеми є аналіз організаційної структури митної служби та методів її роботи у протидії

фальшивомонетництву. Необхідно дослідити, якими ресурсами, знаннями та технологіями володіла «Дирекція мит у Львові» для боротьби з підробкою грошей, а також як вони співпрацювали з іншими державними органами, такими як поліція, фінансові інспекції та судові установи. Ще одним важливим питанням є вивчення того, як фальшиві гроші потрапляли до Польщі з інших країн через митні кордони. Вивчення цієї проблеми дозволяє зрозуміти, як уряд, Міністерство фінансів та «Дирекція мит у Львові» реагували на такі виклики, які зміни впроваджували для зміцнення фінансової стабільності і боротьби з економічними злочинами.

Мета статті полягає в аналізі організаційних заходів та правових механізмів, які використовувалися «Дирекцією мит у Львові» для протидії розповсюдженню фальшивих грошей у 1920-х рр. У дослідженні здійснено аналіз ролі митних органів у забезпеченні економічної стабільності та захисті національної валюти від фальсифікації.

Аналіз досліджень та публікацій. Задекларована проблематика українськими дослідниками практично не вивчалася. Натомість безпосередньо чи частково дотичними до тематики є праці польських науковців. Зокрема, Болеслава Шпренгеля про фальсифікацію грошей (банкнот і монет), чеків і ощадних книжок у Польщі в 1918–1939 рр. [1, s. 569–601]. Частково використано працю Яцека Єрщина про модель державної поліції, що склалася в перше десятиліття функціонування Другої Речі Посполитої [2, s. 111–140] та інших авторів. Джерельна база представлена архівними матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), фонд 162 «Дирекція мит, м. Львів. 1922–1939 рр.» [3–11]; публікаціями у «Dziennik Praw Państwa Polskiego» [12], «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» [13, s. 252; 14; 15, s. 2153–2175] тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1920-і р. фальшивомонетництво загрожувало економічній стабільності міжвоєнної Польщі. Основне завдання «Дирекції мит у Львові» полягало в контролі і забезпеченні законності в сфері фінансів, зокрема за незаконним обігом фальшивих грошей. Причинами виникнення фальшивомонетництва слугувала фінансова нестабільність, економічна криза, неврегульованість фінансової системи, відсутність чітких правил і механізмів у сфері грошового обігу, що створювало сприятливі умови для поширення фальшивомонетництва.

5 лютого 1919 р. на підставі декрету Ради Міністрів запроваджено грошову одиницю польської валюти «Lecz», сота частина якої отримала назву «grosz». Виконання розпорядження покладено на Міністерство фінансів [13, s. 252]. Натомість 28 лютого 1919 р. ухвала Сейму передбачала запровадження польської грошової одиниці «zloty», сота частина якого називалася «grosz». Відповідно втрачалася чинність декрету від 5 лютого 1919 р. щодо назви польської одиниці «Lecz» [12]. З 26 вересня 1922 р. офіційна вартість 1 злотого (далі – зл.) становила $1/3^{100}$ кг золота 900 проби. Це розпорядження вступало в силу з часу публікації одночасно з виплатою 8 % державної позики в національній валюті за 1922 р. [14]. 18 червня 1924 р. тарнопільський воєвода повідомляв про обмін польських марок на злоті [6, s. 7].

Цілком закономірно, що, зважаючи на складність фінансової ситуації, забезпечити захищеність грошової одиниці було доволі складно. Це пов'язано з високим рівнем фальшування, відсутністю достатньої кількості працівників, які могли б проводити експертизу грошей, неефективності фіскальних органів країни тощо. Найбільше підробляли національні валюти США та Німеччини, що мали на той час значний попит через їх високий курс до національної польської валюти. Так, Міністерство фінансів інформувало «Дирекцію мит у Львові» про те, що в разі виявлення будь-якої доларової банкноти США необхідно негайно повідомляти Генеральне консульство США у Варшаві та відповідне поліцейське відділення. При цьому в Міністерстві фінансів зазначали, що номери цих банкнот перераховані у циркулярі в порядку останніх чотирьох цифр [12, арк. 30]. Зокрема, до Міністерства фінансів Другої Речі Посполитої

зверталось Генеральне консульство Північної Ірландії у Варшаві з проханням про співпрацю установ і відомств, підпорядкованих йому, оскільки виявлено фальшиві доларові купюри США, сплачені сином полковника Чарльза А. Ліндфсерга як викуп за викрадення його сина, при цьому надсилалася певна кількість циркулярів із зазначенням номерів цих банкнот [12, арк. 33]. Міністерство фінансів просило підпорядкований особовий склад митних органів «Дирекції мит у Львові» звернути увагу на проведення заходів щодо виявлення осіб, які вчинили викрадення і надіслати до підпорядкованих управлінь зразки фальшованих банкнот [12, арк. 33].

Ситуація змінилася восени 1923 р., зважаючи на різницю у валютах, однак окремі випадки контрабанди фальсифікованої валюти фіксувалися митною вартою, тому «...менш суворий нагляд за кордоном був би можливий, але його повне скасування є недоцільним...» [3, арк. 76]. Так, «Дирекція мит у Львові» отримала звернення Бернарда Шмера, громадянина Франції, щодо обмінного курсу франків на злоті через неналежне виконання конвекційного мита на товари, які він перевозив: штори та ковдри. У резолюції повідомлялося не брати його скаргу до уваги [5, арк. 74].

Серйозної ваги «Дирекція мит у Львові» надавала боротьбі з фальшивомонетниками, які підробляли національну валюту Польщі. Міністерство внутрішніх справ інформувало митні органи, що орієнтовно 10 травня 1924 р. з'явилися в обігу 10 млн марок польських, викрадених з державного підприємства. Оскільки вони не були пронумеровані, то фальшивомонетники проставляли номери в ручному режимі за допомогою нумератора або гумового штампу. Однак їх нумерація та колір суттєво різнилися від справжніх синіх купюр темно-сірим або зеленим кольором [7, s. 1–2]. 11 червня 1924 р. Міністерство внутрішніх справ повідомляло «Дирекцію мит у Львові» про те, що в обігу з'явилися фальшиві банкноти 1 млн зл, оприлюднені різними особами при оплаті ними певних фінансових зобов'язань, як-от: на поштамті, вокзалах, у нотаріуса тощо. Наголошувалося, що підроблені банкноти друкували на звичайному папері, без водяних знаків, нечітко. Відомо, про випуск таких серій: L 686131, D 8231234, D 295396, D 8713196, D 8713496, D 1968717 та F 0938231 [8, s. 2].

Підроблений банківський квиток номіналом 20 зл. від 15 липня 1924 р. вилучено у відділенні польського банку в Львові. Підробку виготовлено на звичайному щільному папері. Імітація водяного знаку, виконана тисненням; папір тонший у рельєфних ділянках і помітний, якщо піднести його до світла, імітуючи водяний знак. Зображення Тадеуша Костюшка заштриховано неправильно, синій колір сильніший, через що «...обличчя не таке жваве, як на автентичному квитку. Дрібний шрифт у написах: «ПРЕЗИДЕНТ БАНКУ» «ГОЛОВНИЙ ДИРЕКТОР» виконано неточно. Цифри номерів і порядкові букви відрізнялися. Заливка білого орла сіро-блакитна, оперення крил не таке яскраве, як на справжньому квитку. Око і дзьоб орла виконано по-іншому» [9, арк. 18].

«Bank Polski» інформував «Дирекцію мит у Львові» про вилучення підроблених банкнот номіналом 20 зл. Фальшивку виготовили на звичайному папері з водяним знаком. Фінансова установа повідомляла, що через невідповідний підбір фарб і штрихування образу Т. Костюшка була інша експресія, чотири штрихові лінії на лівому плечі портрета та крапки трохи нижче рамки чітко видно на підробленій банкноті. Загалом підробка була доволі якісною [10, арк. 52 зв.]. «Gazeta Lwowska» повідомляла, що на ринках Лодзя знайдено підроблені купюри в розмірі 20 зл. в селі Чарноцин під Потрковим державна поліція виявила цех з виробництва фальшивих грошей, обладнаний професійною технікою. В результаті проведеної операції затримано чотирьох фальшивомонетників. Очікувалися подальші арешти [11, s. 1].

За даними Б. Шпренгеля, у Варшаві у 1925 р. – зафіксовано 65 випадків фальшування грошей, викрито – 38; у 1926 р. – знайдено 89 випадків фальшування грошей, викрито – 60;

у 1927 р. зафіксовано 66 випадків фальшування грошей, викрито – 589; у 1928 р. – зафіксовано 388 випадків фальшування грошей, викрито – 204 [1, s. 573]. З метою захисту національної валюти, «Bank Polski» повідомляв «Дирекцію мит у Львові» про те, що з 1 березня 1927 р. вводилася в обіг 50-ти зл. банкноти другого випуску з білого грубого паперу. Вони різнилися тим, що мали, з одного боку, широке недруковане поле з водяним знаком із зображенням короля Стефана Баторія, а над ним цифра 50, а внизу аббревіатура «злотий». Зображення лицьового боку обрамлено прямокутною рамкою з тлом, в кутах якої сірими квадратами розміщено цифру 50, а на першій довжині верхньої рамки подано напис «п'ятдесят злотих». Серійний номер розташовувався ліворуч, семизначний номер праворуч [9, арк. 95].

Зважаючи на складність боротьби з фальшивомонетниками, підписано «KONWENCJA MIĘDZYNARODOWA o zwalczaniu fałszowania pieniędzy, podpisana w Genewie dnia 20 kwietnia 1929 r. wraz z protokołem oraz protokół fakultatywny, podpisany tegoż dnia w Genewie» [15, s. 2153–2175]. У частині першій йшлося про те, що підписанти Міжнародної конвенції визнають її положення як «...найефективніший засіб в сучасних умовах боротьби з фальшивомонетництвом і фальшивими грошима» [15, s. 2158]. Окрім того, важливим було розуміння того, що паперові гроші, банківські облигації та дорогоцінні метали мали однакову вартість як і валюта, згідно з обмінним курсом [15, s. 2159], що мало б призупинити процес фальшування національної валюти.

Висновки. У 1920-х рр. фальшивомонетництво стало однією з ключових проблем, що негативно впливала на економічну стабільність Польщі, підривало довіру до національної валюти та ускладнювало фінансову діяльність. «Дирекція мит у Львові» відіграла важливу роль у боротьбі з фальшивомонетництвом, протидіяла розповсюдженню підроблених грошових знаків. Боротьба з фальшивомонетництвом у 1920-х рр. вимагала тісної співпраці між різними державними структурами, включаючи митні органи, поліцію, судову систему. Ця взаємодія дозволяла координувати дії та більш ефективно протидіяти фальшивомонетництву.

Література

1. Sprenkel B. Fałszerstwa pieniędzy (banknotów i bilonu) oraz czeków i książeczek oszczędnościowych w Polsce w latach 1918–1939. *Archiwum kryminologii*. Tom XXXIV/2012. S. 569–601.
2. Jerschina J. Model policji państwowej ukształtowany w pierwszym dziesięcioleciu istnienia II Rzeczypospolitej. *Scripta historica*. Rok 2018. Nr 24. S. 111–140.
3. Звіт про діяльність митниці у м. Снятині (с. Залуче), том II. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 8. 103 арк.
4. Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів і Дирекції мит у м. Львові, том VII. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Спр. 74. 98 арк.
5. W sprawie fałszywych banknotów po 10.000.000 marek. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1 sierpnia 1924. S. 1–2.
6. Przedmiot: Fałszywe banknoty 1 miljonowe. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. 1 sierpnia 1924. S. 2.
7. Обіжники Міністерства фінансів і Дирекції мит про порядок стягнення мита з закордонних посилок, том II. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 101. 115 арк.
8. Обіжники Міністерства фінансів і Дирекції мит про порядок стягнення мита з закордонних посилок, том I. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 100. 107 арк.
9. Arestowanie fałszerzy. *Gazeta Lwowska*. 5 sierpnia 1926. S. 1.
10. Обіжники Міністерства фінансів і Дирекції мит про порядок стягнення мита з закордонних посилок, том II. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 101. 115 арк.
11. Обіжники і розпорядження з організаційних питань. ЦДІАЛ України. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 24. 33 арк.
12. Ustawa z dnia 28 lutego 1919 r. w sprawie nazwy monety polskiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr. 20. Poz. 230.

13. Dekret w przedmiocie jednostki monetarnej waluty polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1919 r. Nr. 14. Poz. 174. S. 252.

14. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. w przedmiocie uzupełnienia art. 1 ustawy z dnia 28 lutego 1919 r. w sprawie nazwy monety polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1922 r. Nr. 83. Poz. 740.

15. KONWENCJA MIĘDZYNARODOWA o zwalczaniu fałszowania pieniędzy, podpisana w Genewie dnia 20 kwietnia 1929 r. wraz z protokołem oraz protokołem fakultatywny, podpisany tegoż dnia w Genewie. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 17 listopada 1934. Poz. 919. Nr. 102. S. 2153–2175.

References

1. Sprengel, B. (2012). Fałszerstwa pieniędzy (banknotów i bilonu) oraz czeków i książeczek oszczędnościowych w Polsce w latach 1918–1939 [Counterfeiting of money (banknotes and coins) and of checks and savings books in Poland in the years 1918–1939]. *Archiwum kryminologii*. Tom XXXIV, S. 569–601. [in Polish]

2. Jerschina, J. (2018). Model policji państwowej ukształtowany w pierwszym dziesięcioleciu istnienia II Rzeczypospolitej [The model of the state police formed in the first decade of the existence of the Second Polish Republic]. *Scripta historica*. Nr. 24, S. 111–140. [in Polish]

3. Zvit pro diialnist mytnytsi u m. Sniatyni (s. Zaluche), tom II [Report on the activities of the customs office in Sniatyni (Zaluche village)]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 8. 103 ark.

4. Obizhnyky ta rozporiadzhennia Ministerstva finansiv i Dyreksii myt u m. Lvovi, tom VII [Circulars and orders of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs in Lviv]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Spr. 74. 98 ark.

5. W sprawie fałszywych banknotów po 10.000.000 marek (1924, 1 sierpnia) [In the case of counterfeit banknotes of 10,000,000 marks]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. S. 1–2. [in Polish]

6. Przedmiot: Fałszywe banknoty 1 miljonowe (1924, 1 sierpnia) [Subject: Counterfeit 1 million banknotes]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. S. 2. [in Polish]

7. Obizhnyky Ministerstva finansiv i Dyreksii myt pro poriadok stiahnennia myta z zakordonnykh posylok, tom II [Circulars of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs on the procedure for collecting customs duties on foreign parcels]. Volume II *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 101. 115 ark.

8. Obizhnyky Ministerstva finansiv i Dyreksii myt pro poriadok stiahnennia myta z zakordonnykh posylok, tom I [Circulars of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs on the procedure for collecting customs duties on foreign parcels, volume I]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 100. 107 ark.

9. Arestowanie fałszerzy (1926, 5 sierpnia) [Arrest of counterfeiters]. *Gazeta Lwowska*. S. 1. [in Polish]

10. Obizhnyky Ministerstva finansiv i Dyreksii myt pro poriadok stiahnennia myta z zakordonnykh posylok, tom II [Circulars of the Ministry of Finance and the Directorate of Customs on the procedure for collecting customs duties on foreign parcels, volume II]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 101. 115 ark.

11. Obizhnyky i rozporiadzhennia z orhanizatsiinykh pytan [Circulars and orders on organizational issues]. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162. Op. 1. Spr. 24. 33 ark.

12. Ustawa z dnia 28 lutego 1919 r. w sprawie nazwy monety polskiej (1919). [Act of 28 February 1919 on the name of the Polish coin]. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. Nr. 20. Poz. 230. [in Polish]

13. Dekret w przedmiocie jednostki monetarnej waluty polskiej (1919) [Decree on the monetary unit of the Polish currency]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 14, Poz. 174, S. 252. [in Polish]

14. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. w przedmiocie uzupełnienia art. 1 ustawy z dnia 28 lutego 1919 r. w sprawie nazwy monety polskiej (1922) [Act of 26 September 1922 on supplementing Article 1 of the Act of 28 February 1919 on the name of the Polish coin]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 83, Poz. 740. [in Polish]

15. Konwencja międzynarodowa o zwalczaniu fałszowania pieniędzy, podpisana w Genewie dnia 20 kwietnia 1929 r. wraz z protokołem oraz protokołem fakultatywny, podpisany tegoż dnia w Genewie (1934, 17 listopada) [International convention for the Suppression of Counterfeiting Currency, signed at Geneva on 20 April 1929, together with the Protocol and the Optional Protocol signed at Geneva on the same day]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Poz. 919, Nr. 102, S. 2153–2175. [in Polish]

УДК 94:[336:58](477.84)«1914/1916»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.8>

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

(zulyak@tnpu.edu.ua)

Ivan ZULYAK

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, archeology and special branches of historical sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonos, Ternopil, Ukraine, 46027

(zulyak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Ярослав БОГДАН

здобувач вищої освіти третього рівня

Тернопільського національного педагогічного імені Володимира Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

(Slawko2008@gmail.com)

Yaroslav BOGDAN

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonos, Ternopil, Ukraine, 46027

(Slawko2008@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6965-9863>

ФІНАНСОВІ ВИТРАТИ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1914–1916 РР.)

Анотація. *Мета статті* полягає в тому, щоб проаналізувати структуру, динаміку та характер фінансових витрат окупаційної влади Тернопільської губернії в зазначений період. У рамках цього дослідження передбачається аналіз джерел фінансування, напрямків використання коштів. Особлива увага приділяється питанням адміністративних, військових і господарських витрат, а також використанню фінансових ресурсів у умовах Першої світової війни. **Методологія дослідження** базується на визначенні основних пунктів фінансових витрат окупаційної адміністрації в контексті військових дій Першої світової війни, аналізу обсягів, напрямків та їх впливу на соціально-економічну ситуацію. Особлива увага приділена бюджетним витратам на утримання окупаційної цивільної адміністрації Тернопільської губернії. Історико-порівняльний метод застосовувався для аналізу фінансових витрат і перевитрат державних ресурсів. Оцінка впливу фінансових витрат на соціально-економічний стан населення губернії включала оцінку рівня життя, аналіз того, як окупаційна влада фінансувала свою діяльність і які види витрат були пріоритетними. Статистичний аналіз даних щодо обсягів фінансових надходжень та витрат, використовувався для оцінки економічного стану регіону в умовах окупації. У роботі поєднано методи соціальної та економічної історії, що дозволило краще зрозуміти взаємодію різних чинників – військових та соціально-економічних в умовах окупації. **Наукова новизна** задекларованої теми ґрунтується на її недостатньому висвітленні в українській історіографії. Проблематики фінансових витрат окупаційних адміністрацій в Тернопільській губернії, до цього часу не отримала достатньої уваги з боку науковців. Вивчення фінансових аспектів окупації під час Першої світової війни є малодослідженим в порівнянні з іншими аспектами війни, такими, як військові дії чи політичні зміни. У дослідженні вперше залучено до наукового вжитку архівні матеріали, які раніше не використовувалися. Новаторським є детальний аналіз саме фінансової політики окупаційної влади, включаючи джерела фінансування, що дозволяє глибше зрозуміти економічну структуру та фінансове

становище на окупованих територіях. **Висновки.** Російська окупаційна влада в Тернопільській губернії під час Першої світової війни зосередила фінансові ресурси на підтримці цивільної адміністрації. Фінансові витрати на її утримання поглинали значну частину бюджету, залишаючи недостатньо ресурсів для розвитку інфраструктури та соціальних програм. Значна частина фінансових витрат окупаційної влади скеровувалася на забезпечення утримання бюрократичного апарату в Тернопільській губернії, що сприяло інфляції та дестабілізації економічної системи. Нестача чіткої стратегії управління фінансовими ресурсами призвела до низької ефективності використання бюджетних коштів і неспроможності забезпечити стабільну діяльність місцевих органів влади. Аналіз фінансових витрат окупаційної адміністрації в Тернопільській губернії свідчив про те, що ситуація в регіоні мала певну специфіку, порівняно з іншими окупованими територіями. Зокрема, близькість до фронту та масштабні бойові дії зумовлювали високий рівень витрат на утримання цивільної адміністрації. Окупаційний режим сприяв поглибленню соціально-економічної кризи в Тернопільській губернії, що мало довготривалі наслідки. Після завершення війни регіон потребував значних ресурсів для відновлення, тому що окупаційна політика залишила після себе зруйновану економіку та високий рівень бідності.

Ключові слова: російська окупаційна влада, Тернопільська губернія, повіти, бюрократія, фінансові витрати.

FINANCIAL EXPENDITURES OF THE RUSSIAN OCCUPATION ADMINISTRATION OF THE TERNOPIL GOVERNANCE (1914–1916)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the structure, dynamics and nature of financial expenses of the occupation authorities of the Ternopil province in the specified period. As part of this study, an analysis of sources of funding, directions of use of funds is envisaged. Special attention is paid to issues of administrative, military and economic costs, as well as the use of financial resources in the conditions of the First World War. The research methodology is based on the definition of the main points of financial expenses of the occupation administration in the context of the military operations of the First World War, the analysis of volumes, directions and their impact on the socio-economic situation. Special attention is paid to budgetary expenses for the maintenance of the occupation civil administration of the Ternopil province. The historical-comparative method was used to analyze financial costs and overspending of state resources. The assessment of the impact of financial expenses on the socio-economic condition of the population of the province included an assessment of the standard of living, an analysis of how the occupation authorities financed their activities and which types of expenses were prioritized. Statistical analysis of data on the amount of financial receipts and expenses was used to assess the economic condition of the region under the conditions of occupation. The work combines the methods of social and economic history, which made it possible to better understand the interaction of various factors - military and socio-economic in the conditions of occupation. The scientific novelty of the declared topic is based on its insufficient coverage in Ukrainian historiography. The problems of financial expenses of the occupation administrations in the Ternopil province have not received enough attention from scientists until now. The study of the financial aspects of occupation during World War I is understudied compared to other aspects of the war, such as military action or political change. For the first time, archival materials that had not been used before were brought to scientific use in the research. A detailed analysis of the financial policy of the occupying power, including sources of financing, is innovative, allowing for a deeper understanding of the economic structure and financial situation in the occupied territories. Conclusions.* The Russian occupation authorities in the Ternopil province during the First World War focused financial resources on supporting the civil administration. Financial costs for its maintenance absorbed a significant part of the budget, leaving insufficient resources for the development of infrastructure and social programs. A significant part of the financial expenses of the occupying power was directed to ensuring the maintenance of the bureaucratic apparatus in the Ternopil province, which contributed to inflation and destabilization of the economic system. The lack of a clear strategy for the management of financial resources led to the low efficiency of the use of budget funds and the inability to ensure the stable operation of local authorities. The analysis of the financial expenses of the occupation administration in the Ternopil province showed that the situation in the region had a certain specificity compared to other occupied territories. In particular, proximity to the front and large-scale hostilities led to a high level of expenses for the maintenance of the civil administration. The occupation regime contributed to the deepening of the socio-economic crisis in the Ternopil province, which had

long-term consequences. After the end of the war, the region needed significant resources to rebuild because the occupation policy left behind a devastated economy and high levels of poverty.

Key words: *russian occupation authorities, Ternopil province, counties, bureaucracy, financial costs.*

Постановка проблеми. Фінансова діяльність російських окупаційних цивільних адміністрацій досліджуваного періоду є недостатньо вивченою темою в українській історіографії. Значна увага істориків скеровувалася на політичні, військові та соціальні аспекти окупації, тоді як фінансові витрати цивільних адміністрацій залишалися поза активною науковою дискусією. Відсутність систематичних досліджень зумовило необхідність детального аналізу фінансових витрат адміністрацій у конкретних регіонах, таких, як Тернопільська губернія. Проблемою є недостатня увага до питань того, як саме розподілялися фінансові ресурси окупаційними адміністраціями, з якими труднощами вони стикалися та який вплив це мало на економіку регіону. Важливим у дослідженні є нерегулярність та неефективність фінансових витрат російської окупаційної цивільної адміністрації. Нестача чітких механізмів розподілу ресурсів, бюрократія та непослідовність рішень створювали додаткові труднощі в економічному управлінні регіоном. Необхідно детально проаналізувати характер та витрат цивільної адміністрації, щоб зрозуміти причини їх низької ефективності. Основна тематика дослідження: як російська окупаційна цивільна адміністрація в Тернопільській губернії використовувала державні фінансові ресурси під час Першої світової війни. Ця проблема передбачало аналіз розподілу фінансових ресурсів, ефективність їх витрат.

Мета статті полягає в аналізі структури, динаміки та характеру фінансових витрат окупаційної цивільної влади Тернопільської губернії в зазначений період. У рамках цього дослідження передбачається аналіз джерел фінансування, напрямків використання коштів. Особлива увага приділяється питанням адміністративних, військових і господарських витрат, а також способам мобілізації фінансових ресурсів у умовах Першої світової війни.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми, пов'язані з фінансовою політикою Російської імперії досліджуваного періоду доволі детально і ґрунтовно вивчала Світлан Орлик. Зокрема, функціонування Тернопільського польового казначейство в системі казначейської служби російської окупаційної влади у містах Західної України періоду Першої світової війни [1, с. 60–69], організацію фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни [2, с. 5–21], цінову політику російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни [3, с. 48–58], фінансову політику російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр. [4] тощо. Іван Зуляк, Сергій Сегада вивчали особливості окупаційної політики російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. на прикладі Тернопільської губернії [5, с. 48–62]. Основою джерельної бази є архівні справи Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Зокрема, фонду 322 «Канцелярія тернопільського губернатора» [6–9].

Виклад основного матеріалу дослідження охоплює декілька ключових аспектів, які дозволяють системно висвітлити фінансову політику окупаційної адміністрації та її наслідки для регіону. Після початку Першої світової війни Західна Україна опинилася в зоні бойових дій між Австро-Угорською та Російською імперіями. У 1914 р. російські війська захопили значну частину західноукраїнських земель, утворивши Тернопільську губернію. Російську окупаційну цивільну адміністрацію створено для управління захопленими територіями, що контролювала фінансову, адміністративну, військову та соціальну сфери, прагнучи інтегрувати ці території в імперську систему управління та використовувати їхні ресурси для підтримки війни. Основні фінансові витрати окупаційної цивільної адміністрації скеровувалися на адміністративні витрати, включали утримання державного апарату, створеного для управління

окупованими територіями, а також забезпечення життєдіяльності місцевих органів влади, підпорядкованих російській адміністрації. Інфляція, спричинена війною та дефіцитом товарів, ще більше ускладнювала економічне становище. Ціни на основні продукти харчування та товари першої необхідності зростали, що також позначалося на рівні життя населення Тернопільської губернії. Бюрократія і некомпетентність деяких чиновників окупаційної цивільної адміністрації призводило до неефективного використання коштів.

22 грудня 1915 р. начальник Тереховлянського повіту в рапорті губернатору Тернопільської губернії доповідав про відсутність коштів на господарські і канцелярські витрати. Зокрема, необхідно було придбати дрова, керосин, папір, чорнило, пера і виготовити нові канцелярські книги на 1916 р. Власне витрати становили суму в розмірі 200 рублів (далі – руб.). [6, арк. 1]. На січень 1916 р. вартість коштів на канцелярські витрати складала 100 руб. [6, арк. 73]. 16 лютого 1916 р. помічник начальника Тереховлянського повіту отримав на дрібні витрати суму в розмірі 1 руб. [6, арк. 75]. 23 січня 1916 р. на зазначені потреби і дрібні витрати виділено 100 руб., що нараховувало 30 позицій. Зокрема, двічі на місяць ремонтували електричні дзвінки вартістю 6 руб., за завершення вікон, «вбитих ворожим аеропланом» – 10 руб. Маємо декілька позицій, за які зовсім не вказано суму вартості виконаних робіт. Наприклад, за придбання чверті фунта цвяхів, чорнильні пера, полотно, канцелярські бланки, замка до письмового столу та його ремонт, канцелярську ручку [6, арк. 131–131 зв.].

На квітень 1916 р. начальник Тереховлянського повіту звертався з проханням до губернатора Тернопільської губернії про виділення йому авансу в розмірі 300 руб. на придбання різного канцелярського начиння, збірок законів, оплату вартості ремонту друкарської машинки [6, арк. 134]. Зважаючи на жорстку економію коштів, губернатор повертав начальникові Тереховлянського повіту на доопрацювання звіт про витрати авансу в розмірі 300 руб., оскільки документально неможливо було підтвердити їх витрати [6, арк. 137]. Так, на травень 1916 р. канцелярія виділяла на канцелярські потреби начальника Тереховлянського повіту 98,35 руб. з загальної суми в розмірі 298,35 руб., виділеної губернією [6, арк. 110].

У черговому звіті начальник Тереховлянського повіту означену суму подавав у статті видатків на опалення і освітлення канцелярії [6, арк. 140–143]. Однак не на усіх відомостях зафіксовано підписи тих, осіб, які надавали послуги з опалення та освітлення, тому канцелярія Тернопільського губернатора у таких випадках дозволяла тим, хто не володів російською грамотою, звертатися до тих, хто вмів нею писати і читати [6, арк. 137]. Канцелярія черговий раз повертала звіт на доопрацювання, тому що були відсутні суми коштів, виплачені за надання комунальних послуг [6, арк. 146]. Незважаючи на серйозні порушення фінансової дисципліни, начальник Тереховлянського повіту в січня 1916 р. вимагав у канцелярії губернатора знову 200 руб. авансу на опалення та освітлення приміщення [6, арк. 160]. У звіті начальника канцелярії Тереховлянського повіту губернатору Тернопільської губернії від 11 березня 1916 р. йшлося про те, що його попередник на цій посаді отримав в борг в лісовому масиві виділу крайового 80 м дров за 300 руб., додатково у лісі, що був власністю міста Тереховлі – 24 м за 78,20 руб., в крамниці місцевого магістрату керосину на 145,5 руб. [6, арк. 164].

Траплялися випадки, що попередні начальники повітів використовували бюджетні кошти на забезпечення чиновників управлінь, тому губернська влада не мала можливості задовольнити потреби у задоволенні нагальних фінансових потреб. Так, 3 січня 1916 р. начальник Тереховлянського повіту інформував губернатора Тернопільської губернії про те, що його попередник документально підтверджував використання коштів в розмірі 1296,62 руб. Однак у місті Монастирській склалася складна фінансова ситуація, тому попередній начальник повіту самочинно витратив усі відведені на грошове забезпечення чиновників кошти, не зафіксувавши їх у фінансових книгах, тому його наступник просив

про виділення хоча б 200 руб., оскільки виплату чергового авансу могла затримати на не визначений час [6, арк. 13–13 зв.]. За травень 1915 р. не виплачено помічникові діловода Сергію Пархоменку так званих «порційних» і за червень «столових», тому йому, як і іншим чиновникам, згідно з усним розпорядженням начальника Тербовлянського повіту, компенсували оплату праці з фонду земельних податків [6, арк. 239]. 12 квітня 1916 р. губернатор Тернопільської губернії звертався до Київського управління квартирного забезпечення військ про видачу чиновникам управління Тербовлянського повіту коштів на опалення, освітлення житла, приготування їжі й випікання хліба з 1 жовтня 1914 р. – до 1 липня 1915 р. в розмірі 1099,11 руб. [6, арк. 42]. У квітні 1916 р. на Проскурівське казначейство відправлено 37 відомостей для чиновників Тербовлянського повіту з 1 червня 1915 р. – до 1 березня 1916 р. в розмірі 1717,34 руб. [6, арк. 44]. Це свідчило не лише про складну фінансову ситуацію в імперії, але й відсутність достатньої кількості коштів на утримання цивільних окупаційних адміністрацій

Окрім того, за штатним розписом, до канцелярії Тербовлянського повіту прийнято на посади вільнонайманих працівників – писаря Ганженка і перекладача Курдидика [6, арк. 4]. 17 листопада 1915 р. на засіданні Ради Міністрів Російської імперії розглядалося питання щодо визначення державних норм добових коштів, на підставі правил від 15 березня поточного року, штатних і вільнонайманих працівників канцелярій до цивільних органів влади в районах бойових дій. Ухвалено рішення щодо фіксованої суми добових виплат у розмірі 80 копійок (далі – коп.), незалежно від посадового окладу, особам, які виконували канцелярські обов'язки або інші види робіт у відповідності із займаною посадою. Доречно зауважити, що зазначену постанову опубліковано у «Кіевской мысли» (номер 322 від 20 листопада 1915 р.) [6, арк. 5]. Відповідно, виконувач обов'язків перекладача управління Тербовлянського повіту Іван Курдидик, на підставі опублікованої постанови, у рапорті звертався до начальника зазначеного повіту про виплату йому належних коштів від 1 березня – до 1 травня поточного року як помічникові діловода, а з 1 травня – виконувачеві обов'язки перекладача [6, арк. 7]. Виникали і поточні проблеми. Так, до управління канцелярії Тербовлянського повіту відрядили з Підгаєцького повіту помічника діловода Демінського, тому очільник рапортував до канцелярії губернатора про виділення для нього добових коштів, так званих «столових» за січень-лютий поточного року [6, арк. 19]. На серпень 1916 р. «столові», виплачені начальникові Тербовлянського повіту становили 1980 руб. [6, арк. 175–175 зв.]. Суми зарплат доволі суттєво різнилися. Так, помічник діловода, без жодного класу, отримував місячний оклад в розмірі 1980 руб., перекладач, титулярний радник – 2220 руб. [6, арк. 223 зв.]. Орієнтовна сума посадового окладу для помічника діловода на вересень-жовтень 1916 р. складала 495 руб., «столових» – 495 руб. [6, арк. 240]. Окрім оплати праці працівникам канцелярії, губернатор Тернопільської губернії забезпечував, на основі поданих рапортів, щомісячними коштами начальників повітів для службових відряджень. Так, 28 січня 1916 р. асигнацію в розмірі 50 руб. отримав начальник Тербовлянського повіту для використання у лютому поточного року [6, арк. 10, 15]. Оскільки Тернопільська губернія складалася з 15 повітів: Бережанського, Богородчанського, Борщівського, Бучацького, Гусятинського, Заліщанського, Збаразького, Калуського, Підгаєцького, Скалатського, Станіславівського, Тернопільського, Тербовлянського, Тлумацького, Чортківського [5, с. 51], тому, за нашими підрахунками, щомісячні витрати на службові відрядження начальників повітів становили орієнтовно суму в розмірі 750 руб.

2 січня 1916 р. начальник Тербовлянського повіту інформував губернатора Тернопільської губернії про забезпечення класних чинів управління грошовим забезпеченням на опалення, освітлення житла, приготування їжі й випікання хліба у відповідності з циркуляром про ціни від 1 січня – до 1 червня 1915 р. Оскільки окремі чиновники адміністрації перебували на

службі з вересня 1914 р., повітова влада не володіла інформацією щодо виплати їм грошового забезпечення. Це пов'язувалося з тим, що на підставі чергових розпоряджень необхідно було вказувати кількість займаних кімнат, печей з розрахунку третини сажня дров на добу на одного чиновника. Начальника Тереховлянського повіту цікавила інформація щодо того, чи зазначений сажень дров на одного чиновника стосується лише кімнати, яку він займав, чи це мало відношення до кожної кімнати і печі і які діяли тарифи на закупівлю на забезпечення чиновників місцевого управління [6, арк. 13–13 зв.]. Лише 16 березня 1916 р. начальник Тереховлянського повіту отримав відповідь від канцелярії губернатора про те, що третину сажня варто ділити на 48 вершків лише для чиновників управління канцелярії губернатора [6, арк. 18]. На утриманні губернської влади перебували сім'ї відряджених до Галицько-Буковинського генерал-губернаторства. Так, сім'я поліцейського з Трубчевська Афанасія Куликова отримувала щомісячні виплати в розмірі 17,91 руб. [6, арк. 36–37]. 22 липня 1916 р. воєнний генерал-губернатор Галичини інформував губернатора Тернопільської губернії про недофінансування посадовим окладом і так званими «підйомними» чиновників поліційної сторожі Чернівецької, Перемишльської губерній та міста Львова [6, арк. 52]. Наприклад, діловод управління канцелярії Заліщицького повіту Ясинський отримував 250 руб. підйомних [7, арк. 55].

Незважаючи на те, що губернатор Тернопільської губернії виділив у 1915 р. на оплату опалення і освітлення канцелярії Тереховлянського повіту суму в розмірі 292,5 руб., він рештою суми намагався покрити заборгованість чиновникам управління і поліційній сторожі [6, арк. 166].

У серпні 1916 р. губернатор Тернопільської губернії інформував Київське окружне інтендантське відділення, посилаючись на розпорядження головного інтенданта Південно-Західного фронту про переказ до Проскурівського казначейства суми в розмірі 1981,20 руб. на виплату 72 чиновникам 309 стражникам у Станіславівському повіті по 5,20 руб. для кування коней. З них на одну підкову з шипами і цвяхами по 1,20 руб. і по 10 коп. за підковування [9, арк. 3–3 зв.]. Сума в розмірі 609,60 руб. призначалася не лише на кування коней, але й на лікування 381 тварини [9, арк. 8–8 зв.]. У жовтні 1916 р. вартість кування складала 1,60 руб. [9, арк. 16]. 28 січня 1917 р. цільове використання 609,60 руб. перевіряла тимчасова ревізійна комісія управління Київського місцевого інтенданта [9, арк. 32]. Тимчасова ревізійна комісія також перевіряла виплати посадового окладу семи класним чиновникам Богородчанського повіту. Так, «порційні» два помічники начальника повіту отримували по 1825 руб., секретар – 1277 руб., два діловоди по 1277 руб., їх два помічники – по 1277 руб. [7, арк. 32–32 зв., 33].

На початку вересня 1916 р. начальник Тереховлянського повіту звертався до канцелярії губернатора Тернопільської губернії про терміни виплати коштів на опалення і освітлення помешкань [6, арк. 62]. Деколи причинами вчасних виплат коштів були помилки, допущені у фінансових документах [6, арк. 66]. Маємо приклади збільшення перевитрат державних коштів. Так, 25 червня 1916 р. губернатор Тернопільської губернії вимагав детальних пояснень від начальника Тереховлянського повіту про надмірні перевитрати коштів в сумі 100,75 руб., витрачених на відправлення службових телеграм [6, арк. 87–87 зв.]. У відповідності з розпорядженням губернатора Тернопільської губернії на відправлення службових телеграм щомісячні кошти складали не більше 75 руб. [6, арк. 87 зв.]. За нашими підрахунками, щомісячний бюджет усіх 15 повітів губернії для відправлення службових телеграм становив не більше 1125 руб.

Частими були переведення як чиновників повітових управлінь, так і вартових поліційної сторожі. Зокрема, стражника Бродівської поліційної сторожі Івана Блохіна переведено на аналогічну посаду до Осташківського повіту. Колезького асесора Людвіга Щурек-Щуровського призначено діловодом Надвірнянського повіту Секретаря Ігуменської повітової земської комісії

Тернопільської губернії, відставного губернського секретаря Олександра Кабаєва призначено на посаду секретаря правління Бучацького повіту [8, арк. 1, 3]. Зазвичай, службові переведення призводили до того чергової бюрократичної тяганини у виплаті посадових окладів.

Висновки. Фінансові витрати російської окупаційної адміністрації в Тернопільській губернії (1914–1916 рр.) мали значний вплив на соціально-економічний розвиток регіону. Військові витрати і реквізиції ресурсів призвели до серйозних економічних втрат, соціальної напруги. Недостатня ефективність фінансового управління та відсутність довгострокової стратегії погіршували ситуацію. Загалом, фінансова політика російської окупаційної адміністрації в Тернопільській губернії в період 1914–1916 рр. мала деструктивний характер для регіону. Основні зусилля скеровувалися на підтримку цивільних адміністрацій, що негативно вплинуло на соціально-економічний становище регіону. Нерегулярність і неузгодженість дій цивільної адміністрації, дефіцит ресурсів, сприяли економічній кризі, наслідки якої відчувалися навіть після закінчення Першої світової війни.

Література

1. Орлик С.В. Тернопільське польове казначейство в системі казначейської служби російської окупаційної влади у містах Західної України в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч.1. С. 60–69.
2. Орлик С. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Карпатський край*. 2017. №1(9). С. 5–21.
3. Орлик С. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 48–58.
4. Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с
5. Іван Зуляк, Сергій Сегеда. Окупаційна політика російської влади в генерал-губернаторстві Галичина в 1914 р. (на прикладі Тернопільської губернії). *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С. 48–62.
6. Вимогові відомості для видачі платні поліцейським урядникам і вартовим Теревовлянського повіту. Держархів Тернопільської обл. Ф. 122. Оп. Спр. 124. 327 арк.
7. Справа про подання вимогових відомостей, розписок та ін., виправдних документів для тимчасової ревізійної комісії. Держархів Тернопільської обл. Ф. 122. Оп. Спр. 141. 167 арк.
8. Копії наказів Тернопільського губернатора про призначення на різні посади окремих осіб. Держархів Тернопільської обл. Ф. 122. Оп. Спр. 158. 3 арк.
9. Вимогові відомості на видачу платні вартовим і урядникам Станіславського повіту. Держархів Тернопільської обл. Ф. 122. Оп. Спр. 175. 32 арк.

References

1. Orlyk, S. V. (2017). Ternopilske polove kaznacheistvo v systemi kaznacheiskoi sluzhby rosiiskoi okupatsiinoi vlady u mistakh Zakhidnoi Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny [The Ternopil municipal treasury in the system of the treasury service of the Russian occupation authorities in the cities of Western Ukraine during the First World War]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Ternopil, 2017. Vyp. 1, Ch.1, S. 60–69. [in Ukrainian]
2. Orlyk, S. (2017). Orhanizatsiia finansovoho upravlinnia rosiiskoiu okupatsiinoiu vladoiu na terenakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny [The organization of financial management by the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovyna during the First World War.]. *Karpatyskyi kraj*. 2017. №1(9), S. 5–21. [in Ukrainian]

3. Orlyk, S. (2018). Tsinova polityka rosiiskoi okupatsiinoi vlady na terytorii Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny [The price policy of the Russian occupation authorities on the territory of Galicia and Bukovyna during the First World War]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia*. Ternopil: V-vo TNPU im. Volodymyra Hnatiuka, 2018. Vyp. 1, Ch. 1, S. 48–58. [in Ukrainian]

4. Orlyk, S. V. (2018). Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.): monohrafiia [The financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovyna during the First World War (1914–1917): monograph]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 716 c. [in Ukrainian]

5. Ivan Zuliak, & Serhii Sehedo (2022). Okupatsiina polityka rosiiskoi vlady v general-gubernatorstvi Halychyna v 1914 r. (na prykladi Ternopilskoi gubernii) [The occupation policy of the Russian authorities in the Governor-General of Galicia in 1914 (on the example of the Ternopil Governorate)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1, S. 48–62. [in Ukrainian]

6. Vymohovi vidomosti dlia vydachi platni politseiskym uriadnykam i vartovym Terebovlianskoho povitu [Required information for the issuance of fees to police officials and guards of the Terebovlyan district]. *Derzharkhiv Ternopilskoi obl.* F. 122. Op. Spr. 124. 327 ark.

7. Sprava pro podannia vymohovykh vidomosteï, rozpysok ta in., vypravdnykh dokumentiv dlia tymchasovoi reviziinoï komisii [The case of submission of required information, receipts, etc., supporting documents for the temporary audit commission]. *Derzharkhiv Ternopilskoi obl.* F. 122. Op. Spr. 141. 167 ark.

8. Kopii nakaziv Ternopilskoho hubernatora pro pryznachennia na rizni posady okremykh osib [Copies of the orders of the Ternopil governor on the appointment of individuals to various positions]. *Derzharkhiv Ternopilskoi obl.* F. 122. Op. Spr. 158. 3 ark.

9. Vymohovi vidomosti na vydachu platni vartovym i uriadnykam Stanislavskoho povitu [Required information for the issuance of salaries to guards and officials of the Stanislavsky County]. *Derzharkhiv Ternopilskoi obl.* F. 122. Op. Spr. 175. 32 ark.

УДК 325.457(=161.2)(436):329.73(477.83/.86) “1897/1900”

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.9>

Mykola KAZIUK

postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Kryvonosa St., 2, Ternopil, 48027

(mykola_kazjuk@i.ua)

Микола КАЗЮК

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 48027

(mykola_kazjuk@i.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6242-8990>

PARLIAMENTARY ACTIVITY OF ROMAN YAROSEVYCH

Abstract. The article is devoted to the analysis of the parliamentary activity of Roman Yarosevych, a political figure, who represented the interests of Ukrainians in Galicia within the Austrian Parliament. The study covers his role in legislative processes, speeches, and initiatives aimed at defending the rights of the Ukrainian community, criticizing election process violations and abuses by local authorities. **The article's aims** is to analyze Roman Yarosevych's parliamentary activity, his speeches, initiatives, and their impact on the political climate of the time. Special attention is given to his speeches in parliament, where he opposed election process violations, violence, and abuses of power. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific rigor, objectivity, and systematic analysis. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and specialized historical methods (historical-genetic, historical-systematic) are used. **Conclusions.** The parliamentary activity of Roman Yarosevych had a significant impact on the political development of the Ukrainian movement in Galicia in the late 19th century. His speeches and initiatives in the Austrian Parliament demonstrate tireless efforts to defend Ukrainian interests and fight for political and social rights. Yarosevych consistently advocated for electoral system reform, opposed local authorities' abuses and violence, raised issues concerning the social and economic conditions of peasants, and actively supported the idea of national equality. His activity was accompanied by criticism of repressive government methods, election manipulations, and unfair treatment of Ukrainians. Yarosevych's speeches reveal his commitment to democratic values, contributing to the growth of national awareness among the Ukrainian population.

Key words: Roman Yarosevych, parliamentary activity, elections, parliament, Halychyna.

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА ЯРОСЕВИЧА

Анотація. Стаття присвячена аналізу парламентської діяльності Романа Яросевича – політичного діяча, який представляв інтереси українців у Галичині в Австрійському парламенті. Дослідження охоплює його роль у законодавчих процесах, промови та ініціативи, спрямовані на захист прав української громади, критику порушень виборчого процесу та зловживань місцевої влади. **Метою** статті є аналіз парламентської діяльності Романа Яросевича, його промов, ініціатив та впливу на політичний клімат того часу. Особлива увага приділяється його виступам у парламенті, де він виступав проти порушень виборчого процесу, насильства та зловживань владою. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний) методи. **Висновки.** Парламентська діяльність Романа Яросевича мала значний вплив на політичне становлення українського руху в Галичині кінця XIX століття. Його виступи та ініціативи в австрійському парламенті свідчать про невтомні зусилля щодо захисту інтересів українців та боротьби за політичні й соціальні права. Р. Яросевич послідовно відстоював реформування виборчої системи, виступав проти зловживань і насильства з боку місцевих властей, піднімав питання соціальних та економічних умов життя селян, а також активно підтримував ідеї національної рівноправності. Його діяльність супроводжувалася кри-

тикою репресивних методів влади, маніпуляцій під час виборів та недобросовісного ставлення до українців. Промови Р. Ярошевича показують його прихильність до демократичних цінностей, і вони сприяли підвищенню національної свідомості серед українського населення.

Ключові слова: Роман Ярошевич, парламентська діяльність, вибори, парламент, Галичина.

Problem Statement. At the end of the 19th century, the political landscape of the Austro-Hungarian Empire was characterized by the rise of national movements striving to expand the rights and freedoms of ethnic groups. In this context, the activities of Ukrainian deputies in the parliament were of key importance for protecting the interests of Ukrainians in Halychyna. Among the prominent figures was Roman Yarosevych, a political leader whose parliamentary work was marked by an active struggle for democratic principles, social justice, and the preservation of national identity.

The relevance of studying Roman Yarosevych's parliamentary activity is driven by the need for a deeper understanding of his contribution to the development of the Ukrainian national movement and socio-political processes in Halychyna. Despite significant challenges, including resistance from local authorities and obstacles in the electoral process, R. Yarosevych sought to secure equal rights for Ukrainians, raised important social issues, and advocated for electoral system reform.

The aim of the article is to analyze the parliamentary activity of Roman Yarosevych, his speeches, initiatives, and their impact on the political climate of the time. Special attention is given to his speeches in parliament, where he spoke out against election process violations, violence, and abuses of power.

Analysis of recent research and publications. The declared issue has not been systematically and comprehensively studied by scholars. However, it is worth noting the works of H. Binder [1], A. Baran [2], O. Zhernokleiev [3], M. Kaziuk and O. Huchak [4], Yu. Plekan [5], and Yu. Yakovliev [6]. Nonetheless, the declared issue has remained practically unanalyzed, which constitutes the scientific novelty of this publication.

Presentation of the main material. The parliamentary elections in the IV and V curiae in Halychyna were accompanied by numerous violations by local authorities, including the use of force and clashes between military units and voters. In several instances, these conflicts resulted in fatal outcomes [7, p. 98–99]. During the elections in Halychyna, 8 people were reported killed, 29 were injured, and over 800 individuals were arrested. The court proceedings that followed the elections led to the conviction of 149 individuals, who were collectively sentenced to 65 years, 11 months, and 25 days of imprisonment [8, p. 29].

The election results across all five curiae resulted in 78 representatives from Halychyna being elected to the Vienna Parliament, including 9 Ukrainians, 6 Jews, and 63 Poles. Among the Ukrainian deputies, only three out of nine were affiliated with the Provincial Ruthenian Electoral Committee, while the rest were labeled as "government loyalists" by the publication *Dilo*. The election results indicated that the interests of the Ukrainian community in the Vienna Parliament would be represented by 11 deputies, five of whom were elected "by the will of the people." This group included T. Okunevskyi, D. Taniachevych, and R. Yarosevych from Halychyna, as well as V. Volyan and S. Vynnytskyi from Bukovyna. The remaining six – O. Barvinskyi, A. Vakhnyanin, I. Hrobelskyi, M. Karatytskyi, K. Mandychevskyi, and Ks. Okhrymovych – were considered by the editors of *Dilo* to have been elected with the support of Polish committees and the government, which led to a certain degree of mistrust among the Ukrainian community [9].

O. Makovey, in his analysis of Ukrainian parliamentary representation, employed satirical descriptions, notably portraying R. Yarosevych as a figure who "struggled against himself" [10].

The 1897 elections were marked by significant abuses of power, known as the "Baden elections". These violations did not go unnoticed by the newly elected Ukrainian deputies, who made concerted efforts to counteract the injustices and defend the electoral rights of their supporters. The debates

surrounding the Galician elections, as reflected in R. Yarosevych's speeches, highlighted substantial issues within the electoral process in the region. He emphasized the need for electoral system reform to ensure its transparency, fairness, and genuine representation of Ukrainians in parliament. Additionally, he underscored the importance of establishing independent oversight bodies and strengthening public control over the electoral process [11].

In his speech, R. Yarosevych emphasized the serious violations of the electoral process in Halychyna, particularly the manipulative and violent methods employed by the government to secure support for pro-government candidates. He expressed sharp criticism of the administration's actions, stating that gendarmes were used to control rural voters and force them to vote under the threat of repressive measures. R. Yarosevych provided specific examples where peasants were prohibited from participating in voting, and those who attempted to protest such abuses faced unlawful arrests. He also noted that the electoral process was accompanied by organized terror carried out by government agents and hired groups who attacked opposition voters. These acts of violence included illegal entry into homes, intimidation, and physical assaults. Additionally, R. Yarosevych highlighted the presence of vote result falsifications through ballot manipulations, which deprived a significant number of citizens of their right to vote. He called for an immediate parliamentary investigation and reform of the electoral system to ensure transparency, fairness, and equality in the electoral process [12].

R. Yarosevych pointed out instances of illegal financial expenditures amounting to 8–15 thousand guilders, made to secure victory over another Ukrainian candidate, Yu. Romanchuk, during the elections in Kalush [13]. He highlighted cases of abuse of power, including the actions of gendarme Lyubeshivsky in the village of Loshniv in the Terebovlia region [14]. The deputy meticulously documented specific cases of unlawful conduct by local law enforcement, which indicated a systemic pattern of power abuse at the local level. R. Yarosevych called for necessary measures to ensure adherence to legality and justice in the actions of officials. These cases were not isolated and were repeatedly discussed among Ukrainian deputies [15].

On October 25, 1899, he delivered a speech in the Reichsrat, in which, on behalf of the population of all of Eastern Galicia, he accused the government of condoning the unlawful actions of regional authorities under the influence of the Galician governor and the Stancyks. In his address, he focused on the oppression of the Ukrainian people and the violence that occurred during electoral processes [16].

These speeches reflect R. Yarosevych's principled stance on the need to protect the electoral rights of Ukrainians and their struggle for national equality. His addresses demonstrate a commitment to justice and democratic reforms, aimed at strengthening political culture and raising national consciousness among Ukrainians within the multi-ethnic Austro-Hungarian Empire.

In the spring of 1900, the first peasant strikes erupted in the Borshchiv district, affecting 15 villages, including the estates of the prominent Polish landowner, Count Baworowski. The main demand of the strikers was to increase daily wages from 18–20 cents to 50 cents, and during the harvest season – from 80 cents to 1 gulden.

The deputy from the Borshchiv district, R. Yarosevych, submitted an appeal calling for the immediate withdrawal of military units from the communities involved in the strikes. He argued that the strike was a forced measure, driven by the extremely low wages that the leaseholders refused to raise. Yarosevych's initiative was supported by deputies D. Taniachevych and T. Okunevsky, who made similar appeals to the Minister of the Interior, the Minister of National Defense, the Minister of Agriculture and Horticulture, and the Governor of Halychyna [17].

R. Yarosevych emphasized the discriminatory status of the Ukrainian language in Halychyna, pointing out its limited use in administrative and educational spheres. He expressed the belief that such a situation undermined the national identity of Ukrainians and perpetuated inequality among ethnic

groups in the region. To address this issue, Yarosevych proposed the implementation of a "natural division" of Halychyna based on ethnographic principles. This approach, he argued, would ensure fair representation and equality among different nationalities, particularly Ukrainians, and prevent further dominance by any single ethnic group. He believed that such measures would promote social and political stability, creating conditions for the harmonious development of all national communities [18].

R. Yarosevych expressed opposition to the expansion of Halychyna's autonomy, justifying his stance by arguing that such a move could lead to an even greater consolidation of the influence of the Polish community, which already dominated political and administrative structures. He emphasized that increasing autonomous rights without ensuring adequate representation of the Ukrainian community would threaten to further marginalize Ukrainians in the political life of Halychyna. Yarosevych believed that such initiatives could potentially reinforce the social and cultural inequality that already existed among the main ethnic groups in the region. He stressed the importance of implementing equal representation and guarantees for protecting the national rights of Ukrainians as a prerequisite for any expansion of autonomy. The absence of such guarantees, he noted, could exacerbate the imbalance of political power and lead to further assimilation and oppression of the Ukrainian population [19–21].

One of the important forms of communication between deputies and their constituents were their report meetings, during which key issues were discussed, including agricultural problems, working conditions of peasants, and educational needs. R. Yarosevych paid particular attention to social initiatives aimed at improving the well-being of peasants. He also emphasized the need to expand the rights of the Ukrainian language in educational institutions. However, local authorities often attempted to obstruct such meetings, as evidenced by the case of the starosta of Kopychyntsi, who tried to prevent a gathering of voters with R. Yarosevych [22].

Financial difficulties prevented R. Yarosevych, who at that time primarily worked and resided in Vienna, from effectively organizing his activities in Halychyna and regularly visiting his electoral district. This led to a loss of direct contact with the voters. Notably, during a strike in the Borshchiv district, he was unable to arrive in time and participate in the events, which negatively affected his reputation among the local population. V. Temnytsky noted in his correspondence with Ye. Kosevych: "Nowadays, do not even mention him to people" [3, p.]. After the dissolution of the parliament in September 1900, R. Yarosevych suffered defeat in the subsequent elections, losing his parliamentary mandate.

Conclusions. The parliamentary activity of Roman Yarosevych had a significant impact on the political development of the Ukrainian movement in Halychyna at the end of the 19th century. His speeches and initiatives in the Austrian Parliament demonstrate tireless efforts to defend the interests of Ukrainians and fight for political and social rights. Yarosevych consistently advocated for the reform of the electoral system, opposed abuses and violence by local authorities, raised issues regarding the social and economic conditions of peasants, and actively supported the ideas of national equality.

His work was accompanied by criticism of repressive government methods, electoral manipulations, and unfair treatment of Ukrainians. Yarosevych's speeches reveal his commitment to democratic values and contributed to raising national awareness among the Ukrainian population. However, the political and financial constraints he faced affected the effectiveness of his work in the constituency, ultimately leading to the loss of his parliamentary mandate in 1900.

Yarosevych's experience as a deputy underscores the importance of political activity under external pressure and the formation of national identity. His work serves as evidence that the fight for the rights of Ukrainians within parliamentary conditions was not only a political endeavor but also a moral responsibility to the people.

Bibliography

1. Binder H. Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29. Vienna : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. 741 p.
2. Баран А. В. Діяльність депутатів-українців в австрійському парламенті (1897–1918 рр.): історико-правове дослідження: дис ... кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 229 с.
3. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. 536 с.
4. Казюк М., Гучак О. Діяльність українських депутатів у Віденському парламенті наприкінці ХІХ ст. (за матеріалами часопису "Діло"). *Актуальні питання у сучасній науці* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»). Випуск № 8(26) 2024. С. 1169–1182.
5. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати австрійського парламенту та галицького крайового сейму (1848–1918). Довідник. Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я, 2012. 140 с.
6. Яковлев Ю. Роман Ярославич – провідний діяч РУРП у першій половині 1890-х рр. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія*. Івано-Франківськ, 2013. С. 333–343.
7. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Т. ССХХІІ. Львів : Вид-во НТШ, 1991. С. 71–110.
8. Кульчицький В.С., І.Й. Бойко, І.Ю. Настасяк, Мікула О.І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини : навчальний посібник. Львів : Тріада плюс, 2002. 82 с.
9. Рускѡ послы въ радѣ державноѣ. *Дѣло*. 1897. Ч. 91. 24 цвѣтня (6 мая).
10. Маковей О. Фальшиве пророцтво. *Буковина*. 9(21) березня 1897. С. 3.
11. Дебата надъ галицькими выборами. Промова посла д-ра Ярославича. *Дѣло*. 1897. Ч. 75. 2(14) цвѣтня. С. 1–2.
12. Вибора галицькі. *Руслан*. Ч. 77 4 цвѣтня (16) 1897. С. 2–3.
13. Письма зъ Вѣдня. *Дѣло*. 1897. Ч. 93. 26 цвѣтня (8 мая). С. 1–2.
14. Справи парламентарнѣ. *Дѣло*. 1898. Ч. 254. 13(25) падолиста. С. 1.
15. Справа жандармского звѣрства въ радѣ державноѣ. *Дѣло*. 1900. Ч. 96. 29 цвѣтня (12 мая). С. 2.
16. Z Rady państwa. *Naprzód*. 2 listopada 1899. S. 2.
17. Справа селяньского стрейку въ парламентѣ. *Дѣло*. 1900. Ч. 105. 10 (23) мая. С. 2.
18. Зъ рады державноѣ. *Дѣло*. 1898. Ч. 89. 23 цвѣтня (5 мая). С. 1–2.
19. Автономія Галичини – а Русины. [Выймокъ зъ промовы д-ра Ярославича при дебатѣ надъ заявою графа Туна]. *Дѣло*. 1898. Ч. 70. 28 марта (9 цвѣтня). С. 1–2.
20. Галицька автономія въ повѣтахъ и въ соймѣ. [Выймокъ зъ промовы д-ра Ярославича при дебатѣ надъ заявою гр. Туна]. *Дѣло*. 1898. Ч. 72. 1 (13) цвѣтня. С. 1.
21. Подѣлъ Галичини. [Выймокъ зъ промовы д-ра Ярославича при дебатѣ надъ заявою гр. Туна]. *Дѣло*. 1898. Ч. 73. 1 (13) цвѣтня. С. 1–2.
22. Справи парламентарнѣ. *Дѣло*. 1897. Ч. 214. 22 вересня (4 жовтня). С. 1.

References

1. Binder, H. (2005). Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 29. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. [in German]
2. Baran, A. V. (2013). *Diialnist deputativ-ukraintsiv v avstriiskomu parlamenti (1897–1918 rr.): istoriko-pravove doslidzhennia* [Activities of Ukrainian deputies in the Austrian Parliament (1897–1918): Historical and legal research] (Doctoral dissertation). National University "Lviv Polytechnic", Lviv. [in Ukrainian]
3. Zhernokleiev, O. S. (2006). *Natsionalni sektsii avstriiskoi sotsial-demokratii v Halychyni i na Bukovyni (1890–1918 rr.)* [National Sections of the Austrian Social Democracy in Galicia and Bukovyna (1890–1918)]. Ivano-Frankivsk: Publishing and Design Department of CIT. [in Ukrainian]

4. Kaziuk, M., & Huchak, O. (2024). Diiálnist ukrainskykh deputativ u Videnskomu parlamentsi naprykintsy XIX st. (za materialamy chasopysu "Dilo") [The Activities of Ukrainian Deputies in the Vienna Parliament at the End of the 19th Century (Based on the Materials of the Newspaper "Dilo")]. *Aktualni pytan- nia u suchasni nautsi (Serii: Pedahohika, Pravo, Ekonomika, Derzhavne upravlinnia, Tekhnika, Istoriia ta arkheolohiia)*, 8(26), 1169–1182. [in Ukrainian]
5. Plekan, Yu. (2012). *Pershyy dosvid parlamentarizmu: ukraintsi – deputaty avstriiskoho parlamentu ta halytskoho kraiovoho seimu (1848–1918)* [The first experience of parliamentarism: Ukrainians – deputies of the Austrian Parliament and the Galician Regional Diet]. Ivano-Frankivsk: Tretiak I. Ya. [in Ukrainian]
6. Yakovliev, Yu. (2013). Roman Yarosevych – providnyi diiach RURP u pershii polovyni 1890-kh rr. [Roman Yarosevych – A Leading Figure of the RURP in the First Half of the 1890s]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii Istoriia*, 333–343. [in Ukrainian]
7. Hrytsak, Ya. (1991). "Molodi" radykaly v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny ["Young" radicals in the social and political life of Halychyna]. *Zapiski NTSh, CCXXII*, 71–110. [in Ukrainian]
8. Kulchytskyi, V. S., Boiko, I. Y., Nastasiak, I. Yu., & Mikula, O. I. (2002). *Aparat upravlinnia Haly- chynoiu v skladi Avstro-Uhorshchyny* [Administration apparatus of Halychyna as part of Austria-Hungary]: A textbook. Lviv: *Triada Pliuz*. [in Ukrainian]
9. Ruski posly v radi derzhavnii [Ruthenian deputies to the State Council]. (1897). *Dilo*, (91). [in Ukrainian]
10. Makovey, O. (1897). Falshyve prorotstvo [False prophecy]. *Bukovyna*, 3. [in Ukrainian]
11. Debata nad halytskymy vyboramy. Promova posla d-ra Yarosevycha [Debate on Galician elections. Deputy Dr. Yarosevich's speech]. (1897, April 2/14). *Dilo*, (75), 1–2. [in Ukrainian]
12. Vybory halytski [Galician Elections]. (1897). *Ruslan*, (77), 2–3. [in Ukrainian]
13. Pysma z Vidnia [Letters from Vienna]. (1897). *Dilo*, (93), 1–2. [in Ukrainian]
14. Spravy parlamentarni [Parliamentary Affairs]. (1898). *Dilo*, (254), 1. [in Ukrainian]
15. Sprava zhandarmskoho zverstva v radi derzhavnii [The case of gendarme atrocities in the state coun- cil]. (1900). *Dilo*, (96), 2. [in Ukrainian]
16. Z Rady państwa. (1899). [From the Council of State]. *Naprzód*, 2. [in Polish]
17. Sprava selianskoho streiku v parlamente [On the right of the villagers' strike in parliament]. (1900). *Dilo*, (105), 2. [in Ukrainian]
18. Z rady derzhavnoi [From the Council of the State]. (1898). *Dilo*, (89), 1–2. [in Ukrainian]
19. Avtonomiia Halychyny – a Rusyny. (1898, March 28/April 9). [Excerpt from Dr. Yarosevich's speech at the debate on Count Thun's statement]. *Dilo*, (70), 1–2. [in Ukrainian]
20. Halytska avtonomiia v povitakh y v soymi. (1898, April 1/13). [Excerpt from Dr. Yarosevich's speech during the debate on the application of Gr. Tun]. *Dilo*, (72), 1. [in Ukrainian]
21. Podil Halychyny. (1898, April 1/13). [Excerpt from Dr. Yarosevich's speech during the debate on the application of Gr. Tun]. *Dilo*, (73), 1–2. [in Ukrainian]
22. Spravy parlamentarnû [Parliamentary rights]. (1897, September 22/October 4). *Dilo*, (214), 1. [in Ukrainian]

УДК 378.046-021.68(477.84)«1967/1969»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.10>

Володимир КИЦАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Kryvonosa, St., 2, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

ВПЛИВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСВІТИ В ОБЛАСТІ (1967–1969 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати вплив Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів на розвиток і вдосконалення системи освіти в Тернопільській області упродовж 1967–1969 рр. Дослідити його вплив на професійне становлення педагогічних кадрів, впровадження методик викладання та організацію освітнього процесу. Визначити роль у підвищенні професійної компетентності учителів і вплив на якість освіти в регіоні. **Методологія дослідження.** У статті використовуються історико-педагогічний, системний та порівняльний методи. Зокрема, історико-педагогічний метод допомагає розглянути основні етапи діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ) упродовж 1967–1969 рр., виявити ключові аспекти його роботи в цей період, а також прослідкувати зміни в освітніх процесах області. Системний метод дозволяє аналізувати його діяльність як цілісну складову радянської системи освіти, що впливала на її функціонування в регіоні. Порівняльний метод використовувався для оцінки результатів роботи ТІУКВ, порівнюючи рівень кваліфікації педагогів та ефективність освітнього процесу до і після проведеного курсу підвищення кваліфікації. **Наукова новизна** дослідження полягає у виявленні та систематизації впливу ТІУКВ на освітній процес в області упродовж 1967–1969 рр. Здійснено комплексний аналіз діяльності освітньої структури з позицій історико-педагогічного підходу, що дозволяє оцінити її внесок у підвищення професійної компетентності учителів. У статті розкрито основні аспекти взаємодії ТІУКВ з місцевими органами освіти та педагогами, що сприяло розвитку інноваційних підходів у навчально-виховній діяльності. До наукового вжитку залучено архівні матеріали, які раніше не публікувалися. **Висновки.** ТІУКВ відіграв значну роль у розвитку освіти у Тернопільській області в 1967–1969 рр.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, Тернопільська область, методисти, кадри, ідеологія.

THE INFLUENCE OF THE TERNOPIL INSTITUTE FOR THE IMPROVEMENT OF TEACHER QUALIFICATIONS ON THE FUNCTIONING OF EDUCATION IN THE REGION (1967–1969)

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the impact of the Ternopil Institute for the Improvement of Teacher Qualifications on the development and improvement of the education system in the Ternopil region during 1967–1969. To investigate its influence on the professional development of teaching staff, the implementation of teaching methods and the organization of the educational process. Determine the role in increasing the professional competence of teachers and the impact on the quality of education in the region. **Research methodology.** The article uses historical-pedagogical, systematic and comparative methods. In particular, the historical-pedagogical method helps to consider the main stages of activity of the Ternopil Institute for the Improvement of Teacher Qualifications (hereinafter – TIUKV) during 1967–1969, to identify key aspects of its work during this period, as well as to follow changes in the educational processes of the region. The system method allows analyzing its activity as an integral component of the Soviet education system, which influenced

its functioning in the region. The comparative method was used to evaluate the results of the TIUKV, comparing the level of qualifications of teachers and the effectiveness of the educational process before and after the training courses. The scientific novelty of the study consists in the identification and systematization of the influence of TIUKV on the educational process in the region during 1967–1969. A comprehensive analysis of the activity of the educational structure from the standpoint of the historical-pedagogical approach was carried out, which allows us to assess its contribution to improving the professional competence of teachers. The article reveals the main aspects of the interaction of TIUKV with local education authorities and teachers, which contributed to the development of innovative approaches in educational activities. Archival materials that have not been published before are involved in scientific use. Conclusions. TIUKV played a significant role in the development of education in the Ternopil region in 1967–1969.

Key words: Ternopil Institute for Teacher Qualification Improvement, Ternopil Region, methodologists, personnel, ideology.

Постановка проблеми. У другій половині 1960-х рр. система освіти в УРСР, зокрема в Тернопільській області, стикалася з викликами, пов'язаними з необхідністю підвищення якості викладання, впровадження нових методик навчання та підвищення кваліфікації педагогів. Відсутність ефективної підготовки учителів, у відповідності з тогочасними вимогами, стримувала розвиток навчально-виховних процесів, знижувала якість навчання учнів. Це викликало потребу у створенні спеціалізованих закладів, здатних забезпечити систематичне професійне вдосконалення учителів. ТПУКВ був одним із таких центрів, покликаних розв'язати окреслені завдання. Однак його вплив на освітню систему регіону недостатньо вивчений. Тому актуальною є проблема дослідження його ролі у підвищенні професійної компетентності педагогів і внеску в модернізацію й ефективність навчально-виховного процесу в Тернопільській області упродовж 1967–1969 рр.

Мета дослідження – проаналізувати вплив Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів на розвиток і вдосконалення системи освіти в Тернопільській області упродовж 1967–1969 рр. Дослідити його вплив на професійне становлення педагогічних кадрів, впровадження методик викладання та організацію освітнього процесу. Визначити роль у підвищенні професійної компетентності учителів і вплив на якість освіти в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія інститутів післядипломної освіти викликає інтерес у науковців. Однак досліджень, пов'язаних із задекларованою проблематикою, на сьогодні практично не має. Дотичними до проблематики є дослідження Ганни Швед щодо нормативно-правового забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів дошкільної освіти УРСР у 60–70-х рр. ХХ ст. [1, с. 212–216]. Ірини Упатової про педагогічний кабінет як ланку в системі методичної роботи з молодими вчителями в 50-ті рр. ХХ ст. [2, с. 13–16]. Певний внесок у вивчення досліджуваної проблеми зробила і авториня статті, аналізуючи вплив партійності на формування кадрового потенціалу Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1961–1968 рр.) [3, с. 183–188], фінансову складову діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1966–1971 рр.) [4, с. 4–11] тощо. Джерельну базу статті складають матеріали фонду 2062 «Тернопільський обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів підвідомчий Тернопільському обласному відділу народної освіти» Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.) [5, арк. 15; 6, арк. 20; 7, арк. 41; 8, арк. 67; 9, арк. 71; 10, арк. 148; 11, арк. 9; 12, арк. 19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж 1967–1969 рр. українська система освіти, як і вся радянська освітня система, зазнавала змін, скерованих на підвищення якості навчання та посилення ідеологічного виховання. Тернопільська область, як частина західноукраїнського регіону, потребувала особливої уваги для адаптації місцевих освітян до

загальносоюзних стандартів та новітніх методик викладання. ТІУКВ відігравав ключову роль у цьому процесі, здійснюючи підвищення кваліфікації та перепідготовку вчителів, організовуючи курси, семінари й інші форми професійного навчання.

Для популяризації передового педагогічного досвіду в 1967 р. на засіданні ради ТІУКВ розглянуто, схвалено та рекомендовано для поширення досвід роботи учительки математики Чортківської середньої школи № 1 С. Дубини. Її методичні напрацювання використовувалися у методичних листах, на курсах підвищення кваліфікації, конференціях, семінарах та інших освітніх заходах [5, арк. 1–8]. У протоколі зібрання підкреслювалося, що заняття проводилися на високому рівні не лише з точки зору професійної майстерності, але й на ідейній основі, відповідно до принципів комуністичного виховання. Наведено приклади підвищення успішності учнів їх зацікавленості предметом. Особливо зазначалося, що учні виявляли інтерес до атеїстичного змісту під час уроків математики та позакласної роботи. Наприклад, члени математичного гуртка підготували матеріал для уроку алгебри в 8 класі на тему «Біквадратні рівняння», у якому йшлося про те, що в часи Середньовіччя Римо-Католицька Церква оголосила такі рівняння «таємницею богів», недоступною для людського розуму [5, арк. 5]. Ці ідеологічні підходи до навчання на уроках отримали високу оцінку та визнання серед педагогічної спільноти області.

Рада ТІУКВ працювала з освітніми організаціями на громадських засадах. Зокрема, було оцінено фаховий рівень Монастириського районного педагогічного кабінету, який також функціонував на добровільних засадах. Особливу увагу приділяли роботі з «педагогізації батьків», для яких проводили лекції та організовували тематичні виступи на радіо. Однак цей громадський кабінет не зміг надати ефективну допомогу вечірнім та очно-заочним школам. Загалом, за оцінкою ради, його діяльність відповідала високим освітнім стандартам, схваленню та рекомендації для поширення серед інших районних відділів освіти [5, арк. 9–15]. Останні відігравали важливу роль у наданні практичної допомоги молодим педагогам на місцях, забезпечуючи комунікацію з інспекторами районних відділів освіти, директорами та іншими відповідальними особами. Вони безпосередньо сприяли професійному розвитку молодих педагогів, надаючи їм підтримку під час їх практичної діяльності [2, с. 14–15]. Методисти на громадських засадах розпочали свою діяльність з 1964 р., після ухвалення положення про громадського методиста районних, міських та обласних відділів народної освіти, а також Міністерства освіти УРСР [1, с. 213].

Це сприяло активній роботі місцевих методичних кабінетів під керівництвом ТІУКВ, що здійснював координацію та коригував діяльність громадських методичних кабінетів. Про керівництво ТІУКВ методичними кабінетами свідчила постанова ради від 4 липня 1968 р. «Про стан підготовки до експериментальної перевірки нових програм і підручників для 1 класів у школах Чортківського району». У документі зазначалося, що працівники районного методичного кабінету О. Бегар та Г. Сорокопуд виявили інертність і пасивність у підвищенні науково-теоретичного рівня педагогічної підготовки учителів до навчання за новими програмами та проведення експериментальної роботи. Зокрема, було вказано на фіктивне документування роботи семінарів для учителів, організованих при методичному кабінеті. З метою виправлення ситуації, згаданих районних методистів зобов'язали вивчити кращий досвід роботи за новими програмами і експериментальними підручниками для 1–2 кл. Окрім того, вони мали розробити уроки з окремих тем з української мови та математики [6, арк. 3].

Одним із основних напрямків роботи ТІУКВ стало підвищення науково-теоретичного та методичного рівня педагогічних кадрів, узагальнення і популяризація передового педагогічного досвіду, подолання неуспішності та підвищення рівня знань, умінь і навичок учнів, а також забезпечення підпорядкування всіх шкільних і позашкільних заходів єдиним методичним підходом.

Так, курсовою підготовкою в 1967 р. охоплено 1934 працівники шкіл, дошкільних установ та позашкільних закладів. На курсах з відривом від виробництва навчалося 1095 осіб, на курсах без відриву – 434 особи, в університетах і лекторіях наукових і педагогічних знань – 405 осіб. Проведено 62 обласних, 38 районних та міжрайонних семінарів і семінарів-практикумів, якими було охоплено 3729 осіб [7, арк. 9]. Подано до Міністерства освіти УРСР кількість у 1405 осіб [8, арк. 11], що свідчило фальсифікацію даних. Подана цифра була сфальсифікована з метою створення видимості більшої кількості учасників курсів, ніж було насправді. Це свідчило про маніпуляції статистикою для покращення звітності у досягненні поставлених планових показників.

Натомість дані про курсову та семінарську перепідготовку вчителів та інших працівників народної освіти Тернопільської області за 1968 р., подані до управління кадрів Міністерства освіти УРСР із завищеною цифрою – 4441 особа [8, арк. 6]. Цей показник, ймовірно, також було сфальсифіковано для створення враження активного підвищення кваліфікації освітян, що насправді могло не відповідати реальному обсягу проведених навчань.

Така різка зміна кількісних показників проходження курсів перепідготовки освітян свідчила про штучне збільшення бюджетних витрат на їх відрядження. Прибуваючи на навчання, освітяни мали мати при собі посвідку про відрядження, довідку про розмір заробітної плати, завірену підписами та печаткою завідувача. Такий пакет документів гарантував їм відшкодування витрат, пов'язаних із поїздкою та перебуванням [8, арк. 46]. Однак завищені цифри створювали можливість для неправомірного використання коштів, виділених на перепідготовку, адже кожен зайвий учасник означав додаткове фінансування, яке, ймовірно, не використовувалося за призначенням.

Маємо інформацію збільшення кількісного складу працівників ТІУКВ, а також виділення додаткових державних коштів для забезпечення належного рівня функціонування цієї установи та проведення курсів підвищення кваліфікації для учителів [4, с. 4–10]. Тобто, збільшення штату працівників могло бути обґрунтованим з метою розширення освітніх послуг, однак, у поєднанні з фальсифікованими даними про кількість учасників курсів, це свідчило про нецільове використання коштів. Натомість додаткове фінансування, ймовірно, скеровувалося не тільки на забезпечення процесу навчання, а й могло створювати умови для завищення фінансових витрат установи.

Передусім це стосувалося роботи кабінету технічних засобів навчання, який на той час набув значної популярності та став важливою складовою навчального процесу. Зокрема, у 1967 р. дозволи демонстратора кінофільмів отримали 6454 особи, а відповідне навчання проходили ще 3092 особи. Окрім того, 1223 особи мали скласти відповідні іспити для підтвердження своїх знань і навичок [9, арк. 1–5]. Така активність свідчила про підвищений інтерес до використання технічних засобів у навчанні, однак, значні цифри знову викликали питання щодо достовірності даних та можливого завищення кількості учасників з метою збільшення бюджетних асигнувань.

У кабінеті технічних засобів навчання ТІУКВ працювало 19 осіб, серед яких 9 завідувачів кабінетами та 10 перевірників кінофільмів. Стаж роботи співробітників був різним: 8 осіб мали стаж до 5 років, ще 8 – понад 5 років, 7 – більше 10 років, і лише одна особа – понад 25 років. Із загальної кількості співробітників 12 були безпартійними [10, арк. 1–5]. Такий склад персоналу свідчить про певну різноманітність досвіду серед працівників, що могло бути як позитивом у передачі навичок, так і викликом через відсутність значної частини партійних членів, що на той час часто розглядалося як недолік у контексті кадрової політики.

Попри значний стаж роботи, методисти кабінету технічних засобів навчання допускали помилки, що викликало занепокоєння. Згідно зі звітом директора ТІУКВ, у методичному листі вжито незрозумілий вираз «Колони етилену», і навіть зміст цього формулювання залишався

неясним. Окрім цього, в окремих методичних листах було виявлено численні стилістичні, орфографічні та пунктуаційні помилки [7, арк. 9]. Такі недоліки свідчили про недостатню увагу до якості методичних матеріалів і вказували на незадовільний рівень підготовки методистів, що, своєю чергою, негативно впливало на навчальний процес та сприйняття технічного матеріалу користувачами.

Варто зазначити, що, незважаючи на те, що 30 педагогічних працівників ТІУКВ мали вищу освіту [11, арк. 3], граматичні помилки допускали усі. Це свідчило про загальні проблеми з мовною культурою та стандартизацією навчальних матеріалів, а також відсутністю належної перевірки і редагування документів перед їх поширенням. Така ситуація знижувати якість підготовки матеріалів та довіру до професійного рівня співробітників ТІУКВ, впливаючи на репутацію закладу та ефективність навчання.

Унаочнення матеріалу стало одним із найпопулярніших методів проведення тогочасного уроку того часу. Це свідчило про зростання потреби у висококваліфікованих спеціалістах, які навчали педагогів області використовувати технічні засоби навчання для підвищення ефективності викладання. Учителі все більше потребували професійної допомоги у впровадженні новітніх технологій в освітній процес, що ставало необхідним для покращення якості освіти та забезпечення наочності навчального матеріалу. Технічні засоби допомагали не лише зробити уроки цікавішими, а й сприяли кращому засвоєнню матеріалу учнями, що підвищувало загальний рівень викладання в регіоні.

У жовтні 1968 р. відзначено лекцію, прочитану на обласному семінарі вчителів біології на тему «Сучасне вчення про живу клітину», з якою виступив кандидат медичних наук І. Шуст. Учасники семінару мали можливість детально ознайомитися з найновішими досягненнями радянських та зарубіжних вчених у галузі дослідження живих клітин рослинних і тваринних організмів. Лектор поділився результатами власних досліджень біолого-хімічних процесів, що відбувалися у клітинах печінки, підкріпивши свої теоретичні положення і практичні висновки демонстрацією діафільмів, на яких були зафіксовані зміни в структурі клітин. Цей семінар став важливою подією для вчителів біології, адже надав не лише теоретичні знання, а й практичні матеріали для навчання [8, арк. 2].

Найкращі умови для роботи мала Товстенська фільмотека, яка обслуговувала школи Заліщицького та Борщівського районів. У цій фільмотеці були оснащені три кімнати: дві призначені для видачі, перегляду та ремонту кінофільмів, а одна найбільша – для фільмосховища. Також були добре облаштовані Бережанська, Зборівська та Кременецька фільмотеки. Приміщення Борщівської, Лановецької та Чортківської фільмотек складалися лише з однієї кімнати. Усе обладнання та інвентар цих фільмотек закуплено за рахунок коштів ТІУКВ. Однак фільмотеки, які почали функціонувати з 1963 р., такі, як-от: Зборівська та Гусятинська, ще не мали належного обладнання. Найбільша кількість кінофільмів зосереджувалася у фільмотеці ТІУКВ. Вона нараховувала 482 назви кінофільмів, 2334 копії, 64 назви кінофрагментів, 248 копій цих фрагментів, а також 65 кільцівок і 205 їх копій [10, арк. 6–9].

Незважаючи на значну кількість кінофільмів, які зберігалися у фільмотеці інституту, його директор А. Надал 10 липня 1968 р. констатував необхідність збільшення тиражування навчальних кінофільмів з української мови та літератури [10, арк. 147]. Це свідчило про те, що попри значну кількість наявних матеріалів, існувала потреба у додаткових навчальних фільмах, які б могли більш ефективно використовуватися в освітньому процесі. Збільшення тиражування таких фільмів було важливим кроком для покращення доступу до навчальних матеріалів та підвищення якості викладання української мови та літератури в школах.

Вдосконалення мережі та якості навчання освітян області підтверджувала добре налагоджена система підготовки педагогів, у якій важливу роль відігравав бібліотечний фонд

ТІУКВ. У 1967 р. цей фонд нараховував 31034 примірники книг. Серед них були видання з різних галузей знань: 5564 – з історії, суспільствознавства, філософії, педагогіки та психології; 6277 – з мовознавства і літературознавства; 4631 – з математики і фізики; 2448 – науково-технічної літератури; 2782 – з біології та хімії; 2593 – з мистецтвознавства; 974 – з фізкультури і спорту; 1891 – з географії та геології; 3331 – художньої літератури та 743 – іншої літератури. Окрім того, придбано 1466 примірників науково-теоретичної літератури, що сприяло забезпеченню педагогів необхідними ресурсами для підвищення їх кваліфікації та вдосконалення навчального процесу [10, арк. 7].

У 1968 р. бібліотечний фонд ТІУКВ становив 32 тис. книг, і хоча робота бібліотеки була орієнтована на відвідувачів, часто виникали проблеми з поверненням книг, а 20 примірників вивезено в інші області. Це спричинило необхідність покращення роботи бібліотеки. З цією метою прийнято постанову ТІУКВ від 30 вересня 1968 р. «Про роботу бібліотеки інституту удосконалення вчителів». У ній визначалася низка заходів для покращення діяльності бібліотеки, серед яких: систематизація та упорядкування каталогу і бібліографічного покажчика, оформлення постійно діючої виставки, а також укомплектування невеликих пересувних тематичних бібліотек для представників різних педагогічних категорій. Це мало на меті полегшити доступ до необхідних навчальних матеріалів і сприяти більш ефективному використанню бібліотечних ресурсів [6, арк. 7–8].

У проведенні курсової перепідготовки педагогів було задіяно наукові працівники з різних вузів. Зокрема, 59 осіб з університетів та інститутів Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Кременця та Кам'янець-Подільського. Окрім того, до процесу залучалися представники Тернопільського обласного комітету партії (6 осіб) та обласного відділу народної освіти (25 осіб), працівники ТІУКВ (67 осіб). Участь у перепідготовці брали також 67 учителів, що свідчило про активну співпрацю різних освітніх установ для забезпечення високої якості курсової підготовки педагогів [6, арк. 11].

З 1967 р. у Тернопільській області розпочалася експериментальна робота, описана у доповідній записці колеги Міністерства освіти УРСР «Про хід експериментальної перевірки нових програм і підручників у школах м. Севастополя та Чортківського району Тернопільської області, а також про підготовку до переходу на нові навчальні програми у перших класах шкіл Кримської та Тернопільської області». Експеримент стартував із проведення місячних курсів для кращих учителів області (148 осіб), яких готували до керівництва постійно діючими семінарами на місцях. ТІУКВ розробив п'ятирічний план, який передбачав кількість освітян, охоплених курсами з відривом від виробництва на базі Чортківського педагогічного училища, а також через районні постійно діючі семінари без відриву від виробництва. Навчання проходило за програмою Міністерства освіти УРСР, розрахованою на 72 години. Цей курс став важливим етапом підготовки педагогічних кадрів для впровадження нової навчальної програми, оскільки вже на 1969–1970 навчальному році усі перші класи мали розпочати навчання за новою програмою [12, арк. 1–17]. Як підсумок продуктивності, в останньому абзаці доповідної записки зазначено: «Ще не достатньо узагальнюється та розповсюджується Тернопільським обласним інститутом удосконалення кваліфікації вчителів досвід роботи кращих вчителів Чортківського району, де ведеться експериментальна перевірка» [12, арк. 19]. Це свідчило про те, що хоча експериментальна робота в районі була започаткована, досвід кращих учителів не був достатньо активно поширений серед інших педагогів області, що могло б значно підвищити ефективність впровадження нових програм навчання.

Збільшення штатного розпису ТІУКВ та укомплектування його професійними кадрами безпосередньо пов'язувалося зі збільшенням багатовекторності роботи методистів. Вони фіксували та затверджували на раді інституту передовий педагогічний досвід, що дозволяло

створювати ефективні стратегії для навчання педагогів. Методисти не тільки допомагали учителям перейти на нові навчальні програми з 1969–1970 навчального року, але й активно навчали їх, працюючи над вдосконаленням викладання в умовах змін.

Загалом, ТІУКВ тісно взаємодіяв з районними методичними кабінетами, що сприяло обміну досвідом і підвищенню ефективності роботи вчителів на місцях. Незважаючи на розбіжності у цифрах щодо кількості учителів, які проходили навчання, було очевидно, що загальна тенденція свідчила про збільшення слухачів курсів. Це вказувало на зростаючу потребу в підвищенні кваліфікації педагогічних працівників, зважаючи на оновлення навчальних програм.

Висновки. Вплив ТІУКВ на функціонування освіти в області упродовж 1967–1969 рр. був значним та багатогранним. Інститут став важливим осередком професійного розвитку педагогічних працівників, активно сприяючи впровадженню нових програм у навчальний процес. Зростання кількості курсів перепідготовки, збільшення числа слухачів, а також вдосконалення бібліотечного фонду та матеріально-технічної бази інституту забезпечили високий рівень підготовки учителів. ТІУКВ, попри свою важливу роль у підвищенні кваліфікації педагогів, не був позбавлений певних недоліків, зокрема й у сфері статистичної звітності. Спостерігалися випадки зловживання зі статистичними даними, що впливали на реальну картину ефективності роботи інституту. Одним із основних проявів зловживань були суттєві розбіжності у цифрах щодо кількості педагогів, які проходили перепідготовку. Це свідчило про маніпулювання цифрами з метою демонстрації більшої ефективності роботи інституту перед вищими органами.

Звітність, зазвичай, не фіксувала проблем із матеріальним забезпеченням курсів, браком кваліфікованих інструкторів чи технічними труднощами, з якими стикалися педагогічні працівники. Наявні помилки в методичному забезпеченні і стилістичні неточності в документах, на які вказувалося в звітах, також свідчили про певні недоліки у веденні документації. Зловживання статистикою в діяльності ТІУКВ сприяло неточності в оцінці ефективності курсової перепідготовки та впровадження нових навчальних програм. Це також свідчило про наявність проблем із прозорістю та об'єктивністю в статистичному обліку освітніх ініціатив.

Одним з ключових елементів стало впровадження експериментальних програм у школах області, зокрема в Чортківському районі, де перевіряли нові методи викладання та підручники. Водночас, недостатнє узагальнення досвіду кращих педагогів і обмежена кількість семінарів для вчителів на місцях вказували на необхідність більшої ефективності в організації роботи. Система підготовки педагогів через курси перепідготовки, взаємодія з районними методичними кабінетами та активна участь науковців і методистів у навчальному процесі дозволили забезпечити сталі зміни в освітній діяльності. Проте, у деяких випадках спостерігалися проблеми з покращенням доступу до навчальних матеріалів та недостатньою кількістю висококваліфікованих кадрів, що затрудняло ефективне поширення нових педагогічних практик серед усіх учителів.

Література

1. Швед Г.В. Нормативно-правове забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів дошкільної освіти УРСР у 60–70-х рр. ХХ ст. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2020. Том 167. № 11. С. 212–216.
2. Упатова І.І. Педагогічний кабінет як ланка в системі методичної роботи з молодими вчителями в 50-ті роки ХХ століття. *Новий Колегіум*. 2013. № 1. С. 13–16.
3. Мартинів М.А. Вплив партійності на формування кадрового потенціалу Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1961–1968 рр.). *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. Збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, (Тернопіль, 17–18 травня 2024 р.)*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 183–188.
4. Мартинів М.А. Фінансова складова діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1966–1971 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник науко-*

вих праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2024. Вип. 71. Том 3. С. 4–11.

5. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр.316. Арк.15.
6. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 350. Арк.20.
7. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 319. Арк.41.
8. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 358. Арк.67.
9. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 317. Арк.71.
10. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 318. Арк.148.
11. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 357. Арк.9.
12. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 351. Арк.19.

References

1. Shved, H. V. (2020). Normatyvno-pravove zabezpechennia pidvyshchennia kvalifikatsii pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv doshkilnoi osvity URSR u 60–70-kh rr. KhKh st. [Regulatory and Legal Support for the Professional Development of Teachers of Preschool Education Institutions of the Ukrainian SSR in the 60s and 70s of the Twentieth Century.]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka*. Tom 167, № 11, S. 212–216. [in Ukrainian].

2. Upatova, I. I. (2013). Pedahohichni kabinet yak lanka v systemi metodychnoi roboty z molodymy vchyteliamy v 50-ti roky KhKh stolittia. [The Pedagogical Classroom as a Link in the System of Methodological Work with Young Teachers in the 50s of the Twentieth Century]. *Novyi Kolehium*. № 1, S. 13–16. [in Ukrainian].

3. Martyniv, M. A. (2024). Vplyv partiinosti na formuvannia kadrovoho potentsialu Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (1961–1968 rr.). [The Influence of Party Affiliation on the Formation of the Personnel Potential of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers (1961–1968).]. *Tsinnisni oriientyry v suchasnomu sviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid. Zbirnyk tez VI Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, (Ternopil, 17–18 travnia 2024 r.)*. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, S. 183–188. [in Ukrainian].

4. Martyniv, M. A. (2024). Finansova skladova diialnosti Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (1966–1971 rr.). [The financial component of the activities of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers (1966–1971).]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Vyp. 71, Tom 3, S. 4–11. [in Ukrainian].

5. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 316. Ark. 15.

6. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 350. Ark. 20.

7. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 319. Ark. 41.

8. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 358. Ark. 67.

9. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 317. Ark. 71.

10. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 318. Ark. 148.

11. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 357. Ark. 9.

12. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti F. 2062. Op. 1. Spr. 351. Ark. 19.

УДК 373.091.12.011.3-051:005.963(477.84)«1949/1950»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.11>

Андрій КЛІШ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (klish_1980@tnpu.edu.ua)

Andriy KLISH

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Klish_1980@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

ОСОБЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ В ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ (1949–1950 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати напрямки роботи Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів у системі функціонування освіти області в означений період. Визначити основні форми роботи з освітянами щодо їх професійного навчання. Виокремити основні тенденції становлення курсів підвищення кваліфікації педагогів, підкреслити їх підпорядкованість та підконтрольність радянській владі. Виокремлено роботу методистів та оцінено їх діяльність. Підкреслено важливість та значення серпневих та січневих нарад та їх детальний аналіз. Наведено якісні та кількісні показники зростання педагогічних працівників. Окреслено реальний стан освіти в області. **Методологія дослідження.** Використано комплекс методів наукового аналізу, що дозволяють здійснити всебічний і систематичний розгляд процесу функціонування Тернопільському інституті удосконалення кваліфікації вчителів. **Наукова новизна** дослідження полягає в аналізі роботи учительських нарад на рівні області. Всебічно розглянуто питання невідвідуваності навчальних закладів. Використано документи, пов'язані з роботою методистів. Наведено приклади та факти з повсякденної роботи ТІУКВ. **Висновки.** Проаналізовано інформацію про становлення ТІУКВ, складність процесу підвищення кваліфікації учителів області у формі очно-заочної системи, що свідчило про її хаотичність. Зокрема, списки слухачів подавалися не вчасно, навчання на місцях у районних педагогічних кабінетах, куцові методичні об'єднання подекуди носили формальний характер. Основною функцією Інституту було здійснення професійного навчання учителів області та ліквідація потреби в освітянських кадрах.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, методисти, курси підвищення кваліфікації вчителів, кадри, ідеологія, Тернопільська область.

FEATURES OF TEACHER TRAINING ACADEMIC YEAR AT THE TERNOPIL INSTITUTE FOR ADVANCED TEACHER TRAINING (1949–1950)

Abstract. *The purpose of the research* is to analyze the areas of work of the Ternopil Institute for the Improvement of Teacher Qualifications in the education functioning system of the region in the specified period. To determine the main forms of work with educators regarding their professional training. To single out the main trends in the development of teacher training courses, to emphasize their subordination and control to the Soviet authorities. **The work of methodologists** is singled out and their activity is evaluated. The importance and significance of the August and January meetings and their detailed analysis are emphasized. Qualitative and quantitative indicators of the growth of teaching staff are presented. The real state of education in the field of research methodology is outlined. A set of methods of scientific analysis was used, which allow to carry out a comprehensive and systematic review of the process of functioning of the Ternopil Institute for the Improvement of Teacher Qualifications. **The scientific novelty** of the study consists in the analysis of the work of teachers' meetings at the regional level. The issue of non-attendance at educational institutions was comprehensively considered. Documents related to the work of methodologists were used. Examples and facts from the daily work of TIUKV are given. **Conclusions.** The information on the formation of TIUKV, the complexity of the process of improving the qualifications of teachers of the region in the form of a part-time

system, which testified to its chaotic nature, was analyzed. In particular, lists of trainees were not submitted on time, on-the-ground training in district pedagogical offices, bush methodical associations in some places were of a formal nature. The main function of the Institute was to carry out professional training of teachers in the region and eliminate the need for educational personnel.

Key words: Ternopil Institute of Teacher Qualification Improvement, methodologists, teacher training courses, personnel, ideology, Ternopil region.

Постановка проблеми підвищення кваліфікації вчителів у Тернопільському інституті удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ) у 1949–1950 рр. пов'язана з особливостями повоєнного розвитку освіти в УРСР. Важливе місце займала потреба у відновленні освітньої системи після Другої світової війни і підготовці кваліфікованих кадрів для формування нового суспільного устрою. Повоєнний період характеризувався відсутністю кваліфікованих учителів. Радянська система освіти потребувала педагогів, які могли б впроваджувати ідеологічні цінності в навчальний процес. Зважаючи на недостатню кількість кваліфікованих кадрів важливо було забезпечити їхнє оволодіння методами викладання, що відповідали тогочасним освітнім стандартам, тому учителям необхідна була адаптація до вимог радянської системи освіти.

Мета дослідження – проаналізувати напрямки роботи Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів у системі функціонування освіти області в означений період. Визначити основні форми роботи з освітянами щодо їх професійного навчання. Виокремити основні тенденції становлення курсів підвищення кваліфікації педагогів, підкреслити їх підпорядкованість та підконтрольність радянській владі. Виокремлено роботу методистів та оцінено їх діяльність. Підкреслено важливість та значення серпневих та січневих нарад та їх детальний аналіз. Наведено якісні та кількісні показники зростання педагогічних працівників. Окреслено реальний стан освіти в області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підвищення кваліфікації вчителів та діяльність обласних інститутів післядипломної освіти завжди викликали науковий інтерес у науковому колі. Проте історія обласних інститутів післядипломної освіти є фрагментарно дослідженою. Наявні дотичні публікації із задекларованою темою, зокрема В. Примакової, що досліджувала в загальному історію інститутів удосконалення кваліфікації вчителів на початках, особливості їх становлення [1, с. 284–291]. Є низка публікацій щодо кадрової політики влади на західній Україні в означені роки [2, с. 81–86; 3, с. 166–171]. Вагомий внесок в історію закладу зробила авториня статей, досліджуючи особливості становлення і функціонування ТІУКВ (перша половина 40-х рр. ХХ ст.) [4, с. 69–76], аналізуючи фінансове, матеріальне становище установи, ідеологічну складову діяльності ТІУКВ 1945–1950 рр. [5, с. 51–59; 6, с. 63–70], акцентувала увагу на організації та проведенні курсів підвищення кваліфікації педагогів в Тернопільській області 1948 року тощо [7, с. 191–197].

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши звіт роботи Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів за перше півріччя 1949–50 н.р., що головними завданнями були: організація роботи вчителів області над підвищенням ідейно-теоретичного та фахового рівня; допомога педагогам області в напрямку покращення навчально-виховної роботи в школі; вивчення стану викладання окремих навчальних предметів в закладах освіти [8, арк. 1–68]. Варто зауважити, що Інститутом пророблено значний обсяг роботи, який стосувався налагодження очно-заочної системи підвищення кваліфікації вчителів, схваленої у 1947 р. ЦК КП(б)У. Для цього обліковано усіх вчителів області, які мали закінчену педагогічну освіту і стаж роботи від 5 – до 15 років. На початку жовтня 1949 р. проведено спеціальну нараду для залучення до обліку завідувачів районними педагогічними кабінетами та здійснення очно-заочної системи підвищення кваліфікації. На нараді акцент ставився на положенні про єдину

очно-заочну систему, намічено конкретні вимоги щодо організації районних очно-заочних курсів учителів початкової школи, роздано навчальні плани та програми для очно-заочників. За даними які надходили з районів відомо, що на районних курсах навчалось до 700 осіб, проте такі курси діяли не в усіх районах, зокрема в смт. Коропець, м. Тернопіль тощо [8, арк. 1–68]. Активне впровадження зумовлювалося першочерговим завданням повоєнної освіти на підставі постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 21 квітня 1944 р. «Про заходи до поліпшення якості навчання в школі» [1, с. 286].

В умовах складного матеріального становища, завідувачі районних педагогічних кабінетів змушені були перекладати відповідальність за підвищення кваліфікації на самих педагогів. Учителі, маючи індивідуальні плани, працювали над покращенням свого ідейно-теоретичного та професійного рівня самостійно. Ці плани включали конкретні питання та чіткі терміни виконання, що підкреслювало самостійний характер такої роботи. Проте така організація мала свої недоліки, зокрема недостатній рівень відвідування навчальних семінарів. Наприклад, на семінарах, що проходили під час січневих канікул, було лише 6–12 осіб із запланованих 60–70. Це вказувало на низький рівень організації та координації роботи з боку завідувачів районних відділів народної освіти, що ускладнювало процес підвищення кваліфікації вчителів та послаблювало ефективність їхньої професійної підготовки [8, арк. 1–68]. Такий підхід свідчив про недосконалість системи підвищення кваліфікації та необхідність створення більш структурованих і матеріально підтриманих умов для навчання педагогів, що дозволило б покращити якість освіти в регіоні.

Незважаючи на труднощі, методистам вдалося організувати навчальні семінари для завідувачів та інспекторів районних відділів народної освіти, у яких взяли участь 120 осіб, а також «кущові» семінари для директорів середніх шкіл і завідувачів початкових шкіл, що охопили 1200 осіб. Ці семінари мали на меті підвищення ідейно-теоретичного та професійного рівня учасників, надаючи їм необхідні знання та методологічні навички для подальшої роботи з учителями. Однак значним недоліком у роботі ТІУКВ було те, що аналогічні семінари для учителів-предметників не проводилися. Через відсутність можливостей для систематичного підвищення кваліфікації ця група педагогів залишалася поза увагою. Така ситуація суттєво впливала на якість викладання предметів, адже учителі не отримували необхідних знань і методичної підтримки, щоб відповідати сучасним вимогам та ідеологічним стандартам того часу [8, арк. 1–68]. Цей недолік у системі підвищення кваліфікації педагогів вказує на обмеженість ресурсів та можливостей інституту, а також на необхідність розширення програм підвищення кваліфікації, зокрема для учителів-предметників, які потребували цілеспрямованої підтримки у своїй професійній діяльності.

Про те позитивні зрушення у методичній роботі були, про це свідчать методичні розробки щодо окремих методичних питань та їх розповсюдження серед шкіл області. Ще однією результативною роботою ТІУКВ було читання лекцій на політичні, науково-популярні та політично-педагогічні теми для педагогів області. До цих читань залучалися працівники ТІУКВ, обласного відділу народної освіти, дійсні члени «Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань». Упродовж 1 липня – 31 грудня 1949 р. таких лекцій прочитано 117 для 10 тис. осіб [8, арк. 1–68].

Одним із суттєвих недоліків у роботі ТІУКВ була недостатня організація моніторингу стану викладання окремих навчальних предметів у школах області. Через обмежену кількість штатних працівників інституту в першому півріччі 1949 р. контрольні письмові роботи з математики, російської та української мов були проведені лише в третині районів області. Це значно обмежувало можливість об'єктивного оцінювання рівня знань учнів та якості викладання цих предметів, ускладнюючи визначення проблемних зон у навчальному процесі. Відсутність

повного охоплення всіх районів не дозволяла виявити загальні тенденції в освіті області, що послаблювало ефективність методичної роботи ТІУКВ [8, арк. 1–68]. Ця ситуація підкреслювала необхідність розширення кадрового складу інституту та пошуку додаткових ресурсів, що дало б змогу забезпечити систематичний контроль та покращення методичної підтримки вчителів у всіх районах області.

В архівних матеріалах ТІУКВ часто зустрічаються звернення дирекції з проханнями про допомогу в забезпеченні належного приміщення для організації роботи інституту. Недостатня матеріальна база суттєво ускладнювала проведення навчальних заходів, семінарів та методичних зустрічей, що негативно впливало на якість підвищення кваліфікації вчителів.

Окрім того, Інститут відчував гострий кадровий дефіцит, особливо серед методистів. Архівні записи свідчать про брак фахівців з основних дисциплін, таких як педагогіка, математика, історія, українська мова, фізична підготовка, іноземні мови (потрібно було два методисти), а також бібліотекаря. Відсутність кваліфікованих методистів обмежувала можливості інституту щодо розробки методичних матеріалів, проведення лекцій та семінарів, а також підтримки вчителів у розвитку їхніх професійних навичок [8, арк. 1–68]. Ці труднощі наголошують на необхідності підтримки інституту з боку державних органів, адже без достатньої кількості методистів і належних умов для роботи ТІУКВ не міг повноцінно виконувати своє завдання з удосконалення кваліфікації вчителів, що знижувало загальний рівень освітнього процесу в області.

Звіт ТІУКВ свідчив про те, що методична робота в школах області здійснювалася згідно з новим «Положенням про методичну роботу в школі». У кожному районі активно діяли від 4 – до 7 методичних «кущів», що збиралися щомісяця для обговорення і планування навчально-методичної діяльності. Окрім методичних «кущів», створено методичні об'єднання для учителів 1–4 кл. і предметні комісії для вчителів 5–10 кл., що об'єднували педагогів для підвищення їхньої кваліфікації та обміну досвідом. Керівниками методичних «кущів» ставали досвідчені та кваліфіковані учителі, які добре розумілися на педагогічній майстерності й мали значний досвід методичної роботи. Формально теми для нарад у методичних «кущах» визначалися відповідно до потреб шкіл, які вони охоплювали. Однак у звіті також згадувалося, що такі теми, як-от: «Про перебудову викладання біологічних наук згідно з постановою ЦК КП(б) У IV-ї сесії», здебільшого призначалися керівними органами і мали ідеологічне спрямування [8, арк. 1–68].

Методисти, які проводили заняття на курсах підвищення кваліфікації для учителів, надавали повний комплект матеріалів, який включав програму курсу та детальну розробку лекцій. Лекції, такі як, наприклад, чотиригодинна лекція на тему «Комуністична партія та Радянський уряд про охорону материнства, дитинства та завдання дошкільного виховання», включали не лише практичні поради, а й нормативні документи, такі як накази та постанови [9, арк. 20]. Цей підхід дозволяв забезпечити ґрунтовну базу для учителів та інших педагогічних працівників, підтримуючи стандарти освіти та підвищення кваліфікації на високому рівні [9, арк. 20].

У 1949–1950 н. р. ТІУКВ запроваджував єдину очно-заочну систему навчання. Завдяки цьому вдалося охопити 610 освітян, серед яких було 120 викладачів біології для 5–7 класів, 120 учителів математики для 5–7 класів і 370 учителів початкових класів (1–4 класи). Ця форма навчання забезпечувала педагогам можливість поєднувати роботу та підвищення кваліфікації, що сприяло професійному розвитку та покращенню якості освіти [8, арк. 11].

Статистичні дані про кількість учнів, їх національний склад і динаміку зростання кадрового забезпечення освітянами справді є важливим аспектом для наукових досліджень, особливо в контексті повоєнного періоду. Зокрема, дані щодо кількості учителів ілюструють значне зростання педагогічного складу. У 1945 р. – 4138 осіб, у 1946 р. – зменшилася до

3794 осіб, але потім почала активно збільшуватися: у 1947 р. – 4812 осіб, у 1948 р. – 6294 особи, у 1949 р. – 6846 осіб, а в 1950 р. – досягла 7197 осіб [10, арк. 3]. Така позитивна динаміка свідчила про активне відновлення та розвиток освітньої системи, що відбувалося упродовж цього періоду, а також про підвищення доступу до освіти для дітей різних національностей у повоєнний час.

Запровадження очно-заочної системи навчання для вчителів області та особистий контроль за процесом з боку ТПУКВ дійсно могло сприяти збільшенню кількості педагогів, що проходять підвищення кваліфікації. Проте процес комплектування курсів був затриманий через низку проблем. Однією з основних причин затримок стало несерйозне ставлення частини завідувачів районних відділів народної освіти до відправлення вчителів на семінари. Це, ймовірно, могло бути пов'язано з відсутністю чіткої мотивації чи підтримки з боку місцевих органів управління освітою, а також з побоюваннями щодо організаційних труднощів. Іншою значною проблемою було відсутність асигнувань на оплату проїзду для методистів ТПУКВ, що також ускладнювало організацію курсів та їх проведення на належному рівні. Це могло вплинути на своєчасність формування груп для навчання та на ефективність роботи методистів, що мали забезпечити високий рівень підготовки для вчителів [11, арк. 55].

Як впливає з інформації про підготовку та проведення січневих районних нарад учителів Тернопільської області в 1950 р. ОВНО і ТПУКВ провів ґрунтовну організаційно-підготовчу роботу. Останній підготував та розробив тематику секційної роботи наради. Наради були при ОВНО з ТПУКВ, шкільних інспекторів ОВНО, зав. РВНО, РПК, тобто на усіх рівнях. Підсумком їх був наказ від ОВНО [12, арк. 10].

Привертає увагу тематика роботи по секціях предметників. Інформація міститься в плані роботи ТПУКВ на друге півріччя 1949-50 н.р. Секція вчителів перших класів розглядали: «Розвиток в учнів навичок правильного свідомого читання», «Методика роботи над переказом і твором». Секція вчителів 2 класів: «Методика роботи на переказом і твором», «Із досвіду роботи викладання російської мови». Секція вчителів 3 класів – «Пояснювальне читання на художньому, історичному, географічному і природничому матеріалі», «Натуралістична робота з учнями у зимово-весняний період і підготовка до роботи на пришкільних дослідних ділянках», «Типові задачі і методика їх розв'язування». Секція вчителів 5 класів – «Методика повторення навчального матеріалу», «Робота над письмовим переказом». Секція викладачів української, російської мови та літератури – «Всесвітньо-історичне значення російської і радянської літератури», «Система і методика проведення контрольних них письмових робіт з мов», «Методика підвищення орфографічної грамотності учнів». Секція викладачів математики – «Методика розв'язування задач на складання рівнянь», «Повторення програмового матеріалу з математики у випускних класах». Секція викладачів фізики – «Виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості на уроках фізики», «Повторення попереднього матеріалу у 7-х класах на комбінованих задачах». Секція викладачів біології – «Методика вивчення основи вчення Мічуріна і Лисенка в 5-му класі», «Натуралістична робота з учнями у зимово-весняний період і підготовка до роботи на пришкільних дослідних ділянках». Секція викладачів хімії – «Зв'язок теоретичного матеріалу з проблемами соціалістичного будівництва, сільського господарства і оборони країни», «Самостійні роботи учнів при вивченні програмового матеріалу з хімії». Секція викладачів історії – «Ідейно-політичне виховання на уроках історії», «Використання карт, хронологічних таблиць і класної дошки на уроках історії», «Використання фактичного матеріалу з історії СРСР і життя сучасних капіталістичних країн на уроках конституції». Секція викладачів географії – «Організація краєзнавчої роботи в школі», «Використання контурних карт на уроках географії». Секція викладачів іноземних мов. – «Робота над лексикою в 5-х – 7-х класах», «Закріплення граматики на лексичному

матеріалі» [12, арк. 11–12]. Варто підкреслити, що практика секційних занять з предметниками лягла в основу багаторічного проведення нарад вчителів у формі конференції, що допомагало освітянам області у їх професійній фаховій роботі. Вузкоспеціалізована тематика секційних занять стимулювала та пропагувала кращий досвід предметників-спеціалістів.

Доповіді для секційної роботи доручені кращим учителям району. Для доповідачів окремих секцій організовано консультації при ТУКВ, в числах 28,29,30 грудня. Участь у січневій нараді 1950 р. взяли вчителі та працівники ОВНО Харківської (31 особа), Запорізької (30 осіб) та Вінницької (20 осіб) областей. В свою чергу ОВНО 3-4 січня відрядив своїх представників разом з представниками Обкому КП(б)У, Обкому ЛКСМУ та делегатами східних областей у всі, без винятку, райони області. На місцеві школи області, лягло забезпечення у транспорті та доведені запрошених [12, арк. 12]. Важливим нюансом було те, що кількість учасників серпневих нарад в документах не зазначалося. Попри помпезність та географічне охоплення інших областей. Головною метою таких нарад було насамперед – обмін досвідом та інноваційними на той час формами роботи і звісно ідейно-виховний вплив.

Учасникам січневої наради створено всі необхідні побутові умови: забезпечено квартирами, гуртожитками в школах, харчуванням, культурною програмою, організовано демонстрування кінокартини, виступи гуртків художньої самодіяльності учнів та вчителів, прочитано лекції на політичні та науково-популярні теми тощо. В роботі нарад прийняли участь представники Обкому КП(б)У, Обкому комсомолу, представники партійних і радянських організацій, делегати східних областей Радянської України, представники рай. військкоматів, райздороввідділів, райфінвідділів [12, арк. 12].

Січнева нарада складалась в основному з двох частин – пленарного та секційного засідання. На пленарній частині прочитано доповіді: «Про недоліки і заходи поліпшення виховної роботи серед учнів», «Про роботу комсомольських і піонерських організацій в школах району», «Хід виконання закону про загальне обов'язкове навчання», «Стан навчально-виховної роботи в колах району і заходи до ліквідації другорічництва». В архівних документах виокремлено доповідачів: як секретаря Великодєдеркальського РК ЛКСМУ, секретаря Підгаєцького РК КП(б)У та інших, що недостатньо підготували свої доповіді, а в Козлівському районі доповідь голови Райвиконкому зовсім не читалась [12, арк. 12]. В таких районах, як Шумському, В.Дедеркальському, Струсівському, Коропецькому, Ланівецькому, Товстенському, педвистаки не були організовані. В загальному учасники підкреслювали, що «була розгорнута здорова більшовицька критика та самокритика, яка допомогла викрити недоліки багатогранної роботи шкіл та окремих вчителів», «розповідаючи з них про успіхи, яких вони досягли та взяли на себе ряд завдань по покращенню виховання молодого покоління в комуністичному дусі», «показали значні успіхи, яких добивалися» [12, арк. 13].

Привертає увагу доповідь директора Скала-Подільської СШ (семирічна школа) який розповів про роль комсомольської і піонерської організації в роботі школи, на значенні роботи низових піонерських організація – ланок. В школі піонерська організація налічує 310 осіб, комсомольська 107 осіб. Доповідь викладачки російської мови та літератури Козлівської середньої школи записували дослівно: «Я працюю в школі 3-и рік. Перші учнівські контрольні письмові роботи показали, що учні робили багато граматичних і стилістичних помилок, а також погано розуміли ідейність літературних творів. В цьому році положення різко змінилося: учні оволоділи російською мовою і люблять її. При викладанні літератури я звертаю особливу увагу на виховання в учнів радянського патріотизму та радянської національної гордості. Перед мною була трудність, як використати на уроках ідейно-виховний момент при характеристиці негативних літературних типів Чичикова, Ноздрьова, Манілова, зараз це питання мною розв'язано повністю» [12, арк. 14].

Підсумовуючи виступи учасників нарад, головна їх теза була в тому, що школи Тернопільщини покращили ідейно-виховну роботу з учнями. Кількісно зміцніли піонерські та комсомольські організації. Зокрема, Струсівська комсомольська організація – 118 осіб, Ланівецька СШ – 100 осіб, Чортківська СШ – 89 осіб, Новосільська СШ – 26 осіб. Всіх семирічних школах окрім двох середніх Мельнице-Подільського району комсомольські організації налічують 500 осіб. Учасники січневої наради жалілися, що «Головним ступором в ідейно-виховному напрямі виступала низька антирелігійна робота. Оскільки, деякі вчителі, в свідомості яких є залишки буржуазної ідеології. Відвідують церкву, тримають дома ікони, а учитель Годівської СШ, Зборівського району розподіляє учителів на «східняків» і «своїх західників», говорячи, що скоро «східняків» відправлять на схід, а ми займемо їх посади. А дехто не знає яку посаду займає Й. Сталін та говорять, що посаду Генералісімуса» [12, арк. 15]. Такі наради були ілюстратором реального стану комуністичної освіти на місцях. Інформація яка обговорювалася між освітянами стосувалася реальних прикладів та повсякденних проблем. Спільно знаходили та ділилися методикою їх вирішення.

У виступах представників Харкова, Вінниці та Запоріжжя були висвітлені питання роботи органів народної освіти, шкіл та вчителів, ділились досвідом своєї роботи, та давали практичні поради щодо ліквідації недоліків, які мали місце, в роботі шкіл Тернопільщини. Тематика їх виступів зводилась до таких питань: «З досвіду організації комсомольської і піонерської роботи в школах. Робота класного керівника з піонерським загonom чи комсомольською групою», «Планування роботи класного керівника», «Контроль і керівництво директора навчально-виховною роботою школи», «Антирелігійне виховання учнів», «Робота школи з батьками. Організація педагогічної пропаганди», «Планування та облік роботи старшого піонервожатого, роботи загону», «Організація позакласної та позашкільної роботи в класі», «Допомоги директора школи молодим учителям. Форми цієї роботи», «Ідейність у викладанні історії та географії. Використання на уроках історії і географії місцевого матеріалу», «Планування роботи директора і завпеда школи», «Організація натуралістичної роботи в школах, зокрема роботи на дослідній ділянці», «Виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості на уроках», «Організація роботи над підвищенням ідейно-політичного та фахового рівня вчителів», «Робота педагогічної Ради школи», «Форми і методи організації дитячого колективу», «Робота директора школи з класними керівниками», «Методи попередження неуспішності учнів», «Наш досвід агітаційно-масової роботи вчителів на селі в колгоспах», «Робота учком у школі» тощо [12, арк. 16].

Самі учасники зазначали, що основним недоліком роботи цих організацій є формальне їх існування на папері. Класні керівники не керують роботою піонервожатих загонів та комсомольських груп. Райкоми ЛКСМУ мало проводять семінарів з старшими піонервожатими та секретарями комсомольських організацій [12, арк. 17]. Що напряму може свідчити про саботування місцевими різними рівнями влади до нововведень радянської влади.

Тож, підсумовуючи січневі наради, освітянська «еліта» констатувала, що школи та вчителі з кожним роком все краще працюють, але разом з тим вимоги до навчання і виховання підрастаючого покоління стали вищими у зв'язку із ідейно-політичним та антирелігійним вихованням. Роль вчительських нарад, була як осередка колективної творчої педагогічної думки (збирання інформації та стану комуністичного навчання та виховання). Завдання нарад щоб зробити ґрунтовний аналіз наслідків минулого навчального року, виявити, як у школах виконуються постанови партії та уряду, викрити недоліки в роботі окремих вчителів, визначити шляхи подолання цих недоліків, виявити кращий досвід передових шкіл та їх вчителів.

Попри якісне покращення навчання вчителів, поміж рядків читалися провали. Такий фак, як те, що «Закон про загальне обов'язкове навчання» за 1949-1950 н.р. здійснено лише

в 15 районах області (Микулинський, Новосільський, Буданівський, Підволочиський, Пробіжниський, Скалатський, Скала-Подільський, Товстенський, Бучацький, Заліщицький, Козлівський, Чортківський, м. Тернопіль) з 24. Відомо, що директор Краснянської семирічної школи Гримайлівського району т. Ленський навіть не мав списків випускників 11 класу. Попри те, що було створено фонд загального навчання в сумі 892 тис. крб. з якого 8763 дітей одержали допомогу одягом та взуттям [13, арк. 20–25]. Так, школи Білобожницького району створили такий фонд на загальну суму 12 541 крб.: Білобожницька СШ – 2105 крб., Ст. Ягольницька СШ – 1190 крб., Білецька СШ – 1050 крб., Звиняцька СШ – 850 крб., Білопотіцька СШ – 600 крб. За ці гроші видано допомогу дітям сиротам і дітям інвалідів війни по всіх школах: взуттям 109 дітям, одягом 39 дітям, по школах є 11 майстерень по ремонту взуття, ними взуто 551 дитину [14, арк. 1–49]. В Козлівському районі такий фонд всеобуча складав 11 008 крб., що дало змогу 67 учнів забезпечити взуттям, 92 учні одягом. У звіті Козлівський районний педкабінет констатував матеріальне забезпечення шкіл та необхідність в шкільному інвентарі: парт є 276 шт., потрібно 879 шт., класних дошок є 72 шт., ще потрібно 74 шт., шаф 24 шт. ще потрібно 42 шт., класних столів є 85 шт., ще потрібно 47 шт., стільців 129 шт. ще потрібно 128 шт., вішалок 39 шт. на 581 місце, ще потрібно 56 шт. на 1538 місце [15, арк. 1–5].

Діти до школи не ходили. Так в школі Шумського району директор подавав в район відвідування школи в 90 %, а фактично це було 60 %. Так, Вишнівчицькій школі у 7 кл. з 12 учнів на уроці історії не було 9, а в журналі відмічено відсутність лише 2 [13, арк. 20–25]. Відсутність дітей на уроках пов'язували напряму з сільськими рада, які не організовували підвіз дітей з хуторів. Тож, під час негоди вони зовсім не ходили до школи [14, арк. 1–49].

Не все було ідеально і в самих курсах підвищення кваліфікації. Так, Борщівський РВНО пояснював, що на курси семінари з місцевого населення директорів при необхідній кількості з 3 особи відправлено 2 особи та вчителів, через, те що в Чортківському педучилищі з 8 червня 1950 р. почалася сесія. Загалом кількість заочників вчителів 43 особи [16, арк. 1–49].

Попри значні зрушення у проведенні навчання освітян ТІУКВ досягнув системності у їх проведенні, задекларував форми проведення, організував потужні наради з обміном інновацій того часу, врахувавши вчителів предметників, що до цього часу не було. Ці глобальні позитивні зміни напряму пов'язані із збільшенням видатків на 1950 р. на проведення семінарів для освітян області. Зокрема, для проведення обласного семінару викладачів біології середньої школи і педагогічних училищ для 93 осіб (проїзні, добові, нічні склали 10 881 крб. та 7 лекцій по 125 крб. на суму 875 крб.) витрати склали 11 756 крб. Для проведення обласного семінару директорів і викладачів біології середньої школи і педагогічних училищ – 186 осіб, становило 20 832 крб. [17, арк. 5–6]. Тобто, держава вкладала значні кошти на перепідготовку освітян, що відобразалося в кількості та якості проведення, як семінарів, так конференцій.

Робота ТІУКВ в ті часи набирала рис характеру двоякості. З одного боку це була методична, фахова, професійна допомога вчителям у їх роботі. З іншого чітке пропагування ідеології партії, виховання в комуністичному дусі. Забезпечення дітей всебічним розвитком та вихованням в комуністичному дусі. Яскравим ілюстратором двоякості характеру є методист по дошкільному вихованню М. Ковалевська, яка вважала головною метою навчання – здійснення завдань комуністичного виховання. «Піклування про охорону та здоров'я дитини, бездоганна чистота приміщення, садиби, правильний режим дня, різноманітне та якісне харчування, розвиток розумових здібностей. Виховання у дітей поведінки правдивості, скромності, чесності, наполегливості, любові до праці. до рідного міста, села, радянського народу, радянські армії, великого Й. Сталіна, соціалістичної Батьківщини». Підкреслювалася особиста відповідальність завідувача за виконання всіх рішень партії та уряду з питань дошкільного виховання, розпоряджень ОВНО, за здоров'я кожної дитини тощо [9, арк. 21–22].

Матеріали лекцій по дошкільному вихованню М. Ковалевської свідчать, що була проведена повна покрокова інструкція вихователям від вимоги до вихователя щодо загального його культурного рівня, обов'язковості спеціальної курсової підготовки та систематичного підвищення кваліфікації на семінарах, та куцшових методичних об'єднань до «Організація літнього колгоспного майданчика» (лекція – 4 год.), «День на довкільному майданчику» (лекція – 4 год.), «Оздоровча робота на майданчиках» (лекція – 4 год.), «Ігри» (лекція – 4 год.), «Знайомство з навколишнім світом» (лекція – 6 год.), «Рідна мова» (лекція – 4 год.), «Співи» (лекція – 4 год.), «Малювання, ліпка та інші заняття з матеріалами» (лекція – 2 год. і практичне – 10 год.), «Планування роботи з дітьми» (лекція – 1 год.), «Практикум в дитячому садку» (лекція – 8 год.) тощо [9, арк. 22–35]. Варто зауважити, що лєвова частка лекцій написані методистами ТІУКВ були російською мовою. Наприклад, «Обучение иностранным языкам и задачи коммунистического образования» методиста з іноземної мови Н. Кравченка, «Игры со строительными материалами» методистки з дошкільного виховання М. Ковалевська тощо. Користування російською мовою у своїй педагогічній діяльності методистів не є поодиноким, так Харківський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів надіслав інструктивний лист «Схема планирования работы классного руководителя» [18, арк. 1–100], а Міністерство освіти УРСР надсилало документи та супровідні листи зазначеного періоду, російською мовою. Україномовні лекції, як наприклад методиста з історії вміщували в собі цитати оригіналу постанов ВКП/б, Й. Сталіна, В. Леніна російською мовою [19, арк. 1–50].

Висновки. Таким чином, ТІУКВ в означений період вийшов на новий якісний рівень роботи. Так, беззаперечно курси підвищення кваліфікації вчителів стали системними, більш організованими та масовими. Проте, організація січневої вчительської наради свідчить, що інститут запросивши колег з таких же інститутів удосконалення вчителів, мав що показати та продемонструвати інноваційні підходи до навчання в школі на освітянський розгляд. Кращий педагогічний досвід, методичні розробки, рецензії, виставки, екскурсії, залучення партійного осередку, сама організація такого масового дійства ілюструвала зростання ролі ТІУКВ. Враховуючи збільшення асигнувань державних коштів в освіту, стало стимулюючим фактором на її розвиток. Незважаючи на це, попри успіхи та результати у підвищенні кваліфікації вчителів в області були й свої прогалини, які з часом вирішувалися, зокрема, приміщення, матеріальна база, кадрове забезпечення тощо.

Література

1. Примакова В.В. Робота інститутів удосконалення кваліфікації учителів у 40-ві роки ХХ століття. *Педагогічний альманах*. 2012. Вип. 16. С. 284–291.
2. Стародубець Г.М. Кадрова політика радянської влади як засаднича детермінанта трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в повоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 81–86.
3. Мартинів М.А. Особливості кадрової політики радянської влади у системі перепідготовки учительських кадрів у Тернопільській області в повоєнний період. *П'яті Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 07 червня 2021 р.). Тернопіль: ТОКШПО, 2021. С. 166 – 171.
4. Мартинів М.А. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Том 33 (72) № 3, С. 69 – 76.
5. Мартинів М.А. Особливості фінансового та матеріального становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945 – 1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2022. Том 2 (47), С. 51 – 59.

6. Мартинів М.А. Ідеологічна складова навчально-виховної діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945 – 1950 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 2, С. 63–70.

7. Мартинів М.А. Організація та проведення курсів підвищення кваліфікації педагогів в Тернопільській області 1948 року. *Шості Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 3 червня 2022 р.). Тернопіль: ТОКІППО, 2022. С. 191–197.

8. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр.70. Арк. 68.

9. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 76. Арк. 211.

10. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 72. Арк. 7.

11. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 71. Арк. 115.

12. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 73. Арк. 18.

13. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 74. Арк. 169.

14. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 80. Арк. 190.

15. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 81. Арк. 200.

16. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 79. Арк. 189.

17. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 75. Арк. 45.

18. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 77. Арк. 169.

19. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 78. Арк. 50.

References

1. Prymakova, V. V. (2012). Robota instytutiv udoskonalennia kvalifikatsii uchyteliv u 40-vi roky XX stolittia. [The work of teacher training institutes in the 40s of the twentieth century.]. *Pedahohichniy almanakh*. Vyp. 16. S. 284–291. [in Ukrainian].

2. Starodubets, H. M. (2016). Kadrova polityka radianskoi vlady yak zasadnycha determinanta transformatsiinykh sotsialnykh protsesiv u zakhidnoukrainskomu rehioni v povoiennyi period. [The personnel policy of the Soviet government as a fundamental determinant of transformational social processes in the Western Ukrainian region in the postwar period.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka*. Ser. Istoriia. Vyp. 2. Ch. 1. S. 81–86. [in Ukrainian].

3. Martyniv, M. A. (2021). Osoblyvosti kadrovoi polityky radianskoi vlady u systemi perepidhotovky uchytelskykh kadriv u Ternopilskii oblasti v povoiennyi period. [Peculiarities of the Soviet government's personnel policy in the system of retraining teachers in the Ternopil region in the postwar period.]. *Piati Geretivski chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Ternopil, 07 chervnia 2021 r.). Ternopil: TOKIPPO, S. 166 – 171. [in Ukrainian].

4. Martyniv, M. A. (2022). Osoblyvosti stanovlennia i funktsionuvannia Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (persha polovyna 40-kh rr. KhKh st.). [Peculiarities of the Formation and Functioning of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers (first half of the 40s of the twentieth century).]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. Tom 33 (72) № 3, S. 69 – 76. [in Ukrainian].

5. Martyniv, M. A. (2022). Osoblyvosti finansovoho ta materialnoho stanovyshcha Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv 1945 – 1950 rr. [Peculiarities of the Financial and Material Situation of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers in 1945-1950.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*. Tom 2 (47), S. 51 – 59. [in Ukrainian].

6. Martyniv, M. A. (2023). Ideolohichna skladova navchalno-vykhovnoi diialnosti Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv 1945 – 1950 rr. [The ideological component of the educational activities of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers in 1945-1950.]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. Tom 34 (73) № 2, S. 63 – 70. [in Ukrainian].

7. Martyniv, M. A. (2022). Orhanizatsiia ta provedennia kursiv pidvyshchennia kvalifikatsii pedahohiv v Ternopilskii oblasti 1948 roku. [Organization and conduct of teacher training courses in the Ternopil region in 1948.]. *Shosti Geretivski chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Ternopil, 3 chervnia 2022 r.). Ternopil: TOKIPPO, S. 191–197. [in Ukrainian].

-
8. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 70. Ark. 68.
 9. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 76. Ark. 211.
 10. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 72. Ark. 7.
 11. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 71. Ark. 115.
 12. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 73. Ark. 18.
 13. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 74. Ark. 169.
 14. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 80. Ark. 190.
 15. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 81. Ark. 200.
 16. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 79. Ark. 189.
 17. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 75. Ark. 45.
 18. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 77. Ark. 169.
 19. Derzharkhiv Ternopilskoi obl [Derzharchiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 78. Ark. 50.

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.12>**Тетяна ЛАВРІН**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

Tatyana LAVRIN

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6171-2261>

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ І СУСПІЛЬНОГО ДІЯЧА

Анотація. *Мета статті* – показати дитячі та шкільні роки Агатангела Кримського, навчання у протогімназії в Острогу, у Другій київській гімназії, в Колегії Павла Галагана у Києві; простежити вплив родинного середовища, освітніх закладів і фахівці, що працювали там й залишили слід на світогляді А. Кримського, поїздки у Сирію та Ліван. **Методологічну основу** роботи складають принципи об'єктивності й історизму та загальнонаукові, спеціально-історичні методи дослідження. **Наукова новизна** полягає у залученні до наукового обігу нових джерел і спеціальної літератури, що дозволяє комплексно дослідити процес формування та становлення А. Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча. Вивчення проблеми дало змогу популяризувати ім'я ученого серед науковців й громадськості. Отриманий результат формує новий погляд на наукову та суспільну діяльність А. Кримського. **Висновки.** Агатангел Кримський народився і виховувався серед українських впливів. Уже у цей період в юнака формується любов до України та бажання творити задля збагачення її культури. Красива місцевість, українські освітні заклади та фахівці своєї справи, що працювали там, залишили слід на світогляді молодого хлопця. Саме вони згодом не дозволять русифікуватися А. Кримському в довгий період його життя за кордоном. Зв'язки, що налагодив молодий історик у цей час будуть мати продовження в старшому віці й дозволять йому бути частиною української справи, працювати задля її блага. Вони змусять його повертатись на Україну і трудитися на ниві її науки. Особливий вплив на становлення сходовознавця справила поїздка у Сирію та Ліван.

Ключові слова: Агатангел Кримський, історик, сходовознавець, Україна, учений.

FORMATION AND ESTABLISHMENT AGATHANGEL KRYMSKYI AS A PERSONALITY, SCIENTIST AND SOCIAL WORKER

Abstract. *The purpose of the article is to show the childhood and school years of Agathangel Krymskyi, his studies at the protogymnasium in Ostroh, at the Second Kyiv Gymnasium, at the Pavlo Galahan College in Kyiv; to trace the influence of the family environment, educational institutions and specialists who worked there and left a mark on A. Krymsky's worldview, trips to Syria and Lebanon. The methodological basis of the work consists of the principles of objectivity and historicism and general scientific, special historical research methods. The scientific novelty consists in the inclusion of new sources and special literature in the scientific circulation, which allows for a comprehensive study of the process of formation and development of A. Krymskyi as an individual, scientist and public figure. The study of the problem made it possible to popularize the scientist's name among scientists and the public. The result formed a new view of A. Krymsky's scientific and social activities. Conclusions.* Agathangel Krymskyi was born and raised among Ukrainian influences. Already in this period, the love for Ukraine and the desire to create for the enrichment of its culture are formed in the young man. The beautiful area, Ukrainian educational institutions and specialists in their field who worked there left a mark on the worldview of the young man. It was they who would later not allow A. Krymsky to russify during the long period of his life abroad. The connections established by the young historian at this time will continue in his old age and will allow him to be a part of the Ukrainian cause, to work for its good.

They will force him to return to Ukraine and work in the field of its science. A trip to Syria and Lebanon had a special impact on the formation of an orientalist.

Key words: *Agatangel Krymskyi, historian, orientalist, Ukraine, scientist.*

Поставка проблеми. Формування та становлення Агатангела Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча умовно можна поділити на декілька періодів. Перший – дитинство та юність: час, коли набуваються перші уміння і навички, які згодом переростають в професійну наукову діяльність. Другий – московський період: навчання у вищих навчальних закладах імперії, набуття авторитету й ролі в наукових колах, наступна викладацька діяльність і епохальні подорожі на Схід. Третій період – повернення на Україну, створення Української академії наук у Києві, робота над українською наукою.

Мета статті – показати дитячі та шкільні роки Агатангела Кримського, навчання у протогімназії в Острогу, у Другій київській гімназії, в Колегії Павла Галагана у Києві; простежити вплив родинного середовища, освітніх закладів і фахівці, що працювали там й залишили слід на світогляді А. Кримського, поїздки у Сирію та Ліван.

Аналіз останніх досліджень. Огляд історіографії даної проблеми дає підстави для висновку, що вона наразі малодосліджена. У статті використано наукові розвідки Т. Маленької [1], Л. Матвєєвої [2], О. Василюк [3; 4]. Джерельну базу дослідження становлять матеріали фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Виклад основного матеріалу. Агатангел Юхимович Кримський народився 15 січня 1871 р. в м. Володимир-Волинський (Волинська губернія). Його батько був поштовим чиновником і водночас викладав географію у місцевому повітовому училищі. Завдяки географічному хисту голови сімейства, який отримує премію за кращий підручник із географії, сім'я має змогу переїхати в Київську губернію, повітове місто Звенигородка. Це сучасні Черкаси. Там родина будує будинок на невеличкій земельній ділянці. Потім А. Кримський ще не раз буде повертатись до місця, де ріс й у сльозах згадувати дитинство.

Ця місцевість однозначно справляла значне враження на юного хлопця. Варто згадати, що Кирилівка, село в якому проживала родина Т. Шевченка, входило до Звенигородщини. Майбутній вчений особисто записував спогади про великого поета [5]. Незабутні враження справили і давні мури Острога, де Агатангел навчався в гімназії. Середню освіту здобував у Києві. Навчався в другій гімназії Крамера, а також у гімназії Павла Галагана. Якраз там почались дружні стосунки з видатними діячами української культури, серед яких – П. Житецький, М. Лисенко, Леся Українка, І. Франко й ін. [6, с. 63–64].

Такі незначні моменти, як наявність у родини кількох книг на східних мовах і арабських документів, що залишилися у спадок від прашура – кримського мулли, який втік через переслідування бахчисарайського хана до Литви, сприяли зацікавленістю Сходом майбутнього вченого-орієнталіста. Втеча кримського мулли через тривожні події кінця XVII ст. посприяла народженню видатного науковця Агатангела Кримського в Україні. Втрата турками Азова 1696 р. змусила його залишити неспокойну столицю Бахчисарай та податися до Литви. Там, у Мстиславі, що сучасний Могильов у Білорусії, він став християнином і створив нову сім'ю. З того роду й пішов рід Кримських [7, с. 103–104].

Юхим Кримський, зацікавившись можливістю працювати на Волині, переїжджає з Білорусії у Володимир-Волинський. З ним їде також дружина – Аделаїда Матвіївна Сидорович, яка була литовкою польського походження. Як ми бачимо, походження майбутнього вченого було досить цікавим. Вже в три з половиною роки хлопець читає, а у п'ять років навчається в Звенигородському училищі. Там він здобував освіту протягом 1876–1881 рр. У цей час Агатангел дуже багато читає, добре, що в його батька була досить велика бібліотека. У своїх листах він інколи згадує про цей час, наприклад, коли пише Б. Грінченку. Розповідає, що вже

до 12 років зовсім зіпсував зір і відстає фізично від ровесників, через це вони «його хилого не поважають».

На цей час Агатангел Кримський вже знає польську, французьку, англійську та німецьку мови, тому що читає літературу в оригіналі. У протогімназії м. Острога він також має доступ до бібліотеки. Там Агатангел починає навчання в 1881 р. Десятирічний хлопець відвідує книгозбірницю для дорослих і читає різними мовами [6, с. 64]. Юнак був талановитим учнем, тому його в 1884 р. переводять до четвертого класу гімназії Кромера, що знаходилася у Києві.

Наступний етап становлення А. Кримського пов'язаний з навчанням у Колегії Павла Галагана. Там він здобуває статус стипендіата й вивчає ще декілька мов, турецьку, італійську та грецьку. Період навчання триває з 1885 р. до 1889 р. В навчальному закладі відбувається становлення свідомості майбутнього науковця та розуміння ним своєї національної приналежності [8, с. 15]. Про час навчання А. Кримський звично описував у своїх листах. Він був щасливим в тому середовищі, позаяк у колегію приймалися лише найкращі вступники, була конкурсна основа. Надважливим був вплив Павла Житецького на молодого Агатангела: «Людина, що її вплив я і досі на собі відчуваю ...» [9, с. 7].

Колегія була оповита українським духом, але існували й деякі недоліки. Агатангел Кримський згадує про відношення до таких як він, бідних учнів, які навчалися за рахунок стипендій відносно багатих, дітей заможних родин. Існували два табори, які по суті ненавиділи один одного, доходило до сутичок, підкупів: «Зброя – їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші, та ще й, звичайно, фізична сила, котрою вони ... дуже добре користуються» [10, с. 378]. Молодий науковець, депресивний по натурі, болісно переживав ці моменти, хоча і виділявся відносним авторитетом серед інших стипендіатів, його кривдили менше за інших. «Який-небудь слабисенький натяк на адресу плебса мене болісно зачіпав, сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу» [2, с. 9].

У колегії хлопець й далі багато читає. Надзвичайно великий вплив на формування молодого вченого, його поглядів, життєвих і світоглядних позицій, усвідомлення українськості дав М. Драгоманов. Пізніше він буде неодноразово вести дискусії з цим ученим, проте завжди визнаватиме значення його ідей для формування власних: «Я зрозумів, що я мушу бути українофілом – і це я зрозумів цілком свідомо ... І от я жадібно ухопився за українство». Молодий А. Кримський часто отримував завдання від своїх натхненників, учителів. Потрібно було писати праці, для яких необхідно було читати роботи В. Антоновича та М. Драгоманова, наприклад «Історичні пісні» і він зачитувався ними, перечитував їх. По-іншому розуміючи тепер місце та значення українофільства [11, с. 5].

У листах до Б. Грінченка А. Кримський розповідає, що був українофілом ще до навчання в колегії. Іноді з'являвся на місцеві вистави у Звенигородці повністю в сільському вбранні, подертому, нечистому, найгіршому. Хотів показати себе перед тамтешньою сільською аристократією, що поважає українське більше ніж російське. Показував, що поважає все мужицьке, сільське, особливо українську мову. Хизувався своїм сільським походженням і життям поміж українських селян [12, с. 18].

А. Кримський щиро вболівав за українську націю та розумів, що найважливішою її складовою є мова. Багато читав українських книжок, найбільше звертав увагу на етнографічні матеріали, читав філологічні праці. Він розумів, що Україна має брак україномовних творів, через те взявся за перекладацьку діяльність, сам писав твори, хоча й критично до них ставився. Знав він також і про український П'ємонт – Галичину, тому часто звертав на неї свій погляд, знайомився з її діячами. Врешті навіть почав цікавитись політикою. Отже, коло інтересів Агатангела Юхимовича в юнацький період було дуже широким.

Юний історик часто говорив і писав про національне українське питання, бо дуже воно його цікавило. Спочатку в майбутнього науковця викликає інтерес лише практична його

сторона, на основі чого у нього виробились стійкі власні переконання, після чого він почав читати праці про націю, які відображали його погляди. Завершивши навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, молодий талант залишили на кафедрі арабської філології. Агатангел Кримський закінчує також історико-філологічний факультет Московського університету [13, с. 49].

Будучи на чужині він ніколи не забуває Україну. Молодий вчений стає членом нелегального гуртка «Українська громадка», до якого входили студенти з України. Агатангела Юхимовича мав дружні відносини з І. Франком і М. Павликом. Вони видавали його власні праці та роботи, що він перекладав зі східних мов [3, с. 19]. Завдяки А. Кримському були перекладені на українську мову Омар Хайям, Гафіз, Джамі, Фірдоусі. Після закінчення Лазаревського інституту в Москві А. Кримський мав кілька варіантів подальшого розвитку власної кар'єри. Йому запропонували перейти до Санкт-Петербургу, це був суто науковий центр, який відрізнявся від Москви, що творила майбутніх політиків і дипломатів, крім того потрібно було відректись від україністичних інтересів. Цього робити Агатангел Юхимович не захотів [14, арк. 19].

1894 р. надійшла пропозиція зі Західної України очолити Львівську кафедру, вона була обумовлена здобутками А. Кримського в дискусіях з О. Соболевським, російським філологом, який наголошував на російському походженні киян. Усе вирішила стипендія від Московського інституту, яка оплачувала можливість річного перебування у країнах Сходу, а також рік в одному з університетів Західної Європи. Перше було фактично заповітною мрією затребуваного науковця [1, с. 12].

А. Кримський відмовив українським науковцям, що було для нього болюче і важке рішення, він боявся осуду, про що писав П. Житецькому: «Якби ще й Ви мене осудили, то я і б почував себе найнещаснішою людиною на землі ... Мені про кар'єру байдуже. Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен?» [15, с. 274].

Вчений так і не поїхав в Європу, він використав цей рік, як ще один на Сході. З 2 листопада 1896 р. по 14 травня 1898 р. Агатангел Юхимович перебуває у сирійській столиці – Бейруті, а з 3 липня 1897 р. по 18 жовтня 1897 р. – проживає у Шуейрі (Ліван). На Сході молодий вчений живе між простими арабами, вивчає їхні звичаї, традиції та живу мову. В цей час пише дуже багато листів до своїх рідних і друзів, де описує все, що бачить й помічає навколо. Загалом за цей період ним було надіслано близько 200 листів в Україну та Росію [4, с. 57–58]. Мандрівка у Ліван і Сирію залишила важливі враження в житті науковця. Вона вплинула на всю його подальшу діяльність та сприяла творчому й науковому становленню. Як і завжди, у науковому відрядженні на мусульманський Схід А. Кримський працює активно. Придбаває стародавні видання, вивчає рукописи. І вважає, що раніше виданий у «Восточных древностях» свій «Очерк развития суфизма» написав би по-іншому. Досліджує іслам. Готує низку статей на сходознавчу тематику в «Энциклопедический словарь» Брокгауза – Єфрона. А в арабському журналі «аль-Машрик» прослідковує «відмінності між арабськими наріччями», не забуваючи й української мови ... [16, с. 39–40].

Повернувшись у Москву А. Кримський був змушений працювати над захистом дисертації, робота над якою йшла без значного ентузіазму. Досить часто вчений відволікається на інші заняття, зокрема славістику. Науковим керівником А. Кримського був барон фон Розен. Тим часом в університеті відбулася зміна. На місце покійного Г. Кананова прийшов Всеволод Міллер. А. Кримський говорив про нього, як про поганого керівника, але несподівано він стає наставником для нього. Від того часу дуже міцна дружба зав'язалась із родиною Міллерів, вони прийняли його як свого. Саме ця сім'я стане прототипом родини Шмідта в, по суті автобіографічному, романі А. Кримського «Андрій Лаговський». Його автобіографічність сам літератор відкидав [17].

Кар'єра вченого рухалася уперед: 1901 р. – професор арабської філології, 1903 р. – професор історії мусульманського Сходу. На цей час дисертація була незакінчена. Агатангел Юхимович своє небажання її писати виправдовує безглуздими причинами: «Правду сказати, я б зі задоволенням її розтягнув ще років на два, щоб між тим зайнятися більш цікавими працями ...» – пише він В. Міллеру [18, арк. 14]. Хоч А. Кримський є автором уже багатьох робіт, він постійно кидається від однієї теми до іншої і, як мала дитина, тішиться позитивними рецензіями власних праць. То це історія арабів, то англійська література, потім семітські мови.

А. Кримський хвилювався за своє здоров'я, вважає себе нервотиком, переживає часті депресії: «З огляду на те, що моє здоров'я сильно підточене та ледве дасть мені прожити дуже довго, я думаю, що корисніше є видавати, поки я живий, всякі підсумовуючі загальні огляди, ніж закінчувати дисертацію ...» [1, с. 11–14]. Агатангел Юхимович, крім української національності, не цурався і свого білоруського й особливо кримського походження. Він постійно стежив за працями кримсько-татарських науковців, особливо з 1889 р., коли поступив на навчання до Москви. Наприклад, часто згадує зі симпатією кримчанина Ісмаїла Гаспринського. У нього було багато друзів із Криму, також мав учнів із кримських татар.

Висновки. Отже, формування та становлення А. Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча відбувалось спочатку в родинному середовищі у мальовничій українській місцевості, особливу роль відіграв батько та сімейна бібліотека, що містила твори на різних мовах. Тому він рано навчився читати і дуже швидко вивчив свої перші мови. Важливим етапом становлення особистості А. Кримського стало навчання в колегії Павла Галагана, де під впливом відомих учителів йому прив'язується любов до України, її науки та культури. З цього часу і на все життя юнак стає українцем за вибором.

Загалом формування А. Кримського як науковця й особистості відбувалось у межах трьох періодів. Вони пов'язані з місцем його наукової діяльності та проживання (Острог і Київ, Москва і Сирія, знову Київ). Спочатку було навчання в училищі Звенигородки, три роки у протогімназії Острога, чотири в київській Колегії П. Галагана. Новим етапом став переїзд за сходо-знавчим покликанням у Москву і навчання в Лазаревському інституті східних мов та у Московському державному університеті на історико-філологічному факультеті. Ключовим для формування його світогляду стала подорож на Схід: в Сирію та Ліван.

Література

1. Маленька Т. Агатангел Кримський: портрет на тлі епох. *Слово і час*. 2001. № 1. С. 11–14.
2. Матвеева Л. З біографії А. Кримського (1918–1941 рр.). *Східний світ*. 1996 (1999). № 2(8). С. 8–21.
3. Василюк О. Д. Дотики Івана Франка та Агатангела Кримського в царині орієнталістики. *Сходознавство*. 2006. № 33-34. С. 14–23.
4. Василюк О. Д. Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896–1898). *Сходознавство*. 2007. № 37. С. 51–59.
5. Кримський А. Ю. Автобіографія. 1938 р. Автограф-чернетка. ІР НБУВ. Спр. 22404.
6. Кримський М. Слово про рідну людину. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 63–64.
7. Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження. *Україна. Наука і культура*. 1991. Вип. 25. С. 103–120.
8. Полонська-Василенко Н. До біографії акад. А. Кримського. *Наша культура* (Вінніпег), 1953. № 7. С. 15–25.
9. Матвеева Л.В., Василюк О.Д. Передмова/ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського Т. І (1890–1941 рр.). Київ, 2005. С. 7–32.
10. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. І. Київ, 2005. 500 с.
11. Циганкова Е.Г., Василюк О.Д., Кочубей Ю.М. Передмова / Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Київ, 2006. С. 3–9.

12. Веркалець М. Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 5. С. 17–23.
13. Бейліс В. Сторінки із спадщини вченого та поета. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 48–49.
14. Левченко М.З. «Академік А.Ю. Кримський». Стаття про життя, наукову та громадську діяльність. Автограф, машинопис. Кін. 20-х рр. XX ст. ІР НБУВ. Ф. І. спр. 22473. 19 арк.
15. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II. Київ, 2005. 360 с.
16. Василюк О.Д. Агатангел Кримський та «Энциклопедический словарь» Брокгауза-Єфрона. *Сходознавство*. 2003. № 21–22. С. 37–44.
17. Кримський А.Ю. Андрій Лаговський. Повість. Ч. I. Не порозуміються. Ч. II. Туапсе. Львів, 1905. 252 с.
18. Листування А.Ю. Кримського. ІР НБУВ. Ф. 1. спр. 22771, 26199. Ф. 3. спр. 37880, арк. 14.

References

1. Malenka, T. (2001). Ahatanhel Krymskyi: portret na tli epokh [Agathangel Krymskyi: a portrait against the backdrop of eras]. *Slovo i chas*. № 1, S. 11–14. [in Ukrainian]
2. Matvieieva, L. (1996 (1999)). Z biohrafii A. Krymskoho (1918–1941) [From the biography of A. Krymskyi (1918–1941)]. *Skhidnyi svit*. № 2 (8), S. 8–21. [in Ukrainian]
3. Vasyliuk O. D. (2006). Dotyky Ivana Franka ta Ahatanhela Krymskoho v tsaryni orientalistyky [Touches of Ivan Franko and Agathangel Krymskyi in the field of orientalism]. *Skhodoznavstvo*. № 33–34, S. 14–23. [in Ukrainian]
4. Vasyliuk, O. D. (2007). Studii Ahatanhela Krymskoho v Beiruti (1896–1898) [Agathangel Krymskyi studios in Beirut (1896–1898)]. *Skhodoznavstvo*. № 37, S. 51–59. [in Ukrainian]
5. Krymskyi, A. Yu. (1938). Avtobiohrafia [Autobiography]. Avtohrاف-chermetka. *IR NBUV*. F. I. spr. 22404. [in Ukrainian]
6. Krymskyi, M. (1993). Slovo pro ridnu liudynu [A word about a loved one]. *Skhidnyi svit*. № 1, S. 63–64. [in Ukrainian]
7. Pritsak, O. (1991). Pro Ahatanhela Krymskoho u 120-ti rokovyny narodzhennia [About Agathangel Krymskyi on the 120th anniversary of his birth]. *Ukraina. Nauka i kultura*. Vyp. 25, S. 103–120. [in Ukrainian]
8. Polonska-Vasylenko, N. (1953). Do biohrafii akad. A. Krymskoho [To the biography of academician A. Krymskyi]. *Nasha kultura* (Vinnipeh). № 7, S. 15–25. [in Ukrainian]
9. Matvieieva, L. V., & Vasyliuk, O. D. (2005). Peredmova [Preface]. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho T. I (1890–1941 rr.). Kyiv, S. 7–32. [in Ukrainian]
10. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 pp.). (2005). [Epistolary heritage of Agathangel Krymskyi (1890–1941)]. T. I. Kyiv. 500 s. [in Ukrainian]
11. Tsyhankova, E. H., Vasyliuk O. D., & Kochubei Yu. M. (2006). Peredmova [Preface]. Ahatanhel Krymskyi. Narysy zhyttia i tvorchosti. Kyiv. S. 3–9. [in Ukrainian]
12. Verkalets, M. (1989). Suspilno-literaturni vzaiemyny A. Krymskoho z B. Hrinchenkom [A. Krymskyi's social and literary relations with B. Grinchenko]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 5, S. 17–23. [in Ukrainian]
13. Beilis, V. (1993). Storinky iz spadshchyny vchenoho ta poeta [Pages from the legacy of a scientist and poet]. *Skhidnyi svit*. № 1. S. 48–49. [in Ukrainian]
14. Levchenko, M. Z. «Akademik A. Yu. Krymskyi» [«Academician A. Yu. Krymskyi»]. Stattia pro zhyttia, naukovu ta hromadsku diialnist. Avtohrاف, mashynopys. Kin. 20-kh rr. XX st. *IR NBUV*. F. I. spr. 22473. 19 ark. [in Ukrainian]
15. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 pp.). (2005). [The epistolary legacy of Agatangel Krymskyi (1890–1941)]. T. II. Kyiv. 360 s. [in Ukrainian]
16. Vasyliuk, O. D. (2003). Ahatanhel Krymskyi ta «Entsyklopedycheskyi slovar» Brokhauza-Yefrona [Agatangel Krymskyi and Brockhaus-Efron's «Encyclopedic Dictionary»]. *Skhodoznavstvo*. № 21–22, S. 37–44. [in Ukrainian]
17. Krymskyi, A. Yu. (1905). Andrii Lahovskyi [Andriy Lagovskyi]. Povist. Ch. I. Ne porozumiiutsia. Ch. II. Tuapse. Lviv. 252 s. [in Ukrainian]
18. Lystuvannia, A. Yu. Krymskoho [Correspondence of A. Yu. Krymskyi]. *IR NBUV*. F. 1. Spr. 22771, 26199. F. 3. Spr. 37880. Ark. 14. [in Ukrainian]

УДК 378.046-021.68:141.45](477.84)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.13>

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
(moskalyuk.mykola@gmail.com)

Mykola MOSKALYUK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 48027 Ternopil, Kryvonosa, St., 2, Ukraine, 46027
(moskalyuk.mykola@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ (ПОЧАТОК 1960 Р. – СЕРЕДИНА 1980-Х Р.)

Анотація. Мета дослідження: аналіз і висвітлення процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Дослідження скероване на вивчення основних методів, засобів і форм атеїстичної пропаганди, що застосовувалися в інституті, а також їх впливу на формування світогляду педагогічних кадрів і суспільну свідомість в умовах державної політики СРСР, спрямованої на поширення атеїзму та зниження впливу релігійних інститутів на освітню систему. **Методологія дослідження.** Використано комплекс методів наукового аналізу, що дозволяють здійснити всебічний і систематичний розгляд процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів. Зокрема, порівняльно-історичний метод для аналізу зміни підходів до атеїстичного виховання на різних етапах його впровадження, від початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Системний підхід для комплексного розгляду впливу Інституту на формування атеїстичних переконань серед педагогів, з огляду на соціально-політичні та культурні обставини. Аналіз документальних джерел – використання архівних матеріалів, наказів, програм та звітів Тернопільського інституту удосконалення вчителів, що стосуються організації атеїстичного виховання. Метод контент-аналізу для вивчення змісту навчальних програм, підручників, методичних посібників та іншої літератури, що використовувалася для атеїстичного виховання. Використання цих методів дозволяє отримати цілісне уявлення про атеїстичне виховання у Тернопільському інституті удосконалення вчителів, враховуючи контекст тогочасної ідеологічної ситуації в СРСР. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії досліджується атеїстичне виховання в рамках діяльності Тернопільського інституту удосконалення вчителів у період з 1960-х – до середини 1980-х рр. **Висновки.** Атеїстичне виховання у Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. стало невід’ємною частиною навчального процесу, скерованого на формування у вчителів радянського світогляду, де атеїзм відіграв ключову роль. Цей процес був частиною ширшої політики радянської держави, метою якої було викорінення релігійних переконань та зміцнення атеїстичних поглядів серед населення через освітні установи. Атеїстичне виховання в інституті мало регіональні особливості, пов’язані з традиційно високим рівнем релігійності населення Західної України, зокрема Тернопільщини. У зв’язку з цим, в регіоні було необхідно застосовувати особливі методи боротьби з релігійним впливом, зокрема через роботу з місцевими педагогами, які часто самі були виховані в релігійних традиціях. Хоча атеїстична пропаганда мала певний вплив на формування світогляду вчителів, релігійні переконання продовжували зберігатися, особливо серед населення сільських регіонів. Це свідчило про те, що релігійні традиції виявилися глибоко вкоріненими та не могли бути легко викорінені навіть через інтенсивну державну пропаганду.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, методисти, курси підвищення кваліфікації вчителів, ідеологія, атеїстичне виховання, Тернопільська область.

ATHEIST EDUCATION IN TERNOPIL TEACHER IMPROVEMENT INSTITUTE (EARLY 1960S – MID-1980S)

Abstract. The purpose of the study: analysis and coverage of the process of atheistic education in the Ternopil Teacher Training Institute in the period from the early 1960s to the mid-1980s. The study is directed to the study of the main methods, means and forms of atheistic propaganda used in the institute, as well as their influence on the formation of the worldview of pedagogical personnel and public consciousness in the conditions of the USSR state policy aimed at spreading atheism and reducing the influence of religious institutions on the educational system. **Research methodology.** A set of methods of scientific analysis was used, which allow to carry out a comprehensive and systematic examination of the process of atheistic education in the Ternopil Institute for the Improvement of Teachers. In particular, a comparative-historical method for analyzing changes in approaches to atheistic education at various stages of its implementation, from the early 1960s to the mid-1980s. A systematic approach for a comprehensive review of the Institute's influence on the formation of atheistic beliefs among teachers, taking into account the social – political and cultural circumstances. Analysis of documentary sources – the use of archival materials, orders, programs and reports of the Ternopil Institute for the Improvement of Teachers, related to the organization of atheist education. The method of content analysis for studying the content of educational programs, textbooks, methodical guides and other literature used for atheist education. The use of these methods makes it possible to obtain a holistic view of atheistic education in the Ternopil Teacher Training Institute, taking into account the context of the ideological situation in the USSR at the time. **The scientific novelty of the study** is that, for the first time in historiography, atheistic education is investigated within the framework of the activities of the Ternopil Institute for Teacher Improvement in the period from the 1960s to the mid-1980s.

Conclusions. Atheist education at the Ternopil Teacher Training Institute in the period from the early 1960s to the mid-1980s became an integral part of the educational process aimed at forming the Soviet worldview in teachers, where atheism played a key role. This process was part of a wider policy of the Soviet state, the aim of which was to eradicate religious beliefs and strengthen atheistic views among the population through educational institutions. Atheist education at the institute had regional features associated with the traditionally high level of religiosity of the population of Western Ukraine, in particular the Ternopil Region. In this regard, it was necessary to apply special methods of combating religious influence in the region, in particular through work with local teachers, who were often themselves brought up in religious traditions. Although atheist propaganda had a certain influence on the formation of the worldview of teachers, religious beliefs continued to persist, especially among the population of rural regions. This indicated that religious traditions were deeply rooted and could not be easily eradicated even by intensive state propaganda.

Key words: Ternopil Institute of Teacher Qualification, methodologists, teacher training courses, ideology, atheist education, Ternopil region.

Постановка проблеми. Атеїстичне виховання в СРСР було важливою складовою державної ідеології, яка прагнула повністю викоринити релігійні вірування та замінити їх атеїстичним світоглядом. Освітні установи, зокрема інститути підвищення кваліфікації вчителів, стали ключовими осередками реалізації цієї політики. Проблема дослідження полягає в тому, що, незважаючи на значний обсяг робіт, присвячених атеїстичній пропаганді в СРСР, діяльність конкретних регіональних установ, таких, як Тернопільський інститут удосконалення вчителів (далі – ТІУКВ), залишається недостатньо вивченою.

Особливо актуальним є дослідження атеїстичного виховання в західних регіонах України, де релігія традиційно мала сильні позиції, і де впровадження атеїстичної політики зустрічало активний спротив з боку населення. ТІУКВ, як один з головних центрів перепідготовки педагогів у регіоні, відігравав значну роль у цьому процесі. Постає питання, як саме атеїстичне виховання було організоване в умовах глибоких релігійних традицій регіону, які методи використовувалися для формування атеїстичних поглядів у педагогів, і наскільки успішною була ця політика.

Мета дослідження: аналіз і висвітлення процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Дослідження скероване на вивчення основних методів, засобів і форм атеїстичної пропаганди, що застосовувалися в інституті, а також їх впливу на формування світогляду педагогічних кадрів і суспільну свідомість в умовах державної політики СРСР, спрямованої на поширення атеїзму та зниження впливу релігійних інститутів на освітню систему.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження атеїстичного виховання у СРСР та його впливу на освітні установи за останні десятиліття набули значної уваги серед науковців. Основні напрямки досліджень охоплюють питання формування радянської ідеології, методів атеїстичної пропаганди та її впливу на суспільство, включаючи систему освіти. Проте, більшість праць зосереджуються на загальних процесах атеїстичного виховання у масштабах всієї країни або окремих республік, тоді як регіональні аспекти цієї політики залишаються менш дослідженими.

Незважаючи на наявні дослідження, діяльність таких установ, як ТІУКВ, залишається фактично поза увагою науковців. Відсутність системного аналізу методів і результатів атеїстичного виховання серед педагогів у цьому регіоні створює наукову прогалину, яку намагається заповнити дане дослідження. Важливо також зазначити, що доступ до архівних матеріалів і документів інституту є важливим джерелом для більш глибокого розуміння цього питання. О. Левенець досліджував формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області [1]. Тенденції ефективності в регіональному розрізі та наступ на повсякденний устрій життя українського суспільства [2], релігійне виховання як історико-педагогічний феномен [3], ґрунтовно описано загальні тенденції антирелігійної пропаганди, що дозволяє зрозуміти ключові особливості цього напрямку роботи до створення «соціалістичної людини». Відзначимо статтю Н. Шліхти, у якій описано різноманітність використання форм і методів атеїстичної пропаганди в УРСР, наведено низку історично задокументованих фактів та прикладів [4]. Певну добірку статей подано М. Мартинів, про загальну історію функціонування ТІУКВ, в яких на основі архівних даних досліджено особливість кадрового складу методистів, ідеологічну складову їх діяльності партійну приналежність [5, с. 167–170; 6, с. 63–70; 7, с. 183–188]. Таким чином, аналіз останніх досліджень свідчить про те, що атеїстичне виховання в СРСР та його вплив на освіту загалом були предметом багатьох наукових праць, специфіка діяльності регіональних освітніх установ, таких як ТІУКВ, досі залишається недостатньо вивченою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Антирелігійне, а згодом атеїстичне та науково-атеїстичне виховання займало центральне місце в ідеології радянської системи освіти. Архівні документи з історії ТІУКВ свідчать про те, що цей заклад відіграв важливу роль у поширенні атеїстичної пропаганди серед педагогів Тернопільщини. Інститут виконував важливу функцію у формуванні педагогічних кадрів, здатних не лише навчати, але й активно пропагувати атеїстичні ідеї в школах та інших освітніх установах. У період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. в інституті відбулися значні зміни, пов'язані з реалізацією антирелігійної політики СРСР.

Аналіз архівних джерел свідчить про те, що керівництво інституту систематично отримувало вказівки від партійних органів щодо організації ідеологічної роботи, що включало обов'язкове атеїстичне виховання. Ідеологічні установки партії та уряду визначали загальні напрямки роботи інституту, скеровані на виховання «соціалістичної людини», позбавленої релігійних переконань. Проводячи антирелігійну пропаганду серед учнів, педагоги керувалися постановою ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведеній науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій підкреслювалося, що «боротьба проти релігійних

постулатів тепер повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового матеріалістичного світогляду проти антинаукового релігійного світогляду» [8, арк. 1–5].

Релігія трактувалася як така, що не підлягала науковому обґрунтуванню, паразитує на людській необхідності. Проте визначення «антирелігійне виховання» радянська наука так і не дала. Хоча розуміла критику усього релігійного в усіх його проявах. Пізніше «атеїстичне виховання» базувалося на непримиренному ставленні до релігійно-ідеалістичного світогляду, а в 1970-х рр. в термін «науково-атеїстичному вихованні» вкладали формування науково-матеріалістичного світогляду [10, с. 281].

У наукових доповідях підкреслювалося, що науково-атеїстична пропаганда не повинна обмежуватися виключно питаннями походження та історії релігійних вірувань. Необхідно також активно популяризувати матеріали, пов'язані з будовою Всесвіту, походженням життя і людини на Землі, а також досягненнями в галузі природничих наук. Зокрема, на уроках ботаніки учні мали засвоїти, що матерія існує об'єктивно, незалежно від свідомості людини чи будь-якого «божественного» початку. Матерія є вічною, безкінечною та перебуває в постійному закономірному русі й розвитку, властивому всім об'єктам і явищам у світі. Завдяки науковим відкриттям, зокрема винайденню мікроскопа, стало можливим пояснення хибності багатьох ідеалістичних уявлень, які поширювалися до цього. Наприклад, серед таких уявлень були концепції про «душу» в рослинах, її передачу між поколіннями, наділення рослин почуттями, а також ідея, що хвороби є «карою божою». В рамках наукового підходу ці погляди були спростовані завдяки встановленню матеріальних основ життєвих процесів і законів природи [8, арк. 1–5].

Необхідно зазначити, що в УРСР спостерігався найвищий рівень релігійності серед населення. Н. Шліхта акцентував увагу на тому, що особливе значення антирелігійна робота мала в Тернопільській області, зокрема внаслідок діяльності Почаївської Лаври. Згідно з його даними, у 1961 р. було підготовлено 350 лекторів-атеїстів, а також організовано 698 виставок і куточків атеїзму в бібліотеках. Ці заходи мали на меті обмежити вплив релігії на суспільство і сприяти поширенню атеїстичних ідей серед населення [4, с. 80–83].

Підтвердженням значної уваги до атеїстичного виховання як складової комуністичного виховання стала доповідь методиста ТІУКВ Д. Маціпури, який завідувача кабінетом хімії. У 1975 р. ТІУКВ підготував методичну програму для вчителів під назвою «Почаївська Лавра – вогнище реакції і мракобісся», що налічувала 20 аркушів і містила цитати з творів тогочасних класиків, таких як К. Маркс і Ф. Енгельс, з посиланнями на програми та постанови Комуністичної партії. У програмі також використовувалися експонати Почаївського музею атеїзму. Метою даних заходів було пробудження населення Тернопільщини від «релігійного сну» шляхом надання історичних фактів та наукових доведень. Зокрема, вважалося, що російські монархи усвідомлювали важливу роль монастиря, розташованого поблизу кордону Австро-Угорщини, як опорного пункту православної церкви в боротьбі з католицизмом та унією. Відомо, що у 1859 р. Почаївську Лавру відвідав цар Олександр II, який подарував іконостас вартістю 50 тисяч карбованців, а в 1869 році пожертвував ще 15 тис. карбованців. Лавра отримувала значні пожертвування також від інших вельмож і багатіїв, зокрема графині Орлової-Чесменської, яка подарувала гробницю зі срібла, вагою 3,5 пуди для мощів святого Іова, а купець Верховцев – золоту ризу, прикрашену 201 коштовним камінням [11, арк. 16–20].

У доповіді зазначалося, що до Почаївського монастиря було приписано кілька сіл, зокрема Старий Почаїв, Варля, Кімната, Граби, Олендри та Гуменці. Експлуатація селян-кріпаків у маєтках монастиря була такою жорстокою, як і в феодалів. Слід підкреслити, що Почаївська лавра протягом свого існування залишалася центром мракобісся і темряви, вірно служачи реакціонерам усіх мастей. Упродовж майже 110 років у лаврі активно діяли уніати,

представлені орденом василіан. Вона також підтримувала профашистський уряд панської Польщі, співпрацювала з білогвардійцями, петлюрівцями, німецько-фашистськими окупантами та українськими буржуазними націоналістами. Ця історична спадщина свідчить про тривалі традиції реакційної діяльності лаври, яка використовувала релігійні інституції для підтримки феодального устрою та пригноблення селянського населення. Радянська влада наголошувала на тому, що Почаївський монастир слугував не лише релігійним, але й політичним інтересам, що підкреслює його роль у підтримці соціальної нерівності та загального мракобісся. У рамках атеїстичної пропаганди підкреслювалася необхідність розкриття цієї історії, щоб зняти завісу забобонів і сприяти формуванню свідомого, матеріалістичного світогляду серед населення [11, арк. 16–25].

Наводимо уривок з проповіді, виголошеної перед віруючими почаївськими чорносотенцями в період першої російської революції: «Браття! Не слухайте божевільних і підлабузників, які переконують вас, що можна встановити на землі такі порядки, коли не буде бідних. Бог наказав шанувати царя, а вони підбурюють народ проти царя; Бог наказав коритися духовним вчителям, а вони висміюють і ганьблять священний сан. Кожну друковану книгу або листок, які отримаєте від незнайомої людини, насамперед покажіть священникові і запитуйте, чи добре, чи згубне в ній написане».

Ця проповідь ілюструвала не лише ставлення чорносотенців до революційних змін, але й їхню активну роль у підтримці монархічного устрою та традиційних цінностей. Вони закликали віруючих до консерватизму, вказуючи на важливість вірності царю та церкві, як на основі стабільності суспільства. Підкреслюючи небезпеку ідей, які могли загрожувати цим устоям, чорносотенці намагалися зберегти панівний статус-кво, налаштовуючи громаду проти реформаторських і революційних настроїв [11, арк. 23]. На нашу думку, проповідь також свідчила про страх еліт перед можливими соціальними зрушеннями. Через підтримку Церкви та традиційних авторитетів вони намагалися контролювати свідомість населення, зокрема, через заклики до обережності в питаннях, пов'язаних з новими ідеями, які могли підірвати релігійні та соціальні основи їхнього життя. Цей аспект свідчив про глибокий зв'язок між релігією та політичною реакцією в умовах соціальних криз. Факти, наведені у документі, мали сформувати уявлення про релігійний центр як інструмент впливу на населення, який діяв не в інтересах конкретної влади, що змінювалася в різні історичні періоди, а в своїх власних інтересах.

Також метою було проілюструвати аморальність настоятелів монастиря. У відкритому листі на ім'я настоятеля лаври архімандрита Севастьяна (С. Пилипчука) колишній послушник Лаври Й. Байдук висловлював свою думку про це. Подаємо уривок з цього листа. «Думаєте, я забув про ті численні п'яні оргії, де мені доводилося з ніг збиватися, обслуговуючи вас і ваших ненаситних гостей? Не забув. І якщо ще хтось вірить у вашу чесність, доброзичливість та ваші непогрішні дії як святого отця, то я скажу таким людям: не вірте! Коли цього було замало, ви разом зі своїм шофером «Волги» В. Дударем, якого щедро обдаровуєте людськими грішми, аби він мовчав, їздили до коханок у міста Кременець, Дубно, Луцьк, Львів та інші. І все це ви називаєте святими діяннями?» [11, арк. 29]. Цей уривок свідчив про серйозні порушення моральних норм і стандартів, які мали місце серед вищого духовенства монастиря. Висловлені звинувачення підкреслювали не лише особистісну аморальність окремих представників церковної ієрархії, а й загальну тенденцію до зловживання своїм становищем, що суперечило етичним засадам, покладеним в основу релігійних вірувань. Тому в цьому контексті важливо досліджувати, як ці явища впливали на сприйняття Церкви населенням і загальний стан релігійного життя в регіоні.

Часто ініціатори антирелігійної пропаганди, щоб підсилити розвінчування Церкви та релігії, відносячи їх до чогось відсталого і пережитого, цитували «прозрівших» її служителів. Так,

у листі колишнього диякона Скитецького монастиря С. Самчука, який відмовився від духовного сану, йдшоя: «Я хоч і пізно, але пересвідчився нарешті у брехливості релігійних догм. Віра в Бога остаточно підірвана в мені вищим духовенством лаври. Вимагаючи від прочан смиренності у пості і розвагах, «святі» отці проводять життя в обжерливості і розпусті. Обдурюючи довірливих людей, вони набивають кишені грішми, за які будують коханкам особняки» [11, арк. 29]. Цей уривок підкреслював глибоке розчарування в релігійних інституціях, зокрема в їхніх представниках, які, за словами автора, зловживали своїм становищем. Зокрема, йшлося про дисонанс між релігійними настановами, які пропагували смиренність і добродійність, та реальним життям духовенства, яке жило в розкоші і моральній розпусті. Такі свідчення слугували аргументом для критики релігійних догм і сприймалися як інструмент для підтвердження антирелігійних настроїв у суспільстві, демонстрували необхідність переосмислення ролі Церкви в соціальному контексті.

Це мало викликати довіру в населення, однак, як зазначав Н. Шліхта, тодішні ідеологи пропаганди підкреслювали, що «...досить легко критикувати священників – набагато важче боротися з релігійною ідеологією» [4, с. 84]. Ця думка відображає складність та глибину релігійного впливу на свідомість людей, адже релігійні вірування часто коренилися у культурних та соціальних традиціях. Ідеологи пропаганди усвідомлювали, що критика окремих представників духовенства може бути недостатньою для суттєвого зрушення в суспільній свідомості. Вони визнавали, що релігійна ідеологія формувала цінності і світогляд, які були стійкими і чинили опір зовнішнім впливам. Тобто, для ефективної боротьби з релігійними віруваннями та зміни суспільного сприйняття необхідно було не лише розкривати корупцію окремих священнослужителів, а й пропонувати альтернативні світоглядні концепції, здатні замінити релігійні уявлення на більш раціональні та наукові. Це вимагало комплексного підходу, який включав би просвітницьку роботу, наукові дослідження та створення нових культурних наративів, здатних знизити вплив релігійної ідеології на населення.

Проектуючи загальні тенденції атеїстичної пропаганди в ТІУКВ, як одного з ідеологічних і агітаційних центрів, можемо констатувати, що працівники виконували свої обов'язки на високому професійному рівні. Однак їхнє ідеологічне бачення залишалось складним для дослідження через відсутність доступної інформації. Відповідно до наявних даних, у зазначений період, значна частка працівників ТІУКВ були безпартійними. Свою приналежність до партії вони проявляли, відвідуючи партійні школи, що свідчило про намагання формувати та зміцнювати ідеологічну позицію серед працівників. Ця ситуація могла вплинути на їхню участь в атеїстичній пропаганді, оскільки не всі працівники мали чітке розуміння або підтримку офіційних комуністичних ідей [6, с. 184].

Особовий листок методиста початкових класів Р. Яцика містив інформацію про те, що він успішно захистив магістерську працю на тему: «Як можна запобігти тому, щоб молодь, у випадку втрати віри в релігійні догми, не зазнала одночасно розчарувань у своїх моральних принципах» [5, с. 169]. Ця тема вказувала на важливість дослідження взаємозв'язку між релігійною вірою та моральними цінностями у молодіжному середовищі. Втрата віри в традиційні релігійні догми може призводити до кризи ідентичності та етичних переконань у молоді, що є актуальним питанням для освітньої системи. Таким чином, магістерська праця Р. Яцика не лише відображала особистий професійний інтерес, а й вказувала на необхідність розробки стратегій, які допомогли б молодим людям зберігати моральні орієнтири в умовах соціальних змін та релігійної кризи. Цей підхід може сприяти формуванню стійкої моральної позиції у молоді, що є важливим аспектом соціалізації та виховання. Тобто, відбувалася адаптація до існуючого ідеологічного впливу і особистісні вияви незадоволення комуністичним ладом, залишалися прихованими.

У звіті про стан методичної роботи в області, що стосувалося вдосконалення ідейно-політичного виховання у 1973–1974 н. р., зазначалося, що в освітніх установах Тернопільської області було 829 учителів історії та суспільствознавства. Серед них більше 300 осіб були членами Комуністичної партії. З огляду на кваліфікацію, 697 педагогів мали вищу освіту, 99 – незакінчену вищу, а 33 – середню спеціальну освіту. Це свідчило про значний потенціал педагогічного складу в контексті ідейно-політичного виховання молоді [9, арк. 1]. Тобто більшу половину вчителів історії не були партійними, а отже можемо припустити, що не поділяли існуючих поглядів. Дослідження цього аспекту є важливим для розуміння механізмів функціонування атеїстичної пропаганди та її впливу на суспільство, оскільки розкриває неоднозначність позицій окремих працівників та їхню роль у поширенні атеїстичних ідей в умовах політичного тиску.

Слід зазначити, що діяльність педагогічних працівників інституту характеризувалася багатовекторним підходом, в рамках якого важливу роль відігравало атеїстичне виховання. Особливий акцент у цьому контексті робився на природничих дисциплінах. Лекція на тему «Атеїстичне виховання на прикладі первісно-общинного ладу» стала однією з найпоширеніших і типових на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Учителів зобов'язували інтегрувати цю лекцію в свої власні заняття, що підкреслює значення атеїстичного виховання в освітньому процесі того періоду [8, арк. 20]. Учні становили ту вікову групу населення, на яку здійснювався найбільший вплив з метою формування нових ідей і цінностей. Основною метою цього процесу було перевиховання релігійних батьків через впровадження атеїстичних поглядів у свідомість молоді. Цей підхід свідчив про спроби радянської системи сформувати нову соціокультурну реальність, у якій школярі виступатимуть як агенти змін, здатні впливати на традиційні уявлення своїх батьків.

Як зазначали науковці, учителі історії відігравали значну роль в атеїстичному вихованні. Вони часто обирали для атеїстичної пропаганди теми, пов'язані з поваленням Російської імперії у 1917 р. Учителі аргументували тим, що цар і його оточення були глибоко релігійними, що підтверджувалося гімном «Боже, царя храни». Таким чином, у свідомості школярів формувалося уявлення про божественну природу влади царя, яка врешті-решт припинила своє існування. Водночас підкреслювалося, що радянська влада була встановлена без божественного умислу, що сприяло формуванню атеїстичного світогляду серед учнів [5, с. 59].

Безумовно, вчителі, готуючись до уроків, використовували наявний навчальний матеріал, проте часто зверталися до ресурсів бібліотеки ТІУКВ та лекційних матеріалів, підготовлених методистами. Наприклад, учитель Тернопільської школи № 16 Ю. Кисіль підготував ґрунтовну доповідь на тему «Атеїстичне виховання на прикладі первісно-общинного ладу». Він акцентував увагу на особливостях психологічного розвитку учнів 5-го кл. та підкреслював важливість використання ілюстративного матеріалу. Педагог зазначав, що «Ми живемо на тому місці, де колись було дно моря. Відомо, що корали – це морські безхребетні тварини. Залишки таких коралів були виявлені в нашій області на дні кар'єру біля Великого Глибочка під час туристичного походу. Подібні корали можна знайти по всій області. Тваринний світ змінювався відповідно до природних умов. Кожна тварина адаптується до життя». Він залучав учнів до обговорення, запитуючи: «Ви, діти, бачили, якого кольору заєць влітку?» На відповідь учня, що «влітку заєць сірого кольору», Кисіль продовжував: «А взимку, якого кольору заєць?» Коли учень відповів, що «зимою заєць білуватого кольору», учитель спитав: «А чому заєць став білим?» На відповідь про те, що «щоб його важко було знайти хижакам», Кисіль підкреслив: «Таким чином, заєць адаптується до зовнішнього середовища. Так само і людина в первісні часи адаптувалася до світу природи й еволюціонувала». Цей підхід до навчання демонстрував інтеграцію природничих наук

та атеїстичного виховання, а також заохочував учнів до активної участі в навчальному процесі [8, арк. 22–27].

Директор ТІУКВ А. Надал інформував обласний відділ народної освіти щодо стану ідейно-політичного виховання в освітніх установах, зазначаючи прізвиська освітян та навчальні заклади, які успішно реалізували цей напрямок роботи. Зокрема, учитель біології Тереховлянської середньої школи № 1 В. Буртник дотримувався системного підходу до формування атеїстичних понять у своїх учнів. Він розробив окремий план атеїстичного виховання на уроках, який передбачав формування діалектико-матеріалістичного світогляду учнів відповідно до кожної теми та підтеми, активно використовуючи не лише технічні засоби навчання, але й додаткову науково-популярну літературу. Так, при вивченні теми «Виникнення життя на Землі» він наводив яскраві приклади боротьби науки з релігійними твердженнями про створення світу. Він детально зупинявся на роботах італійського мислителя Дж. Бруно. Для ілюстрації жорстокості релігійних інститутів, педагог ознайомлював учнів з уривками з книги К. Беркової «Герої і мученики науки», у якій обговорювалося переслідування Дж. Бруно. Атеїстичному вихованню на уроках біології також приділяли значну увагу вчителі Козівської середньої школи № 1 Н. Носенко, Гусятинської середньої школи М. Вацлавів, Рудківської середньої школи Борщівського району Г. Гуменюк та інші. Цей підхід свідчить про зусилля педагогів у формуванні атеїстичних поглядів у молодого покоління через активне використання наукових знань та критичне осмислення релігійних догматів [10, арк. 10–11].

У контексті радянської освітньої системи, учитель біології Романівської восьмирічної школи В.-Бортківського району, С. Ульницький, підготував доповідь на тему «Науково-атеїстичне виховання учнів у викладанні ботаніки». Важливість цієї теми підтверджувалося також методичною розробкою, надісланою Ланівецькою восьмирічною школою до ТІУКВ, яка носить назву «З досвіду атеїстичного виховання в процесі краєзнавчої роботи». У рамках краєзнавчого гуртка за 1958–1959 н.р. учні прочитали та обговорили 25 статей, зокрема «Чому я порвав з релігією?» П. Луриського, «Святий Нукало та інші» Т. Максименка, а також публікації, що стосуються релігійних свят та забобонів. Дослідження цих текстів слугувало основою для критичного аналізу релігійних уявлень і практик, які існували в суспільстві. У процесі краєзнавчої роботи учні записували народні приказки, що містили релігійний зміст, такі як: «Без бога ясніше дорога» та «Нема нікому в світі так добре, як котові і попові – обидва лежать, а дурно хліб їдять». Ці вислови використовувалися як предмет для дискусій, що підкреслювало критичний підхід до традиційних вірувань. Особливу увагу атеїстичному вихованню приділяли під час краєзнавчо-туристських походів. Під час бесід біля вогнища учні мали можливість відкрито обговорювати свої забобони і вірування, що сприяло формуванню довіри між учнями та керівниками гуртка. Наприклад, один із учнів ділився своїми уявленнями про падаючі зірки, які він пов'язував з душею померлої людини. Цей особистий досвід свідчить про еволюцію його світогляду: від невірного релігійного уявлення до розуміння наукового пояснення метеорів [8, арк. 50–69]. Науково-атеїстичне виховання, яке впроваджувалося в українських школах, стало важливим елементом формування критичного мислення учнів. Це виховання включало використання наукових методів, обговорення літератури та народної мудрості, а також практичну діяльність у формі краєзнавчих походів. Таким чином, учні мали змогу переходити від релігійних забобонів – до наукового розуміння навколишнього світу, що підкреслювало важливість освітньої системи в формуванні світогляду нового покоління.

****Вплив релігії на формування світогляду через міжпоколінну передачу****

У контексті атеїстичного виховання важливо звернути увагу на механізми, через які релігія передається від старших до молодших поколінь. Як зазначено в одній з атеїстичних лекцій, релігійні вірування та забобони «передаються від старших у сім'ї молодшим, від одного

покоління до другого». Цей процес є суттєвим аспектом формування світогляду, оскільки він закріплює певні переконання та цінності в свідомості підростаючого покоління.

У родинному середовищі старші члени сім'ї впливали на молодше покоління, навчаючи їх релігійним звичаям, обрядам і забобонам. Ця соціалізація формувала основи релігійного світогляду, який, в свою чергу, був частиною культурної ідентичності. Старше покоління часто демонструвало нематеріалістичний підхід до пояснення світу, що призводило до формування у дітей уявлень про надприродні сили. Атеїстичні лекції, підкреслювали важливість критичного аналізу цих процесів. Розуміння механізмів, через які релігійні вірування закріплювалися у свідомості учнів, була важливим для розвитку атеїстичного виховання, сформувати у підростаючого покоління матеріалістичний та науковий підхід до пояснення навколишньої реальності [8, арк. 20]. Релігія функціонувала як соціальний інститут, який підтримував передачу традиційних цінностей та забобонів через покоління. Важливою метою атеїстичного виховання було розкриття цих процесів і сприяння формуванню у молоді критичного мислення, що дозволяло оцінювати релігійні уявлення з позиції науки та матеріалізму. Це сприяло розвитку свідомого і раціонального світогляду, що базувався на фактах і доказах, а не на релігійних догмах.

Завданням школи та позашкільних установ у радянський період було забезпечити якісне комуністичне виховання, яке включало в себе атеїстичні елементи. Одним із важливих аспектів цього процесу було усвідомлення ролі релігійного виховання в сімейному середовищі, що підтверджував В. Сергієнко. На його думку, основною причиною поширення релігійності серед молоді було саме релігійне виховання в родині [2, с. 135–136]. Дійсно, у родинному середовищі старші покоління передавали молодшому поколінню свої релігійні переконання та практики, що формувало основу їхнього світогляду. Сім'я виступала соціалізаційним інститутом, у якому діти отримували основи релігійних уявлень, закріплювані упродовж життя.

В умовах радянської системи, яка активно пропагувала атеїстичні цінності, школи і позашкільні установи намагалися протидіяти релігійним уявленням, що формуються в сім'ях. Важливим завданням комуністичного виховання стало розвиток у молоді критичного мислення, наукового підходу до світу та заперечення релігійних забобонів. Для досягнення цих цілей використовувалися різноманітні методи, зокрема: проведення лекцій, бесід, обговорень, а також впровадження атеїстичних ідей у навчальні програми. Це дозволяло формувати у молоді уявлення про матеріалістичний світогляд і заперечувати релігійні догми. Атеїстичне виховання, яке здійснювалося в школах та позашкільних закладах, прагнуло протистояти цій традиційній передачі релігійних цінностей. Залучення дітей до наукових знань та критичного мислення є важливими елементами комуністичного виховання, що сприяє формуванню нового матеріалістичного світогляду, здатного замінити релігійні уявлення, закріплені у сімейному вихованні.

Висновки. Атеїстичне виховання в ТІУКВ було структурованим і систематичним процесом, який реалізовувався через навчальні програми, лекції та семінари. Ця діяльність була націлена на формування у вчителів матеріалістичного світогляду, сприйняття науки як основи знань і заперечення релігійних догм. Інститут відігравав ключову роль у підготовці кадрів для шкіл, які мали за завдання не лише навчати предметам, а й здійснювати атеїстичне виховання учнів. Учителі, що проходили підвищення кваліфікації, отримували знання про основи атеїзму, наукові методи дослідження та критичне мислення, що дозволяло їм ефективно впроваджувати ці ідеї у навчальний процес.

Хоча атеїстичне виховання досягло певних успіхів, його ефективність залежала від багатьох факторів, включаючи соціально-економічні умови, культурні традиції та індивідуальні особливості учнів. Важливим завданням було знайти баланс між атеїстичними ідеями

та культурними особливостями, що іноді ставило викладачів у складні ситуації. Атеїстичне виховання, яке проводилося в інституті, залишило значний слід у розвитку освітньої системи регіону. Вирощуючи нове покоління вчителів, інститут сприяв формуванню наукового світогляду, який вплинув на подальший розвиток освіти та виховання в Україні. Загалом, атеїстичне виховання в ТІУКВу період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. стало важливою складовою радянської освітньої системи, що прагнула сформувати матеріалістичний світогляд у молодого покоління. Внесок інституту в підготовку педагогічних кадрів, спрямованих на впровадження атеїстичних цінностей у навчальний процес, створив основу для подальших змін в освітньому середовищі України.

Література

1. Левенець О.М. Формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 140(1). С. 58–64.
2. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1(42). С. 134–140.
3. Тимошик С. Релігійне виховання як історико-педагогічний феномен. *Педагогічний альманах: збірник праць молодих науковців*. 2012. Вип.1. С. 278–285.
4. Шліхта Н.В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х на початку 60-х років. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 14: Історія. С. 80–87.
5. Мартинів М.А. Особливості кадрової політики радянської влади у системі перепідготовки учительських кадрів у Тернопільській області в повоєнний період. *П'ять Геретівські читання: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Тернопіль: ТОКІППО, 2021. С. 167–170.
6. Мартинів М.А. Ідеологічна складова навчально-виховної діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945 – 1950 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 2, С. 63–70.
7. Мартинів М.А. Вплив партійності на формування кадрового потенціалу Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1961–1968 рр.). Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. *Збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, (Тернопіль, 17–18 травня 2024 р.)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 183–188.
8. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр.148. Арк. 69.
9. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр.559. Арк. 135.
10. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 571. Арк. 43.
11. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 625. Арк. 39.

References

1. Levenets, O. M. (2019). Formuvannia ateistychnoho svitohliadu uchniv silskykh shkil Volynskoi oblasti v seredyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. KhKh st. [The Formation of the Atheistic Worldview of Rural School Students in the Volyn Region in the Mid-1960s – First Half of the 1980s.]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Vyp. 140(1). S. 58–64 [in Ukrainian].
2. Serhiienko, V. (2020). Ukrainske suspilstvo mizh nastupom ateizmu i relihiinym povsiakdenniam (druha polovyna 1940-kh – pochatok 1960-kh rr.). [Ukrainian society between the onslaught of atheism and religious everyday life (second half of the 1940s – early 1960s).]. *Istorychna pamiat*. № 1 (42). S. 134–140 [in Ukrainian].
3. Tymoshyk, S. (2012). Rilihiine vykhovannia yak istoryko-pedahohichnyi fenomen. [Religious education as a historical and pedagogical phenomenon.]. *Pedahohichnyi almanakh: zbirnyk prats molodykh naukovtsiv*. 2012. Vyp.1. S. 278–285 [in Ukrainian].
4. Shlikhta, N. V. (1999). Osnovni formy i metody ateistychnoi propahandy v Ukrainskii RSR naprykintsi 50-kh na pochatku 60-kh rokiv. [The main forms and methods of atheist propaganda in the Ukrainian SSR in the late 50s and early 60s.]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 1999. T. 14: Istoriiia. S. 80–87 [in Ukrainian].
5. Martyniv, M. A. (2024). Vplyv partiinosti na formuvannia kadrovoho potentsialu Ternopil'skoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (1961–1968 rr.). [The Influence of Party Affiliation on

the Formation of the Personnel Potential of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers (1961–1968).]. Tsinnisni oriientyry v suchasnomu sviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid. Zbirnyk tez VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Ternopil, 17–18 travnia 2024 r.). Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, S. 183–188 [in Ukrainian].

6. Martyniv, M. A. (2021). Osoblyvosti kadrovoi polityky radianskoi vlady u systemi perepidhotovky uchytelskykh kadriv u Ternopilskii oblasti v povoiennyi period. [Features of the personnel policy of the Soviet government in the system of retraining of teachers in the system of retraining of teachers in the Ternopil region in the post-war period.]. Piaty Geretivski chytannia: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Ternopil: TOKIPPO, S. 167–170 [in Ukrainian].

7. Martyniv, M. A. (2023). Ideolohichna skladova navchalno-vykhovnoi diialnosti Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv 1945 – 1950 rr. [The ideological component of the educational activities of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers in 1945–1950.]. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky. Tom 34 (73) № 2, S. 63–70 [in Ukrainian].

8. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr.148. Ark. 69.

9. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 559. Ark. 135.

10. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 571. Ark. 43.

11. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 625. Ark. 39.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.14>**Станіслав НАУМОВ***аспірант кафедри етнології та археології**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника**Івано-Франківськ, Україна, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000 (stan.nau1990@gmail.com)***Stanislav NAUMOV***Post graduate at the Ethnology and Archeology faculty,**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine**Shevchenka St, 57, Ivano-Frankivsk, Ivano-Frankivsk Oblast, 76000 (stan.nau1990@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0126-5543>

ВПЛИВ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА КИТАЙ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Анотація. Метою дослідження є аналіз впливу розпаду Радянського Союзу на Китай та вплив цієї історичної події на світовий порядок. **Методологія дослідження** базується на якісному аналізі історичних, політичних та економічних подій. Підхід поєднує історичний контекст, аналіз кейсів та теоретичні рамки для вивчення впливу розпаду Радянського Союзу на Китай і змін, що відбулися у світовому порядку. **Наукова новизна** цього дослідження полягає у всебічному аналізі того, як розпад Радянського Союзу став як застереженням, так і стратегічною можливістю для Китаю, формуючи його унікальний підхід до внутрішньої стабільності та глобального впливу. Ця взаємодія історичного, політичного та економічного аналізу заповнює прогалину в існуючій літературі про світовий порядок після Холодної війни. **Висновки.** У статті висвітлюється інноваційна адаптація Китаєм концепції «соціалізму з китайськими особливостями», що поєднує економічну лібералізацію з політичним контролем, щоб уникнути помилок, які призвели до розпаду СРСР. Крім того, дослідження підкреслює ключову роль Китаю у сприянні багатопольярному світовому порядку через поєднання дипломатії м'якої сили та економічних ініціатив, пропонуючи альтернативну модель західній гегемонії.

Ключові слова: розпад СРСР, зовнішня політика Китаю, історія розвитку міжнародних економічних відносин.

THE INFLUENCE OF THE THE FALL OF THE SOVIET UNION ON CHINA AND THE TRANSFORMATION OF THE GLOBAL ORDER

Abstract. The purpose of the article is to analyze and explore the impact of the Soviet Union's collapse on China and how this historical event influenced the global order. **The methodology of the study** involves a qualitative analysis of historical, political, and economic events. The approach combines historical contextualization, case study analysis, and theoretical frameworks to examine the impact of the Soviet Union's collapse on China and the resulting shifts in the global order. **The scientific novelty** of this study lies in its comprehensive analysis of how the Soviet Union's collapse served as both a cautionary example and a strategic opportunity for China, shaping its unique approach to domestic stability and global influence. This intersection of historical, political, and economic analysis fills a gap in existing literature on the post-Cold War global order. **Conclusions.** It highlights China's innovative adaptation of "socialism with Chinese characteristics," blending economic liberalization with political control to avoid the pitfalls that led to the USSR's disintegration. Furthermore, the study underscores China's pivotal role in fostering a multipolar world order through a combination of soft power diplomacy and economic initiatives, presenting an alternative model to Western hegemony.

Key words: fall of the Soviet Union, China's foreign policy, history of the development of international economic relations.

Постановка проблеми. Завершення Холодної війни та подальший розпад Радянського Союзу стали одними з найважливіших поворотних моментів ХХ століття, які кардинально змінили політичний ландшафт і динаміку влади у світі. Радянський Союз, який

був супердержавою, що домінувала у світових справах понад сім десятиліть, розпався в 1991 році, залишивши Сполучені Штати єдиною державою, яку багато аналітиків назвали «однополярним світом». Для Китаю крах Радянського Союзу став глибоким уроком і створив невідкладні виклики, показуючи вразливість централізованого управління у соціалістичній державі та підкреслюючи необхідність реформ для забезпечення довготривалої стабільності. Це змусило Китай переосмислити свою ідеологічну позицію, що призвело до перегляду як внутрішньої, так і зовнішньої політики під керівництвом Ден Сяопіна та його наступників. Ця стаття досліджує багатогранний вплив розпаду СРСР на Китай, зокрема як економічні, політичні та стратегічні реакції Китаю на новий світовий порядок були сформовані уроками з радянського досвіду. Хоча крах Радянського Союзу у багатьох аспектах став для Китаю застереженням, він також надав країні можливість утвердити себе як лідера нового світового бачення – такого, що підкреслює багатополарність, економічну взаємозалежність і, зрештою, китайський вплив у глобальних справах.

Метою статті – аналіз впливу розпаду Радянського Союзу на Китай та як ця історична подія вплинула на світовий порядок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відносини між Китаєм і Радянським Союзом були складними, позначеними періодами союзу та ідеологічної близькості, а також серйозними розколами та суперництвом. Після створення Китайської Народної Республіки (КНР) у 1949 році під керівництвом Мао Цзедуну обидві країни спочатку поділяли спільну прихильність до соціалізму та бачення світу, сформованого комуністичними ідеалами. Ця спільність привела до міцного, хоча й іноді напруженого, партнерства, коли СРСР надавав Китаю економічну допомогу, військову підготовку та ідеологічне керівництво в перші роки існування КНР. Однак глибокі ідеологічні та геополітичні розбіжності поступово загострювалися, кульмінацією яких став радянсько-китайський розкол, що мав тривалі наслідки для обох країн.

У перші роки після створення КНР відносини між Китаєм і Радянським Союзом можна охарактеризувати як «медовий місяць». Союз ґрунтувався на спільній прихильності до соціалізму і спільному прагненні протистояти західному імперіалізму. СРСР надавав Китаю значну допомогу, включаючи технічну підтримку, капіталовкладення і постачання військової техніки. Радянський Союз відіграв ключову роль у підтримці перших п'ятирічних планів Китаю, спрямованих на швидку індустріалізацію країни за радянською моделлю розвитку. Цей період також мав важливий ідеологічний компонент. Мао Цзедун і Комуністична партія Китаю (КПК) розглядали Йосипа Сталіна як рольову модель, а китайська політика значною мірою формувалася під впливом радянських підходів до управління і економічного планування. Однак, попри партнерство, між країнами вже тоді виникали тертя з питань стратегії і лідерства в соціалістичному русі, які згодом переросли в серйозний конфлікт [1, с. 35–37].

Після смерті Сталіна в 1953 році і приходу до влади Микити Хрущова союз між Китаєм і СРСР почав руйнуватися. Політика «десталінізації», яку провів Хрущов, викликала сильне невдоволення Мао, який бачив у цьому зраду марксистсько-ленінських принципів. У той час як СРСР почав просувати політику мирного співіснування із Заходом, Китай зберігав прихильність до революційного підходу, вважаючи його єдино правильним шляхом для соціалістичних держав. До кінця 1950-х і початку 1960-х років ці ідеологічні розбіжності призвели до відкритої ворожнечі. Китай відмовився визнавати лідерство СРСР у міжнародному комуністичному русі, звинувачуючи Радянський Союз у «ревізіонізмі» і зраді революційних цілей. Суперництво між країнами охопило і геополітичну сферу: обидві сторони змагалися за вплив на комуністичні рухи в країнах, що розвиваються. Військові зіткнення на радянсько-китайському кордоні в 1969 році стали кульмінацією цього розколу, остаточно підтвердивши розрив між двома найбільшими соціалістичними державами [2, с. 101–104].

Розпад відносин із СРСР став застереженням для китайських лідерів, які усвідомили ризики ідеологічної ригідності та надмірної залежності від зовнішньої підтримки. До моменту розпаду Радянського Союзу наприкінці 1980-х років Китай уже розпочав значні реформи, спрямовані на економічну модернізацію, але досвід СРСР підтвердив необхідність подальших змін. Розпад Радянського Союзу підкреслив для Китаю важливість політичної стабільності, економічної гнучкості та уникнення політик, які можуть призвести до суспільного невдоволення. Історична траєкторія радянсько-китайських відносин залишила Китаю унікальну перспективу на розпад СРСР. Китай бачив як ідеологічні, так і практичні наслідки радянської невдачі, що допомогло йому розробити власну стратегію уникнення подібних помилок і досягнення успіху в новому світовому порядку. Розпад Радянського Союзу в 1991 році шокував керівництво Китаю, яке з тривогою спостерігало за розпадом братньої комуністичної держави. Ця подія створила як ідеологічні, так і практичні виклики для Комуністичної партії Китаю (КПК), чия легітимність базувалася на продовженні успіху соціалістичної моделі. Для китайського керівництва крах СРСР підкреслив вразливості централізованого управління та необхідність адаптації до змінюваних світових реалій. Це підштовхнуло Китай до прискорення модернізації та реформ, одночасно посилюючи контроль над внутрішньою стабільністю [3, с. 95].

Розпад Радянського Союзу показав важливість політичної стабільності, що стало ключовим уроком для китайських лідерів. Китайська відповідь була двоєдиною: по-перше, продовжувати економічні реформи для підвищення рівня життя населення, і, по-друге, підтримувати жорсткий політичний контроль, щоб запобігти потенційним соціальним заворушенням або фрагментації. У 1990-х роках Китай лише почав оговтуватися від протестів на площі Тяньаньмень у 1989 році, які підірвали впевненість КПК у здатності зберегти контроль в умовах швидких змін. Крах СРСР через два роки лише посилив рішучість партії підтримувати авторитарний контроль. Керівники Китаю, такі як Ден Сяопін, а згодом Цзян Цземінь, впровадили заходи для придушення інакомислення та посилення внутрішньої безпеки, одночасно дозволяючи поступову, контрольовану економічну лібералізацію. Цей баланс був розроблений для того, щоб економічні та ідеологічні зміни не становили загрози для панування КПК. Китайський уряд також сприяв формуванню почуття національної єдності та гордості, позиціонуючи себе як гаранта стабільності та процвітання Китаю на противагу хаосу в пострадянських державах. Лідери КПК підкреслювали важливість єдності в межах принципу «Один Китай», особливо у регіонах, таких як Сіньцзян і Тибет, де існують сепаратистські настрої [4, с.151–153].

Крах Радянського Союзу також підтвердив необхідність поглиблення економічних реформ, які Ден Сяопін ініціював наприкінці 1970-х років. Китай зрозумів, що зупинка реформ може призвести до економічного застою та посилення соціального невдоволення, яке могло б загрожувати стабільності режиму. У відповідь Ден прискорив реформи під час свого знаменитого «Південного туру» в 1992 році. Він відвідав успішні економічні зони в південному Китаї, такі як Шеньчжень, підкреслюючи важливість економічного прагматизму та відкритості для іноземного капіталу. Цей підхід також передбачав децентралізацію економічного управління, що дозволило місцевим та провінційним урядам більш гнучко залучати іноземні інвестиції та розвивати свої регіони. Це контрастувало з радянською моделлю централізованого економічного управління, яка спричинила неефективність і застій. Завдяки цьому підходу Китай створив економічно успішні регіони, які стали зразками розвитку для інших провінцій [5, с.112–114]. Після розпаду Радянського Союзу Китай визнав, що глобальна економічна інтеграція є важливою для сталого зростання та модернізації. Ізоляціоністська позиція Радянського Союзу загальмувала його економіку, тоді як обмежена участь Китаю на світових ринках почала приносити значні переваги у 1980-х роках. Враховуючи технологічні та економічні переваги

Заходу, лідери Китаю мали на меті уникнути ізоляції СРСР і налагодити міцніші економічні зв'язки в усьому світі.

Підхід Китаю був обережним, але зваженим, спрямованим на інтеграцію у світову економіку, не жертвуючи політичним контролем. У 1990-х роках Китай вжив заходів для реформування банківської та фінансової систем, захисту іноземних інвестицій і створення правової бази, необхідної для ринково-орієнтованої економіки. Ці реформи зробили Китай привабливим місцем для іноземного капіталу, особливо для транснаціональних корпорацій, які прагнуть отримати доступ до його величезної споживчої бази та недорогої робочої сили.

Кінцевою кульмінацією цієї стратегії інтеграції став вступ Китаю до Світової організації торгівлі (СОТ) у 2001 році. Ця віха означала повноцінне зобов'язання Китаю брати участь у світовій економіці на рівних умовах. Країна погодилася знизити тарифи, відкрити різні сектори для іноземного бізнесу та дотримуватися правил міжнародної торгівлі. Членство в СОТ прискорило економічне зростання Китаю, призвело до припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) і значного збільшення експорту, який став наріжним каменем китайської економіки [6, с. 98–110].

Інтеграція Китаю у світову економіку мала трансформаційний вплив як на саму країну, так і на міжнародний ринок. Усередині країни швидке економічне зростання призвело до значного покращення рівня життя, зменшення бідності та появи нового середнього класу. На міжнародному рівні Китай став критично важливим гравцем у глобальних ланцюжках поставок, виробляючи та експортуючи широкий спектр товарів на ринки по всьому світу. Ця трансформація зміцнила роль Китаю як «світової фабрики», позицію, яку він продовжує займати й сьогодні. Уряд Китаю зберігав ретельний контроль над цією інтеграцією, врівноважуючи економічну відкритість із політикою, яка захищала стратегічні галузі та зберігала владу КПК. На відміну від Радянського Союзу, який боровся з неефективним управлінням економікою та опором реформам, Китай прийняв іноземні інвестиції та глобальні ринки, уникаючи дестабілюючих потрясінь для своєї політичної структури. Цей прорахований підхід дозволив Китаю скористатися перевагами глобалізації, не зазнаючи соціальних та економічних потрясінь, які характеризували пострадянський перехідний період у Росії та інших колишніх радянських республіках.

Розпад Радянського Союзу призвів до виникнення однополярного світового порядку, у якому Сполучені Штати стали домінуючою глобальною силою. Це змінило розстановку сил у світі й створило унікальні виклики та можливості для Китаю. Китай, як нова економічна сила, скористався цими змінами, щоб переглянути свої зовнішньополітичні пріоритети та сприяти встановленню багатополярного світового порядку, який би зменшив домінування США та сприяв рівномірнішому розподілу влади. У перші роки після розпаду Радянського Союзу Сполучені Штати посіли неперевершену позицію у глобальній політиці. Їхня військова, економічна та політична перевага дозволила їм визначати правила гри на міжнародній арені. Для Китаю ця нова динаміка означала необхідність ретельного перегляду своїх стратегічних пріоритетів. Китайські лідери бачили ризик втручання США у внутрішні справи Китаю, особливо з огляду на питання прав людини, Тайваню та демократії. У відповідь на це Китай зайняв жорстку позицію, підкреслюючи принципи суверенітету та невтручання у внутрішні справи інших держав. Ця позиція стала основою зовнішньої політики Китаю в пострадянському світі та знайшла відгук серед багатьох країн, що розвиваються, які також цінували незалежність і самовизначення [7, с. 210–213].

Китай активно просував ідею багатополярності як альтернативу однополярному світу, де одна держава домінує над усіма іншими. Для цього Китай розвивав стратегічні партнерства з такими країнами, як Росія, Індія, та країни глобального Півдня. Ці партнерства допомогли

Китаю зміцнити свої позиції в міжнародних справах, забезпечивши підтримку його багатоплярної стратегії. Окрім цього, Китай посилив свою участь у міжнародних організаціях, таких як Організація Об'єднаних Націй, і активно підтримував розвиток альтернативних багатосторонніх ініціатив. Наприклад, Шанхайська організація співробітництва (ШОС) стала важливим майданчиком для економічного та безпекового співробітництва між Китаєм та Центральною Азією. Також Китай сприяв розвитку групи BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка), яка виступає платформою для економічного співробітництва між найбільшими країнами, що розвиваються.

Китай використав економічну дипломатію для зміцнення свого глобального впливу. Через ініціативи, такі як «Один пояс, один шлях» (BRI), Китай розширив свої економічні зв'язки з країнами Азії, Африки, Європи та Латинської Америки. Ці інфраструктурні проекти, які включали будівництво портів, залізниць і доріг, допомогли зміцнити зв'язки між Китаєм та його партнерами, створюючи нові економічні коридори, що сприяли торгівлі та взаємозалежності [8, с. 51–59]. Через ці ініціативи Китай прагнув не лише зміцнити свої економічні позиції, але й послабити залежність світу від західноцентричних економічних структур. Інвестиції Китаю в країни, що розвиваються, зміцнили його репутацію як партнера, що підтримує інфраструктурний розвиток, без нав'язування політичних умов.

Розпад Радянського Союзу суттєво вплинув на глобальну військову динаміку, відкривши перед Китаєм нові стратегічні можливості та виклики. Зі зникненням радянської загрози Китай більше не мав великого суперника на своїх північних і західних кордонах. Цей геополітичний зсув дозволив Китаю переоцінити свої оборонні політики та прийняти більш орієнтований на зовнішню політику підхід до національної безпеки. Однак це також означало, що Сполучені Штати отримали більшу свободу дій, особливо в Азії, де Китай мав зростаючі інтереси та амбіції.

Відсутність прямої загрози з боку Радянського Союзу дозволила Китаю сконцентруватися на модернізації та реструктуризації Народно-визвольної армії Китаю (НВАК). Крах СРСР продемонстрував, що застарілі військові структури, неефективна координація та технологічна відсталість можуть бути згубними для національної безпеки. Лідери Китаю, зокрема Цзян Цземінь, усвідомили, що для того, щоб стати регіональною та глобальною силою, Китай повинен створити сучасну, технологічно оснащену армію, здатну захищати національні інтереси як вдома, так і за кордоном.

Протягом 1990-х і 2000-х років Китай інвестував значні ресурси у зміцнення своїх військових спроможностей, особливо у сфері кібервійни, ракетних технологій і військово-морських сил. Військово-морські сили Китаю зазнали суттєвого оновлення: з'явилися авіаносці, вдосконалені підводні човни та далекобійні ракети, що дозволило Китаю забезпечити сильнішу присутність у Східно-Китайському та Південно-Китайському морях. Цей фокус на морській потужності відображав прагнення Китаю забезпечити свої ключові торговельні маршрути та протистояти домінуванню США в Тихоокеанському регіоні.

Окрім технологічного вдосконалення, Китай також впровадив реформи для створення більш мобільних, професійних і добре підготовлених збройних сил. Усвідомлюючи зміну характеру сучасної війни, Китай вклав значні ресурси у розвиток кібербезпеки та інформаційної боротьби, створивши підрозділи, присвячені електронній та кібернетичній обороні. Завдяки модернізації своїх збройних сил Китай зміг не лише покращити свої оборонні спроможності, але й упевнено заявити про себе на міжнародній арені, підтримуючи свої геополітичні амбіції [9, с.182–187]. Пострадянський світ відкрив перед Китаєм нові можливості для створення альянсів і партнерств, які підтримували його інтереси. Китай дотримувався прагматичного підходу, формуючи стратегічні партнерства з країнами, які розділяли його

бачення багатополярного світу, такими як Росія та Індія, а також співпрацював з країнами глобального Півдня.

Одним із найзначніших партнерств, яке Китай розвивав, були відносини з Росією. Після періоду напруженості та ідеологічних розбіжностей у часи холодної війни Китай і Росія знайшли спільну мову в своїх спільних інтересах щодо протидії впливу США. У 1992 році обидві країни почали нормалізувати свої дипломатичні відносини, а у 2001 році підписали Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво. Це партнерство ґрунтувалося на спільній опозиції до західного інтервенціонізму та бажанні створити більш збалансований світовий порядок.

Китай також розширив співпрацю з іншими країнами, що розвиваються, через такі платформи, як BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка) та Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Ці альянси стали важливими для просування економічної співпраці, безпекових ініціатив і розвитку регіонального впливу Китаю. Завдяки цим партнерствам Китай зміг зміцнити свої позиції як ключового гравця у формуванні регіональної стабільності, особливо в Азії [10, с. 102–106].

Розпад Радянського Союзу знаменував закінчення біполярного світового порядку, перформатував глобальні економічні структури та відкрив шлях для Китаю як нової економічної потуги. У той час як Сполучені Штати очолили західноцентричний економічний порядок, Китай прагнув знайти своє місце в цій системі, що дозволило б йому швидко розвиватися, зберігаючи незалежність від західного контролю. Ці амбіції привели Китай до подвійного підходу: інтеграції в глобальну економіку через міжнародну торгівлю та інвестиції, одночасно створюючи паралельні інституції, які сприяли б альтернативному економічному порядку.

У пострадянському світі Китай скористався глобальним переходом до принципів вільного ринку та зростанням глобалізації, швидко утвердивши себе як центральний вузол у світовому виробництві. Вступ Китаю до Світової організації торгівлі (СОТ) у 2001 році став каталізатором цієї трансформації, дозволивши залучити величезний обсяг прямих іноземних інвестицій від транснаціональних корпорацій, які прагнули скористатися дешевою робочою силою та розвиненою індустріальною базою Китаю. Ставши «світовою фабрикою», Китай зайняв центральне місце в глобальних ланцюгах постачання, виробляючи широкий спектр товарів для експорту на ринки усього світу. Ця зміна глобальних ланцюгів постачання мала далекосяжні наслідки. Економічне піднесення Китаю кинуло виклик домінуванню традиційних промислових держав у Північній Америці, Європі та Японії, ефективно перемістивши глобальний центр виробництва на схід. Країни в Азії, Африці та Латинській Америці почали розглядати Китай не лише як конкурента, а й як економічного партнера, що призвело до збільшення торгівлі між країнами Півдня. Роль Китаю у глобальному виробництві дозволила йому накопичити значні валютні резерви, переважно в доларах США, що, своєю чергою, дало йому суттєвий важіль у міжнародних фінансах. Ця економічна сила дозволила Китаю ефективно протистояти фінансовим кризам та економічним спадом, закріплюючи його як стабільного партнера у світовій економіці [11, с. 22–25].

Попри інтеграцію у глобальну економіку, Китай почав розвивати альтернативні економічні структури, які відповідали б його інтересам та цінностям. Це зусилля втілювалися у створенні таких інституцій, як Азійський банк інфраструктурних інвестицій (АІІВ) і Новий банк розвитку (NDB). Ці інституції надавали країнам, що розвиваються, альтернативу західноцентристським фінансовим інституціям, таким як Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк. Вони пропонували кредити та інвестиції з меншими політичними умовами, зосереджуючись на інфраструктурних проектах та регіональній взаємодії.

Ініціатива «Один пояс, один шлях» (BRI), запущена у 2013 році, стала ще одним прикладом китайських зусиль щодо створення паралельного економічного порядку. Фінансуючи

та будуючи інфраструктуру по всій Азії, Африці та Європі, Китай прагнув створити нові торговельні маршрути та економічні коридори, які сприяли б торгівлі з його партнерами. Завдяки BRI Китай не лише розширив свій економічний вплив, але й зміцнив свій статус глобального лідера в інфраструктурному розвитку. Ці інституції та ініціативи зміцнили зв'язки Китаю з країнами, які відчували себе маргіналізованими у західноцентричній системі, пропонуючи їм альтернативну модель економічного розвитку. Цей підхід посилив вплив Китаю та заклав основу для більш багатопольярного економічного порядку, у якому країни могли обирати між західними та китайськими системами [12, с. 75–79]. Розпад Радянського Союзу змусив Комуністичну партію Китаю (КПК) переглянути свою ідеологічну позицію, що призвело до розвитку і просування концепції «соціалізму з китайськими особливостями». Ця концепція стала унікальним шляхом, який відрізнявся від невдалої радянської моделі, поєднуючи марксистські принципи з елементами прагматизму та ринкової економіки. Ідеологія підкреслювала, що соціалізм у китайському контексті мав бути адаптованим до національних особливостей, і таким чином, забезпечувала економічний розвиток без втрати контролю КПК.

Китайські лідери уважно вивчали причини розпаду Радянського Союзу, дійшовши висновку, що однією з головних проблем була нездатність до адаптації економічної системи та ригідність ідеології. У відповідь КПК просувала «соціалізм з китайськими особливостями» як більш гнучку та життєздатну модель, здатну поєднувати економічні реформи з політичною стабільністю.

Під керівництвом Ден Сяопіна політична філософія Китаю стала більш прагматичною. Відома його цитата «Неважливо, чорна кішка чи біла, головне — щоб вона ловила мишей» символізувала підхід, спрямований на досягнення практичних результатів, а не ідеологічну чистоту. Цей прагматизм дозволив Китаю впроваджувати ринкові реформи, не ставлячи під загрозу владу партії.

КПК дистанціювалася від радянської моделі, наголошуючи на унікальності свого підходу. Соціалізм у Китаї не розглядався як догматичний набір правил, а як гнучка ідея, яку можна було адаптувати до історичних і культурних умов країни. Це дало можливість КПК зберігати ідеологічну легітимність серед населення, представляючи свій шлях як найбільш підходящий для національного відродження. КПК також змінила соціальний контракт із громадянами, у якому економічне зростання та соціальна стабільність стали центральними елементами легітимності партії. КПК обіцяла покращення рівня життя та стабільне соціальне середовище в обмін на політичну лояльність і підкорення. Цей підхід дозволив уряду позиціонувати себе як головного гаранта стабільності та процвітання Китаю, особливо на тлі хаосу, що спостерігався у пострадянських державах. Цей підхід також контрастував із радянським фокусом на ідеологічній чистоті, який часто призводив до економічної неефективності та стагнації. Завдяки концентрації на прагматичних результатах, Китай створив умови для економічного зростання, що сприяло покращенню якості життя населення і забезпечило тривале перебування КПК при владі [13, с. 640–658].

Просування концепції «соціалізму з китайськими особливостями» також дозволило Китаю створити альтернативну модель розвитку, яка протиставлялася як радянському провалу, так і західним ліберальним моделям. Ця модель поєднання авторитарного управління з економічною модернізацією стала привабливою для багатьох країн, які шукали швидкого розвитку без прийняття демократичних систем західного типу.

У роки після розпаду Радянського Союзу Китай усвідомив важливість розширення своєї м'якої сили для формування глобального сприйняття та посилення впливу у міжнародних справах. Відкриваючи себе світу як держава, що піднімається, але діє відповідально, Китай прагнув протистояти західним наративам, які часто описували його як потенційну загрозу.

Через дипломатичну взаємодію, економічне партнерство, культурні обміни та інформаційну політику Китай створив стратегію м'якої сили, спрямовану на покращення свого іміджу, особливо серед країн, що розвиваються.

Одним із ключових елементів стратегії м'якої сили Китаю стало просування своєї культури, мови та традицій за кордоном. Заснування Інститутів Конфуція по всьому світу відіграло центральну роль у цьому процесі. Ці інститути пропонували мовні курси, культурні програми та академічні обміни, які демонстрували китайські традиції та цінності. Зосереджуючи увагу на гармонії, повазі до авторитету та колективізму, Інститути Конфуція сприяли формуванню позитивного сприйняття Китаю в багатьох країнах.

Окрім мовної та культурної діяльності, Китай активно використовував державні медіа для поширення своєї точки зору на глобальні події, пропонуючи альтернативу західним медіа-анаративам. Такі мережі, як CGTN та інформаційне агентство «Сінхуа», розширили свою присутність на міжнародному рівні, надаючи контент, який висвітлював політику Китаю у позитивному світлі. Контроль за власним нарративом дозволив Китаю позиціонувати себе як модель розвитку, яка пропонує альтернативу західним підходам [14, с. 321–328]. М'яка сила Китаю також поширилася через економічну дипломатію, особливо у регіонах, що розвиваються, таких як Африка, Південно-Східна Азія та Латинська Америка. На відміну від західних держав, Китай зосередив свою допомогу на інфраструктурних, енергетичних та промислових проектах, пропонуючи кредити та інвестиції на кращих умовах.

Інвестиції Китаю в технології та освітні партнерства також посилили його глобальний вплив. Китайські компанії, такі як Huawei і ZTE, запропонували доступні телекомунікаційні рішення країнам, що розвиваються, допомагаючи їм модернізувати свою інфраструктуру та інтегруватися у цифрову економіку. Ці партнерства не лише зміцнили позиції Китаю в ключових регіонах, але й сприяли формуванню технологічної залежності, одночасно створюючи образ Китаю як інноваційної та високотехнологічної держави. Китай також збільшив кількість стипендій для іноземних студентів, особливо з Африки та Азії, запрошуючи їх навчатися в китайських університетах. Ці освітні обміни дозволяли Китаю формувати нові покоління лідерів і професіоналів, які привозили позитивне ставлення до Китаю у свої країни. Такий підхід став довгостроковою інвестицією у зміцнення впливу Китаю на міжнародній арені.

Завдяки стратегіям м'якої сили Китай створив глобальну мережу економічних, освітніх і культурних зв'язків, позиціонуючи себе як конструктивну силу у міжнародних справах. М'яка сила Китаю гармонійно доповнила його жорсткі інструменти впливу, дозволяючи створювати збалансований образ держави, яка переслідує власні інтереси, але водночас робить внесок у розвиток і стабільність світу [15, с. 238–243].

Висновки. Розпад Радянського Союзу став вирішальним моментом, який докорінно змінив глобальний баланс сил і спонукав Китай до перегляду своїх стратегій, ідеологій та зовнішньої політики. Перехід від біполярного світу до домінування Сполучених Штатів як єдиної супердержави створив як виклики, так і можливості для Китаю. У відповідь Китай прийняв довгострокове бачення розвитку, яке включало економічні реформи, модернізацію військових спроможностей і посилення культурної дипломатії. Економічні реформи та успішна інтеграція у глобальну економіку дозволили Китаю трансформуватися з аграрного суспільства в другу за розміром економіку світу. Ця трансформація забезпечила ресурси для модернізації армії, зміцнення глобального впливу та затвердження Китаю як невід'ємної частини світової економіки. Завдяки своїй здатності виробляти широкий спектр товарів і контролювати ключові глобальні ланцюги постачання, Китай став важливим гравцем у міжнародних економічних відносинах. Ідеологічна адаптація під прапором «соціалізму з китайськими особливостями» дозволила Китаю уникнути помилок Радянського Союзу. Гнучкість цієї ідеології забезпечила

стабільність і економічний розвиток, зберігаючи політичний контроль КПК. Завдяки цьому Китай зміг просувати альтернативну модель розвитку, яка знайшла прихильність у багатьох країнах, що розвиваються, які прагнули модернізації без прийняття західних демократичних систем.

Підйом Китаю кидає виклик однополярному порядку, встановленому після холодної війни, і сприяє формуванню багатопольярного світу. Завдяки ініціативам, таким як «Один пояс, один шлях», Китай зміцнив свої економічні зв'язки з країнами по всьому світу, пропонуючи їм альтернативу західним фінансовим інституціям. Ці ініціативи не лише закріпили економічний вплив Китаю, але й сприяли розвитку регіонів, які часто залишалися поза увагою традиційних фінансових структур. Китай також активно співпрацював із країнами, що розвиваються, у міжнародних організаціях, виступаючи за більш справедливий глобальний порядок, який враховує інтереси цих країн. Завдяки стратегічному партнерству з такими країнами, як Росія та Індія, Китай закріпив свій вплив у ключових регіонах, зокрема в Азії, Африці та Латинській Америці. Ці зусилля сприяли зміцненню позицій Китаю як протиположності західному домінуванню.

Китай успішно доповнив свою економічну та військову потужність м'якою силою, використовуючи культурну дипломатію, економічне співробітництво та освітні обміни для покращення свого іміджу у світі. Завдяки стратегічним інвестиціям у глобальну інфраструктуру та технології, Китай зміцнив свої зв'язки з багатьма країнами, створивши платформу для тривалого впливу. Однак перед Китаєм стоять і нові виклики. Питання екологічної стійкості, внутрішньої нерівності доходів і загострення стратегічного суперництва зі Сполученими Штатами визначатимуть майбутнє глобального лідерства Китаю. Здатність Китаю балансувати свої внутрішні пріоритети з амбіціями на міжнародній арені стане ключовим фактором його успіху в 21-му столітті.

Китайська адаптація до нових глобальних реалій демонструє його здатність до стратегічного мислення та гнучкого управління. Як центральний гравець у формуванні багатопольярного світового порядку, Китай продовжуватиме впливати на міжнародну систему, пропонуючи альтернативу домінуючому західному підходу. Його модель розвитку, заснована на поєднанні економічного зростання та централізованого політичного контролю, залишається привабливою для багатьох країн, особливо тих, які шукають швидких змін без ризиків демократичної дестабілізації.

Література

1. Westad, O. A. *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press. 2007. С. 35–37.
2. Shirk, S. L. *China: Fragile Superpower*. Oxford University Press. 2007. С. 101–104.
3. Fewsmith, J. *China Since Tiananmen: The Politics of Transition*. Cambridge University Press. 2001. С. 96.
4. Naughton, B. *The Chinese Economy: Transitions and Growth*. MIT Press. 2007. С. 151–153.
5. Vogel, E. F. *Deng Xiaoping and the Transformation of China*. Harvard University Press. 2011. С. 112–114.
6. Breslin, S. *China and the Global Political Economy*. Palgrave Macmillan. 2004. С. 98–110e
7. Buzan, B., & Foot, R. *Does China Matter? A Reassessment*. Routledge. 2004. С. 210–213.
8. Shambaugh, D. *China Goes Global: The Partial Power*. Oxford University Press. 2013. С. 51–59.
9. Shambaugh, D. *Modernizing China's Military: Progress, Problems, and Prospects*. University of California Press. 2005. С. 182–187.
10. Scobell, A., & Nathan, A. J. *China's Search for Security*. Columbia University Press. 2012. С. 102–106.
11. Lin, J. Y. *Demystifying the Chinese Economy*. Cambridge University Press. 2012. С. 22–25.
12. Summers, T. *China's Asian Dream: Empire Building along the New Silk Road*. Hurst & Company. 2016. С. 75–79.

13. Holbig, H. Ideology After the End of Ideology: China and Its Quest for a Post-Communist Legitimation. *Journal of Contemporary China*, 22(83), 2013. S. 640–658.
14. Nye, J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs. 2004. C. 321–328.
15. Kurlantzick, J. *Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World*. Yale University Press. 2007. C. 238–243.

References

1. Westad, O. A. (2007). *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge University Press. 2007. S.35-37
2. Shirk, S. L. (2007). *China: Fragile Superpower*. Oxford University Press. S.101-104
3. Fewsmith, J. (2001). *China Since Tiananmen: The Politics of Transition*. Cambridge University Press. S.95-96
4. Naughton, B. (2007). *The Chinese Economy: Transitions and Growth*. MIT Press. S.151-153
5. Vogel, E. F. (2011). *Deng Xiaoping and the Transformation of China*. Harvard University Press. S.112-114
6. Breslin, S. (2004). *China and the Global Political Economy*. Palgrave Macmillan. S.98-110
7. Buzan, B., & Foot, R. (2004). *Does China Matter? A Reassessment*. Routledge. S. 210-213
8. Shambaugh, D. (2013). *China Goes Global: The Partial Power*. Oxford University Press. S.51-59
9. Shambaugh, D. (2005). *Modernizing China's Military: Progress, Problems, and Prospects*. University of California Press. S.182-187
10. Scobell, A., & Nathan, A. J. (2012). *China's Search for Security*. Columbia University Press. S.102-106
11. Lin, J. Y. (2012). *Demystifying the Chinese Economy*. Cambridge University Press. S.22-25
12. Summers, T. (2016). *China's Asian Dream: Empire Building along the New Silk Road*. Hurst & Company. S.75-79
13. Holbig, H. (2013). Ideology After the End of Ideology: China and Its Quest for a Post-Communist Legitimation. *Journal of Contemporary China*, 22 (83). S.640-658.
14. Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs. S.321-328
15. Kurlantzick, J. (2007). *Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World*. Yale University Press. S.238-243

УДК 008(477.80-9 Гал)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.15>

Андрій РОМАНЧУК

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (andriyromanchuk@gmail.com)

Andriy ROMANCHUK

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonososa, Ternopil, Ukraine, 46027 (andriyromanchuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2692-7271>

КУЛЬТУРНИЦЬКА ПРАЦЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА

Анотація. *Мета статті* – популяризація Титом Реваковичем української культури та свідомості, збереження традицій, сприяння духовному відродженню, підвищення рівня освіти та поширення знання про рідну мову та літературу, національну історію і мистецтво. *Методологія дослідження* культурницької праці Т. Реваковича базується на комплексному підході й передбачає використання таких дослідницьких методів: історико-біографічного – дослідження життя та діяльності у тогочасних суспільно-політичних умовах, формування його культурницької діяльності; порівняльного – вивчення та порівняння його культурницької праці з іншими відомими діячами українського національного відродження; контент-аналізу – передбачав вивчення творів, його внесок у літературну та публіцистичну спадщину; соціокультурний аналіз – висвітлення впливу культурницької праці Т. Реваковича на формування національної свідомості; документального – опрацювання архівних матеріалів, листування, мемуарів тощо, у яких висвітлено його зв'язки з НТШ, «Просвітою» та іншими українськими інституціями. **Наукова новизна.** У статті систематизовано культурницьку діяльність Т. Реваковича в контексті суспільно-політичних подій та українського культурно-просвітницького руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Розкрито значення його праць у поступі національної культури. Досліджено внесок Т. Реваковича у збереження самобутності і національної самосвідомості українства. Оцінено його вплив на розвиток культурницьких процесів окресленого періоду. **Висновки.** Висвітлено його і місце і роль в розвитку української культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Завдяки активній культурницькій праці Т. Ревакович зробив значний внесок у її збереження та поширення. Поєднував традиційні духовні цінності з культурно-просвітницькою діяльністю, популяризуючи українську культуру серед широкого загалу.

Ключові слова: Тит Ревакович, культурницька праця, народовці, національна свідомість, просвітницький рух.

CULTURAL WORK OF TITA REVAKOVYCH

Abstract. *The purpose of the article* is Tit Revakovich's popularization of Ukrainian culture and identity, preservation of traditions, promotion of spiritual revival, raising the level of education and spreading knowledge about the native language and literature, national history and art. **Research methodology** T. Revakovich's cultural work is based on complex methodology and involves the use of the following research methods: historical-biographical - research of life and activity in the social and political conditions of that time, the formation of his cultural activity; comparative – study and comparison of his cultural work with other famous figures of the Ukrainian national revival; content analysis – involved the study of works, their contribution to the literary and journalistic heritage; sociocultural analysis – highlighting the influence of T. Revakovich's cultural work on the formation of national consciousness; documentary – the processing of archival materials, correspondence, memoirs, etc., in which his connections with the National Academy of Sciences, «Prosvita» and other Ukrainian institutions are highlighted. **Scientific novelty.** The article systematizes the cultural activities of T. Revakovich in the context of social and political events and the Ukrainian cultural and educational

*movement of the second half of the 19th and early 20th centuries. The importance of his works in the progress of national culture is revealed. The contribution of T. Revakovich in preserving the identity and national self-awareness of Ukrainians is studied. Its influence on the development of cultural processes of the outlined period is evaluated. **Conclusions.** Its place and role in the development of Ukrainian culture in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries are highlighted. Due to his active cultural work, T. Revakovich made a significant contribution to cultural preservation and dissemination. He combined traditional spiritual values with cultural and educational activities, popularizing Ukrainian culture among the general public.*

Key words: Tit Revakovich, cultural work, nationalists, national consciousness, educational movement.

Постановка наукової проблеми. Дослідження культурницької праці Т. Реваковича є актуальною і важливою науковою проблемою, що дозволяє глибше розкрити його роль в культурно-просвітницькому русі другої половини XIX – початку XX ст., становленні національної свідомості, збереженні та популяризації української культури. Основними аспектами наукової проблеми є аналіз його участі в народовецькому русі, функціонуванні «Просвіти», НТШ у складних історичних умовах того часу. Важливою складовою постановки наукової проблеми є необхідність популяризації його імені серед сучасного покоління українців, оцінка впливу на культурницьку працю в Галичині в контексті національного самозбереження і культурної ідентифікації.

Мета статті – популяризація Т. Реваковичем української культури та свідомості, збереження традицій, сприяння духовному відродженню, підвищення рівня освіти та поширення знання про рідну мову та літературу, національну історію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Т. Ревакович народився у 1846 р. в селі Кропивник на Дрогобиччині. Він закінчив Дрогобицьку гімназію. Упродовж 1887–1898 рр. працював юристом у Підбужі, а пізніше обіймав посаду судді. Був активним громадським діячем: членом-засновником НТШ, працював правничим дорадником товариства «Просвіта» у Львові, де також був його почесним членом. З 1914 р. очолював львівську філію «Просвіти». Голова «Товариства опіки для емігрантів імені Св. Рафаїла», яке опікувалося українською еміграцією в Бразилії (відозва «До відомости емігрантів руських», що їдуть до держави Парана в Бразилії» – примітка автора), співредактор газети «Зоря» (1888 р.) [1]. Випускник юридичного факультету Львівського університету, здобув популярність як суддя та відомий адвокат, а також став важливою фігурою в політичному житті Галичини від 1860-х років – до початку Великої війни [2, с. 323].

Його дослідження зробили значний внесок у вивчення цих постатей в українській культурі та літературі. Завдяки ініціативі та запрошенню Т. Реваковича на Дрогобиччину приїжджав Олександр Кониський – автор національного релігійного славня «Молитва за Україну» («Боже, великий, єдиний...»), що стало важливою подією для культурного життя регіону [1]. Доречно зауважити, що на похорон О. Кониського зі Львова надійшла телеграма такого змісту: «Просимо прийняти вирази щирого жалю з поводу смерти многозаслуженого покійника. Титко Ревакович з родиною» [3, с. 164].

Т. Ревакович у спогадах про М. Устияновича зазначав, що упродовж 1851–1870 рр. мав можливість регулярно бачитися з ним у Славську або у Волосянці [4, с. 671]. Доволі цікаву інформацію про родину Реваковичів подав науковець Василь Сокіл. Він зазначав, що з іменем отця Івана пов'язувалося заснування школи у селі Волосянці, читальні «Просвіти». Він контактував із Ф. Заревичем, М. Устияновичем, О. Кониським та іншими особами [4, с. 669].

Відвідування села Волосянці найчастіше пов'язувалося з впливовою місцевою родиною Реваковичів, яка користувалася авторитетом завдяки своїй національній свідомості, морально-етичним принципам і повазі з боку місцевого населення. Серед відомих особистостей, пов'язаних із селом, варто згадати Євгена Олесницького, який мав підтримку для реалізації своїх

передвиборних програм. Окрім того, деякі відвідувачі села мали наукові амбіції, зокрема, вони збирали матеріали для власних досліджень. Зокрема, Іван Верхратський та Зенон Кузеля були прикладами таких науковців, які активно фіксували дані для своїх наукових праць [5, с. 752].

Особливо важливою для Т. Реваковича була співпраця з Іваном Франком, пов'язана з журналом «Зоря», який виходив у Львові упродовж 1880–1897 рр. Важливу роль у його виданні відіграв І. Франко, який у 1883–1886 рр. був членом редакції, а з 1885 р. фактично її очолив. Його рішення активно брати участь у редакційній діяльності «Зорі» зумовлене відсутністю в Галичині періодичних видань, що відповідали б його світогляду. І. Франко шукав платформу для публікації своїх творів, а також намагався покращити матеріальне становище, яке на той час було непростим [6, с. 1268].

Важливу роль у формуванні правової свідомості та правової культури українців Галичини відіграли наукові розвідки, опубліковані українськими депутатами австрійського парламенту. Серед них особливе місце займав «Німецько-український правничий словник», виданий Костем Левицьким у 1893 р. Ця праця стала значущим внеском у правничу термінологію та практику, оскільки забезпечувала доступ українців до правничої інформації рідною мовою. Під час підготовки якого К. Левицький консультувався з Т. Реваковичем. Так, у листі від 28 грудня 1882 р. він зазначав, що словник міг би стати «постійним джерелом» для видання австрійських законів у руському перекладі, що було важливим для практичного використання русинами та відповідало вимогам розвитку української словесності [7, арк. 3].

У Галичині кінця XIX ст. була доволі складна ситуація, пов'язана з впливами москвофілів, які намагалися розколоти народовецький рух. Йдеться про безпідставне звинувачення джерел фінансування газети «Правда» польськими діячами. Насправді ж кошти для видання збиралися у Києві завдяки Володимиру Антоновичу, який також забезпечив одноразову фінансову підтримку «Руській історичній бібліотеці» в розмірі 100 рублів. Незважаючи на це, у суспільстві поширювалися негативні настрої, підсилені москвофільськими виданнями, які намагалися дискредитувати український рух, зображаючи його як «польську інтригу» [8, с. 47]. Ці підозри легко приймалися населенням, зважаючи на ворожість польської влади до вільного розвитку української культури в Галичині, поділу на «вечерничників» і «метників» (примітка автора – від назви видань «Вечерниці» і «Мета») [8, с. 47].

Москвофільство, яке домінувало серед священства в певні періоди, впливало на поведінку багатьох діячів української інтелігенції, зокрема й М. Устияновича. Він змушений був певною мірою адаптувати свою публічну поведінку аби уникнути конфліктів, викриття своїх національних переконань. З цієї причини М. Устиянович листувався офіційною мовою москвофільських кіл – так званим «язичієм», що викликало обурення його біографа Т. Реваковича [9, с. 44]. Вважаємо, що зазначена подвійність демонструвала складність позиції багатьох діячів тогочасної української інтелігенції, змушених маневрувати між зовнішнім тиском домінуючих течій і власними національними переконаннями.

Т. Ревакович у листі до О. Кониського від 28 квітня 1888 р. відображав важливі аспекти взаємозв'язку між галицькими народовцями та українським національним рухом на Наддніпрянщині. Він вважав, що серед освічених представників суспільства лише невелика частина ідентифікувала себе з національно свідомими «русинами», як-от: О. Кониський, О. Барвінський, І. Белей та декілька інших діячів, яких «...є, може, 100 в Галичині...». Більшість галицької інтелігенції, як і простолюди, на думку автора, не мали глибоких знань про українську історію, літературу, етнографію та географію. Вдома вони спілкувалися переважно польською, румунською, німецькою, угорською або «язичієм» [10, арк. 311–313].

У спогадах про Ф. Заревича, одного із зачинателів українського літературно-мистецького руху та української галицької періодики, Т. Ревакович зазначав, що граф Агенор Голуховський

фінансово підтримував газету «Русь» за рахунок урядових коштів, а не польських фінансів, як це могло здаватися. Ця заява свідчила про те, що газета мала певну офіційну підтримку з боку австрійської адміністрації [11, с. 241]. Редактори газети «Русь» намагалися вести видання в народному дусі, що відображало інтереси та проблеми українців. Проте їхні різкі статті, особливо ті, що були скеровані проти поляків, неодноразово призводили до конфіскації видання з боку влади. Незважаючи на такі виклики, народовецька спільнота не надала достатньої підтримки «Русі», що призвело до її закриття через рік після заснування.

Т. Ревакович, подібно до Ф. Заревича, входив до числа засновників «Просвіти». Він обіймав посаду правничого радника цієї установи та активно залучався до діяльності таких товариств, як «Руська Бесіда» та «Руська громада». Його участь у численних українських організаціях Галичини свідчила про вагомий внесок у розвиток культурного та суспільного життя українців [2, с. 323].

У серпні 1873 р. Михайло Драгоманов відвідав Львів, де мав можливість познайомитися з українськими діячами та взяти участь у дискусіях на тему національно-політичних і суспільних питань. Ці зустрічі дозволили йому сформулювати критичну думку про тогочасних галицьких русинів. М. Драгоманов дійшов висновку, що загалом вони були байдужими до ідей прогресу та проявляли певну пасивність. Він також відзначав, що з середовища духовенства та адвокатів виходять певні «хвороби» – поверхова балаканина і партійні розбіжності [12, с. 241]. Це судження М. Драгоманова відображало його розчарування обмеженістю суспільної активності та політичної зрілості місцевих інтелектуалів і еліт. Він бачив проблеми у відсутності глибокого розуміння та активного залучення до процесів соціальних і політичних змін. Його критика також вказувала на те, що еліта часто ставала жертвою внутрішніх розбіжностей і вузької дискусії, що заважало об'єднанню зусиль у боротьбі за національні інтереси.

Олександр Барвінський у «Споминах з мого життя» звертав увагу на складну ситуацію в церковних установах, зокрема в консисторіях. Він зазначав, що церковні посади в основному обіймали особи, неприхильні до культурного поступу українців. Це ускладнювало просування священників-народовців, навіть найбільш відданих і здібних на церковні посади, що могло б сприяти розвитку національної ідеї серед українського духовенства. О. Барвінський підкреслював, що саме через таку ситуацію він спілкувався з митрополитом Сильвестром Сембратовича щодо необхідності призначення на вакантні посади у Львівській митрополії священників, які підтримували б національні інтереси. Завдяки цьому, згодом до Львівської капітули введено отців Івана Чапельського і Теодора Пюрка [8, с. 243]. Окреслена ситуація свідчила про боротьбу за вплив у церковних колах, коли ієрархія часто виступала на перешкоді національним прагненням українців, але завдяки зусиллям народовців, поступово вдалося досягати змін на користь української національної ідеї.

Відомо, що А. Хамець активно займався питаннями, пов'язаними з церковними і громадськими справами, що відображено в його листуванні. У листі до А. Тележинського з Відня від 10 травня 1890 р. він висловлював зацікавленість у декількох важливих національно-релігійних питаннях. Зокрема, новин щодо «руської справи», підтримки окремих осіб на вакантні посади у Станіславській капітулі. Окремо йшлося про призначення судді Т. Реваковича радником, що свідчило про його інтерес до просування певних осіб на впливові посади, які могли б сприяти розвитку українських інтересів [8, с. 243].

Маємо приклад Костянтина Чеховича, єпископа Перемиської єпархії Греко-Католицької Церкви, двоюрідного брата Т. Реваковича по материнській лінії, Т. Реваковича, який був важливою фігурою в українському церковному та суспільному житті. Поділяв його переконання, будучи прихильником народовців. У період його правління особливу увагу приділяли призначенню на парафії свідомих українців, що відображало прагнення до розвитку національної

ідентичності та культури в умовах політичної і соціальної трансформації [13, с. 1483].

Висновки. Т. Ревакович, відомий український діяч, чия культурницька праця мала значний вплив на розвиток рідної мови та літератури, формування свідомості, збереження традицій. Діяльність Т. Реваковича була багатогранною та системною, що дозволяє розглядати його як одну з ключових постатей в історії української культури другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. Тит Ревакович. URL: <https://drohobychyna.com.ua/section/osobistosti/tit-revakovich/> (дата звернення: 10.10.2024).
2. Набитович І. Короткі спомини Тита Реваковича про Федора Заревича. *Галичина*. 2022. № 1. С. 322–330.
3. Іваницька С. Постаць Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900–1919 років. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 157–176.
4. Сокіл В. Священнича родина Реваковичів у Волосянці. *Народознавчі зошити*. 2014. № 4(118). С. 669–686.
5. Сокіл В. Бойківське село у фокусі помітних постатей. *Народознавчі зошити*. 2024. № 4(178). С. 752–768.
6. Сокіл В. Іван Франко і Тит Ревакович: маловідомі сторінки співпраці. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6(132). С. 1268–1273.
7. Лист Є. Олесницького до Т. Реваковича, 2 грудня 1905 р. *ЦДІАЛ України*. Ф. 664. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3.
8. Барвінський О. Спомини з мого життя. Том другий. Частина третя та четверта. Нью-Йорк-Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. 1121 с.
9. Устиянович М. Поезії. Київ, 1987. 259 с.
10. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, м. Київ. Ф. 3. Од. зб. 1607, 705 арк.
11. Барвінський О. Історія української літератури: [в 2 ч.]. Львів: Накладом книгарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1920–1921. Ч. 2: Третя (народна) доба письменства. 1921. 429 с.
12. Барвінський А. М. Драгоманів про становище львівської «Правди» і галицьке москвофільство та про автономію України. Львів: б. в., 1927. С. 241–247.
13. Сокіл В. Листування двоюрідних братів – єпископа Костянтина Чеховича та судового надрадника Тита Реваковича. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1483–1495.

Referenses

1. Tyt Revakovich [Tit Revakovich]. Retrieved from <https://drohobychyna.com.ua/section/osobistosti/tit-revakovich/> (data zvernennia: 10.10.2024).
2. Nabytovych, I. (2022). Korotki spomyny Tyta Revakovycha pro Fedora Zarevycha [Brief memories of Tito Revakovich about Fyodor Zarevych]. *Halychyna*. № 1, S. 322–330. [in Ukrainian]
3. Ivanytska, S. (2015). Postat Oleksandra Konyskoho u publitsystytsi Serhiia Yefremova 1900–1919 rokiv [The character of Oleksandr Konyskyi in the journalism of Serhiy Efremov 1900–1919]. *Siverianskyi litopys*. № 4, S. 157–176. [in Ukrainian]
4. Sokil, V. (2014). Sviashchenycha rodyna Revakovyichiv u Volosiantsi [Revakovich priest family in Volosyanka]. *Narodoznnavchi zoshyty*. № 4 (118), S. 669–686. [in Ukrainian]
5. Sokil, V. (2024). Boikivske selo u fokusi pomitnykh postatei [Boykiv village is the focus of notable figures]. *Narodoznnavchi zoshyty*. № 4 (178), S. 752–768. [in Ukrainian]
6. Sokil, V. (2016). Ivan Franko i Tyt Revakovich: malovidomi storinky spivpratsi [Ivan Franko and Tit Revakovich: little-known pages of cooperation]. *Narodoznnavchi zoshyty*. № 6 (132), S. 1268–1273. [in Ukrainian]
7. Lyst, Ye. Olesnytskoho do T. Revakovycha, 2 hrudnia 1905 r. [Letter from E. Olesnytskyi to T. Revakovich, December 2, 1905.]. *IsDIAL Ukrainy*. F. 664. Op. 1. Spr. 27. Ark. 3.

8. Barvynskyi, O. (2009). Spomyny z moho zhyttia. Tom druhyi. Chastyny tretia ta chetverta [Memories from my life. Volume two. Parts three and four]. Niu-York-Kyiv: Vydavnychi dim «Stylos», 1121 s. [in Ukrainian]
9. Ustyianovych, M. (1987). Poezii [Poetry]. K., 259 s. [in Ukrainian]
10. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy [Department of Manuscript Funds and Textology of the Institute of Literature named after T. Shevchenko of the National Academy of Sciences of Ukraine], m. Kyiv. F. 3. Od. zb. 1607, 705 ark.
11. Barvynskyi, O. (1921). Istoriiia ukrainskoi literatury: [v 2 ch.] [History of Ukrainian literature: [in 2 hours]. Lviv: Nakladom knyharni Nauk. t-va im. Shevchenka, 1920–1921. Ch. 2: Tretia (narodna) doba pysmenstva. 429 s. [in Ukrainian]
12. Barvynskyi, A. M. (1927). Drahomaniv pro stanovyshe lvivskoi «Pravdy» i halytske moskvofilstvo ta pro avtonomiiu Ukrainy [Dragomaniv about the situation of Lviv Pravda and Galician Muscophilism and about the autonomy of Ukraine]. Lviv: b.v., S. 241–247. [in Ukrainian]
13. Sokil, V. (2017). Lystuvannia dvoiridnykh brativ – yepyskopa Kostiantyna Chekhovycha ta sudovoho nadradnyka Tyta Revakovycha [Correspondence of cousins – Bishop Kostyantyn Chekhovych and judicial adviser Tito Revakovich]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 6 (138), S. 1483–1495. [in Ukrainian]

УДК 94(477+437)«1945/1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.16>

Вікторія ФРОЛОВА

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, проспект Науки, 72, м. Дніпро, Україна, 49045

(frolova@365.dnu.edu.ua)

Viktoriia FROLOVA

graduate student of the Department of World History

Oles Honchar Dnipro National University, Nauky avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49045

(frolova@365.dnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8800-9728>

**УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ІЗ ЗАКОРДОНОМ
І УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИНИН У 1945–1953 РР.:
МІЖ КУЛЬТУРНОЮ ДИПЛОМАТІЄЮ І ТОТАЛІТАРНОЮ ПРОПАГАНДОЮ**

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати основні напрями і зміст діяльності Українського товариства культурних зв'язків із закордоном у розвитку українсько-чехословацьких відносин у 1945–1953 рр. у розрізі культурної дипломатії та її пропагандистського спрямування. В основі розвідки – джерела з фондів Українського товариства культурних зв'язків із закордоном (УТК33) з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а також фонду ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному та системному підходах, застосуванні категорії культурної дипломатії та новітніх публікаціях з особливостей її проявів у тоталітарному, зокрема радянського суспільстві. **Наукова новизна** дослідження полягає у залученні нових джерел та застосуванні нових підходів для їх осмислення, висвітленні маловивченого періоду в історії відносин України і Чехословаччини. **Висновки.** УТК33 протягом 1945–1953 рр. посіло важливе місце у розвитку українсько/радянсько-чехословацьких відносин в умовах становлення комуністичного режиму у Чехословаччині. Напрями, зміст і форми діяльності Товариства від початку були підпорядковані московському центру та компартійному керівництву України. УТК33 імітувало громадський характер та виступало декоративним представництвом УРСР та її населення. Повоєнний етап діяльності відзначався відсутністю належних підготовлених кадрів, достатньої інформації стосовно справ у Чехословаччині, що обумовлювало «провали» відверто пропагандистської роботи УТК33. З одного боку, діяльність Товариства сприяла ознайомленню чехів і словаків з Україною та її культурою, з іншого – мало характер тоталітарної пропаганди, що просувала і обґрунтовувала безальтернативність радянської моделі у Чехословаччині.

Ключові слова: Українське товариство культурних зв'язків із закордоном, українсько-чехословацькі відносини, культурна дипломатія, тоталітаризм, пропаганда.

**UKRAINIAN SOCIETY OF CULTURAL RELATIONS WITH FOREIGN COUNTRIES
AND UKRAINIAN-CZECHOSLOVAK RELATIONS IN 1945–1953:
BETWEEN CULTURAL DIPLOMACY AND TOTALITARIAN PROPAGANDA**

Abstract. *The purpose of the article* is to examine the main directions and content of the activity of the Ukrainian Society of Cultural Relations with Foreign Countries in the development of Ukrainian-Czechoslovak relations in 1945-1953 in terms of cultural diplomacy and its propaganda direction. The research is based on sources from the collections of the Ukrainian Society of Cultural Relations with Foreign Countries (USCRFC) from the Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine, as well as the collection of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine of the Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. The Research **Methodology** is based on comprehensive and systematic approaches, including the concept of cultural diplomacy and research the features of its manifestations in totalitarian, particularly Soviet, society. The scientific novelty of the study consists in the involvement of new sources and the application of new interpretative approaches to their understanding, highlighting a little-stud-

ied period in the history of relations between Ukraine and Czechoslovakia. **Conclusions.** The USCRFC played an important role in the development of Ukrainian/Soviet-Czechoslovak relations during 1945–1953, amid the establishment of the communist regime in Czechoslovakia. From the beginning, the directions, content, and forms of the Society's activities were subordinated to the Moscow center and the leadership of the Communist Party of Ukraine. The USCRFC simulated a public character and acted as a symbolic representation of the Ukrainian SSR and its population. The post-war stage of activity was marked by the lack of properly trained personnel and sufficient information about the affairs in Czechoslovakia, which caused the "failures" of the openly propagandistic work of the Ukrainian Communist Party of Ukraine. On the one hand, the Society's activities contributed to the familiarization of Czechs and Slovaks with Ukraine and its culture; on the other hand, it had the character of totalitarian propaganda, which promoted and justified the non-alternativeness of the Soviet model in Czechoslovakia.

Key words: Ukrainian Society of Cultural Relations with Foreign Countries, Ukrainian-Czechoslovak relations, cultural diplomacy, totalitarianism, propaganda.

Постановка проблеми. Переосмислення радянської тоталітарної спадщини у відносинах України з країнами Європи, де свого часу існували комуністичні режими, дозволить подолати стереотипи, упередження, що й сьогодні гальмують розвиток цих відносин. До того ж сучасна російська пропаганда вдається до просування своїх імперських наративів, переконуючи у відсутності в Україні національних сил, здатних до творення держави. Проблема українсько-чехословацьких відносин досліджуваного нами періоду 1945–1953 р. – не тільки у їх контрольованості з боку московської влади, а й формуванні, навіть нав'язуванні з її боку комплексу меншовартості в українського народу, що й дотепер впливає на образ України у сучасних Чехії і Словаччині. Відтак, вивчення механізмів та інструментів цього впливу має важливе значення.

Мета статті – з'ясувати основні напрями і зміст діяльності Українського товариства культурних зв'язків із закордоном¹ (УТКЗЗ) у розвитку українсько-чехословацьких відносин у 1945–1953 рр. у розрізі культурної дипломатії та її пропагандистського спрямування.

УТКЗЗ та його діяльність із «зміцнення дружби народів», зокрема між СРСР та Чехословаччиною, висвітлювалася у радянській історіографії, зокрема дослідники використовували фонд Товариства у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України) (В. Павелко [1; 2], В. Любченко [3;4]). Відсутність критики джерел фонду, обмежене його використання для вивчення ролі України у міжнародних відносинах в умовах тоталітарної радянської держави, методологічні радянські засади обумовили необхідність звернення до цих джерел та нового їх прочитання. Почасті ці завдання вирішували українські науковці – фахівці з історії Закарпаття на етапі його включення до складу України (праці П. Вегеша [5]). Крім того, з'являються публікації, які вимагають відповідної реакції та рефлексій: раніше українська дослідниця С. Дітковська, розпочавши у 2014 р. вивчення діяльності «правонаступниці» УТКЗЗ – Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, продовжила свої студії в окупованому Луганську, після чого риторика статей про Товариство змінилася на відверту пропаганду в радянському стилі із сучасними російськими ідеологемами з вихваланням СРСР, з невеликими ремарками про «надмірну централізацію та контроль роботи» товариства, що «заважало» його ефективності [6]. Загалом Чехословаччина як об'єкт діяльності УТКЗЗ, місце Товариства у розвитку українсько-чехословацьких відносин пізнього сталінізму дотепер не були у фокусі уваги дослідників, що й обумовило звернення до теми.

Методологія дослідження ґрунтується на комплексному та системному підходах, застосуванні категорії культурної дипломатії та новітніх публікаціях з особливостей її проявів

¹ У 1959 р. було перейменовано на Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами

у тоталітарному, зокрема радянському суспільстві. У цьому плані сформувані дослідницьку стратегію дозволили праці зарубіжних Ф. Баргурна [7] Н. Калла [8], М. Зіферт [9], Н. Гулда-Девіса [10], В. Аспатуряна [11], присвячені проблемам публічної дипломатії та культурної дипломатії як її складової. Зокрема Ф. Баргурн визначив культурну дипломатію як «...цілеспрямовану міжнародну політику держави щодо здійснення інформаційного впливу на населення зарубіжних країн» [7]. З українських науковців, які у розрізі культурної дипломатії розглядали міжнародні відносини доби тоталітаризму за участі СРСР, варто насамперед назвати І. Матяш, яка на широкому колі оригінальних джерел розкрила зміст культурної дипломатії, дослідила особливості формування її інструментарію у радянський період [12].

В основі розвідки – джерела з фондів Українського товариства культурних зв'язків із закордоном (УТКЗЗ) з ЦДАВОВУ України, а також фонду ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Саме останні значно доповнюють інформацію матеріалів УТКЗЗ, оскільки презентують закриті для радянських учених справи фонду ЦК КПУ. Частина цих документів була проаналізована в окремих публікаціях авторки [13].

Виклад основного матеріалу дослідження. Після Другої світової війни та за її наслідками, формування образу демократичної держави було для радянського керівництва однією з надважливих завдань: окуповані країни Центральної та Південно-Східної Європи, а точніше їх населення, мали засвоїти не тільки образ СРСР як країни-переможниці нацизму, а й «країни народу і для народу». Це завдання актуалізувало протистояння із країнами Заходу, вчорашніми союзниками по боротьбі із нацизмом.

УРСР мала кордони з багатьма країнами «народної демократії», які потрапили в поле впливу СРСР та його політики, відтак на неї покладалася значна відповідальність у формуванні «дружніх», «братерських» відносин з ними. До кола сусідів України після включення Закарпаття до складу УРСР та СРСР за результатами Московської угоди 1945 р. належала тепер й Чехословаччина [14].

Важлива функція у розвитку міжнародних відносин з країнами прорадянського блоку була покладена на радянські громадські організації, які з часу свого заснування (як правило з ініціативи «згори») майже не мали ознак самостійності. Однією з таких організацій стало Українське товариство культурних зв'язків із закордоном (далі – УТКЗЗ), засноване ще у 1925 р. як складова Всесоюзного товариства з центром у Москві [15]. Після завершення Другої світової війни Товариство було значно ослабленим через кадрові втрати, відсутність матеріального ресурсу, тому період 1945-1947/1948 рр. у зв'язку із цим був доволі складним. Пovoєнна відбудова та утвердження комуністичних режимів у сусідніх країнах, власне у Чехословаччині, обумовили важливу роль УТКЗЗ, хоча достатнього штату і можливостей для активної діяльності не вистачало ще декілька найближчих років. Товариство мало лише один офіс, розташований у Києві. Регіональних філій не існувало, а їх функції поклалися на місцеві партійні комітети, що від початку означало односторонність та однотипність презентації радянських реалій, слідування жорстким пропагандистським схемам.

Основні напрями діяльності були закладені у статуті ще у час утворення Товариства: поширення, популяризація радянської культури та ідеології за кордоном; зміцнення зв'язків з українською діаспорою; прийом та супровід делегацій; поширення пропагандистської літератури; підготовка інформаційних матеріалів; інформаційно-роз'яснювальна діяльність тощо. Товариство поділялося на секції (відділи), які відповідали за різні напрями роботи [16].

Керівниками УТКЗЗ у 1945 – 1953 рр. були: О. Палладін – 1945, О. Полторацький – 1945–1946 рр., М. Скачко – 1946 – 1949 р., І. Кундюба – 1949-1951 рр., Л. Кизя – 1951–1956 рр.

У переліку країн – об'єктів для роботи, були не тільки «дружні», а й ідеологічні опоненти, де СРСР намагався зміцнити свої позиції, зокрема серед української діаспори [17, арк. 6].

Окремого відділу з питань пропаганди в «капіталістичних» країнах не було, а листування покладалося на одного з референтів відділу роботи з країнами «народної демократії» [18, арк. 71]. На 1953 р. за звітами УТКЗЗ, воно «розширило свою діяльність та встановило культурні зв'язки із 71 організацією в країнах народної демократії та 4 – в капіталістичних країнах» [19, арк. 118]. Порівняно з 1952 р. ця цифра зросла майже удвічі [19, арк. 4]. Тобто навантаження було значним, що пояснювало й відносно обмежені масштаби роботи УТКЗЗ.

У чому були особливості Чехословаччини як об'єкту діяльності Товариства? Щойно, у 1945 р., частиною УРСР стало Закарпаття, історія якого була ускладнена багатьма подіями з українсько-угорських, українсько-чехословацьких відносин, яке, до того ж, потрапило у «вир» радянської, подолання численних проблем з переміщенням населення, відбудовою зруйнованого життя. У міжвоєнний період Чехословаччина була парламентсько-президентською республікою з високою культурою парламентаризму та демократичними цінностями, які не були знищені, що довели події 1945–1948 рр., коли чеські і словацькі політики намагалися їх відновити. У радянській візії Чехословаччина, як і більшість з утворених країн «народної демократії» до Другої світової війни, належала до так званих «буржуазних» країн. Саме тому виникла необхідність із колишньої «буржуазної» Чехословаччини сконструювати образ дружньої до СРСР держави

Здавалося б, що регіоном, який мав одразу стати містком та інформаційним каналом у розвитку українсько-чехословацьких відносин, було Закарпаття. Та процес його інтеграції до складу УРСР відбувався з певними труднощами, які були пов'язані з суспільно-політичними, економічними та культурними особливостями регіону. Процес «охоплення» Закарпаття інформаційно-пропагандистськими заходами з боку Товариства відбувався загалом повільно, хоча організаторами зв'язків з іншими українськими містами та областями могли виступати інші організації, насамперед партійні. Ще до укладення угоди про включення Закарпаття до складу України, у січні 1945 р. Київ відвідала перша закарпатська делегація на чолі з І. Керчем, яка складалася з вчителів і представників Спілки молоді Закарпатської України. Улітку 1945 р. до Закарпаття прибули вчені та педагоги з різних регіонів України, які проводили практичні заняття та читали лекції в рамках програми з перепідготовки вчителів. У 1946 р. Київську область відвідала делегація закарпатських селян [5, с. 398].

У матеріалах УТКЗЗ тільки з 1948 р. з'являються деякі запити із Закарпатської області. Наприклад, обласна картинна галерея у м. Ужгород зверталася до Товариства із проханням про отримання довідкової інформації про чеських художників, роботи яких плагували включити в експозицію галереї [20, арк. 6]. УТКЗЗ виступало посередником у налагодженні відносин з інституціями у Чехословаччині, як от звернення про налагодження листування між Державним гідрологічним інститутом ім. Т. Г. Масарика в Празі-Подбабі та Гідрометеорологічною службою в Закарпатській області [21 арк. 80-82]. Іноді воно виглядало контролером у розвитку цих відносин, і спілкування із сусідньою країною виглядало громіздким, сповненим різним проміжними інстанціями. Наприклад, у 1948 р. директор Закарпатської сільськогосподарської експериментальної станції Доброхліб звертався з проханням до УТКЗЗ звернутись до посольства СРСР у Чехословаччині для узгодження відправки звідти літератури, присвяченої особливостям обробки ґрунту та вирощення агрокультур у різних кліматичних зонах Закарпаття [20, арк. 9].

У 1953 р. у документах Товариства з'являється інформація про участь у прийомі чехословацьких груп у Закарпатті [22]. У листопаді 1953 р. область відвідала чехословацька делегація, яка передала «естафету миру та дружби радянському народу». До програми зустрічі гостей було включено виступ Закарпатського народного хору, відвідування колгоспу ім. Калініна, Береговського району та спілкування з молоддю та комсомольцями. А. Ковпак, заступник голови Президії Верховної Ради УРСР, у своєму звіті зазначав, що делегатам дуже

сподобався стан Ужгорода, Мукачево та Берегово, а «частина гостей, які відвідували Закарпаття до його возз'єднання з УРСР, знали ці міста брудними, неохайними» [22, арк. 3]. Крім того, більшість гостей були задоволені наявністю різноманітних товарів у магазинах. Проте, «один з делегатів, після відвідування взуттєвого магазину погано відгукнувся про фасони взуття та його дороговизну». А. Ковпак пояснив цей випадок тим, що у складі делегації з 52 осіб перебували, переважно, чехословаки, які посідали керівні посади в ЦК КПЧ, а не звичайні робітники [22, арк. 4].

На початку 1950-х рр. УТКЗЗ вже підтримував зв'язки з десятком чехословацьких організацій у Прешові, Празі та Братиславі. Серед них першість посідали Союз чехословацько-радянської дружби, Слов'янська бібліотека, Словацький комітет Союзу чехословацько-радянської дружби, Культурний Союз українських робітників [23, арк. 26].

Найбільш складним з точки зору організації напрямом роботи УТКЗЗ, який вимагав якісної підготовки та значних витрат, був прийом та супровід іноземних делегацій. Важливо зазначити, що під час прийому та обслуговування іноземних гостей, зокрема й чехословацьких, Товариство виступало винятково як виконавець задач, окреслених ЦК КПУ, контрольованих органами безпеки. Це та ділянка роботи, де УТКЗЗ щільно співпрацювало з усіма «компетентними органами», і де найбільш виразно виявлялися функції Міністерства закордонних справ України, представники якого разом з референтами Товариства супроводжували іноземних гостей під час їх перебування в Україні, фіксували буквально кожен крок, а також настрої, висловлювання. Кожен аспект взаємодії з делегатами відбивався у звітах та щоденниках референтів, що дозволяє відтворити факти про зустрічі, бесіди та враження гостей від візиту, їх ставлення до компартії та СРСР, їх керівництва [24].

Протягом 1945–1953 рр. УРСР відвідали чехословацькі письменники, журналісти, селяни, робітники, партійні діячі. Лише протягом 1952 року УТКЗЗ працювало з 52 делегаціями (729 осіб). Серед них 14 груп з країн «народної демократії» та 38 з «капіталістичних» країн [17, арк. 6]. За нашими підрахунками, з 1945 до 1953 рр. через УТКЗЗ Україну відвідали понад 20 груп з ЧСР.

УТКЗЗ відповідало не лише за прийом делегацій, а й за формування та організацію культурної програми, зокрема визначення об'єктів для показу іноземним гостям. До переліку об'єктів, призначених для демонстрації, входили промислові підприємства, колгоспи, машинно-тракторні станції (МТС), навчальні заклади, медичні установи, музеї, театри тощо. Максимальне охоплення усіх сфер життя, вікових груп якнайкраще відповідало завданням пропаганди – створити ідеальну ілюстрацію розповідям про винятковість та успішність радянської моделі [25, арк. 200].

Обов'язковою умовою цієї демонстрації було попереднє визначення того, що можна і необхідно показати іноземцям. Для цього щороку на рівні ЦК КПУ готувалися і відбиралися об'єкти, які включалися у списки по кожній області України [19, арк. 5]. Обличчям України була столиця, Київ, куди прибували гості, тому й заходи культурної дипломатії були покликані сформуванню відповідний його образ. Традиційні екскурсійні маршрути включали музей В. І. Леніна, музей Т. Г. Шевченка, Музей українського мистецтва, Києво-Печерську Лавру та інші історичні пам'ятки. Цікаво, що деякі гості з Чехословаччини під час візиту у 1949 р. попрохали показати їм церкву, щоб побувати на літургії, що й вони зробили у Володимирському соборі [16]. Маршрути для іноземців, де представники з ЧСР не були винятком, були одноманітними декілька років поспіль, а розповідь про побачене, будувалася на контрасті: демонструвалися зруйновані і відбудовані райони міст, окремі будівлі, що було актуальними для другої половини 1940-х рр., підкреслювалося виняткове значення величезного ресурсу СРСР для відбудови країни після війни [25, арк. 105–109].

УТКЗЗ обслуговував і так звані «селянські делегації», які прибували не тільки з Чехословаччини, а з Румунії, Угорщини, Польщі, Болгарії, Китаю. Мабуть, це були найскладніші з точки зору організації візити. Особливо у випадку з Чехословаччиною, яка відрізнялася відносно високою культурою сільськогосподарського виробництва у передвоєнний час, і переконати наприклад, чеських селян у перевагах колгоспів порівняно з приватним господарством було завданням складним. Як у більшості випадків, для візітерів організовували насичені культурні програми з піснями, танцями, застіллями [24], які сприяли гарному спілкуванню і настрою, але, навряд чи дозволяли зрозуміти усі проблеми українського колгоспного села. На початок 1950-х рр. Закарпаття також потрапило до ознайомлювальних пропагандистських подорожей: під час візиту до області співробітників ЦК КПЧ у в 1953 р. у створених тут колгоспах працівники УТКЗЗ наголошували на тому, як покращилося матеріальне становище колгоспників, що можуть тепер будувати власні, окремі будинки [22, арк. 3].

УТКЗЗ готувало тільки інформаційний супровід для чехословацьких груп, а житлові та транспортні питання вирішувалися «Інтуристом», який також перебував під контролем державних органів і партійних структур. На початку 1950-х років в УРСР функціонували 7 відділень Всесоюзного «Інтуриста» у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Ялті, Ужгороді та Запоріжжі [23, арк. 217]. Серед проблем його роботи станом на 1952 р. – низький рівень готелів, які потребували капітального ремонту; відсутність належної кількості автотранспорту для обслуговування іноземних делегацій; обмежений вибір продовольчих товарів, страв та вин у ресторанах готелів; низький рівень володіння не тільки іноземними мовами, а й українською серед співробітників тощо [23, арк. 219]. У повоєнній Україні часто не вистачало ресурсу, щоб забезпечити належну «картинку» для пропаганди.

Натомість, у роботі з делегаціями мало значення все: від розробки маршруту та наповнення програми до зовнішнього вигляду представників УТКЗЗ [19, арк. 12]. Усі ключові рішення стосовно візитів визначали у ЦК КПУ, звідки контролювався кожен етап роботи з іноземцями. Увесь процес організації та перебігу візитів, зокрема з ЧСР, розкриває сутність «культурної дипломатії» «по-радянськи», коли у гостей не було хвилини вільного часу, можливості самостійного пересування чи знайомства з містом або селом, вони мали контролювати себе, щоб не сказати зайвого. А традиційні застілля для гостей з численними гостями, як правило, ставали причиною емоційних висловлювань, які фіксували референти. Однією з показових у цьому плані була делегація письменників на чолі з Марією Маєровою у 1947 р., коли у розмовах виявилися гострі суперечності у групі між чехами і словаками [16, с. 169].

Підготовка та відправка друкованих видань, пропагандистських матеріалів до Чехословаччини була не менш важливим напрямом діяльності УТКЗЗ, метою якої було формування належного образу «радянської людини» шляхом «правильного» висвітлення «життя та побуту радянських людей, їх високо духовних якостей» [17, арк. 12].

Для здійснення обміну науковими працями між науково-дослідними установами та навчальними закладами, бібліотеками та окремими науковими працівниками України та інших країн у 1945 р. у Товаристві розпочав свою роботу відділ міжнародного книгообміну. Учені, які бажали обмінювати свої праці, повинні були надсилати їх до УТКЗЗ із зазначенням літератури, яку бажать отримати в обмін на свою, та клопотанням установи про пересилку закордон наукової праці вченого [27, арк. 23]. Для налагодження книгообміну у перші повоєнні роки використовувалися довоєнні списки закордонних кореспондентів, з якими УТКЗЗ вело обмін, ВТКЗЗ – до 1943 р., до передачі функції книгообміну бібліотеці ім. Леніна. Серед наукових часописів, які надходили через Товариство – «Братиславський медичний листок», «Біологічні листи», «Газета чеських лікарів», «Гірничий вісник» тощо [27, арк. 62-63].

Варто звернути увагу на те, що підбір літератури для відправки за кордон відбувався з особливою ретельністю. УТКЗЗ надсилав за кордон зразки художньої літератури «перевіраних» авторів, наприклад, нагороджених Сталінською премією [17, арк. 12]. Наведемо для прикладу перелік друкованих матеріалів, які надсилалися з УТКЗЗ до Чехословаччини в 1945 р., де переважали музичні твори «Народні пісні» та «Сім прелюдій» Л. Ревуцького, «Соната № 2» та «Концерт № 2» М. Гозенпуда, «Український концерт» Д. Клебанова, «Тріо № 2», «Галицький танок», «Увертюра на 4 українські теми» Б. Лятошинського тощо [28, арк. 47–48] та інформаційні повідомлення і статті («Хроніка відбудовання Радянської України» [28, арк. 47], «Театри України у вітчизняній боротьбі» Л. Доліної, «Спільна боротьба українського та російського народів проти іноземних поневолювачів» О. Дядиченка [28, арк. 48]. Газети «Правда України» та «Радянська Україна» надходили до Союзу чехословацько-радянської дружби, Союзу друзів у Словаччині, видавництва «Свобода» та Генерального консульства в Братиславі [29, арк. 16–17]. Поступово кількість і назва статей про Україну та її життя зростатиме, УТКЗЗ набиратиме оберти у заповненні ніші в інформаційному просторі Чехословаччини з відповідними гаслами тоталітарної пропаганди.

Так, протягом 1948 р. Товариство направило до Чехословаччини різноманітні пропагандистські матеріали, серед яких література, журнали, газети, ноти, статті та кінофільми. Загалом до 10 000 різних одиниць, серед яких переважна більшість – газети. Їх налічувалось 7000 одиниць. Чехословаччина посідала з третє місце після Польщі та Румунії місце за кількістю відправленої літератури – 1300 екземплярів, 115 творів. Темпи відправки літератури стрімко зростали: лише за січень–березень 1949 р. до Чехословаччини було надіслано 7624 газети. У 1949 р. розпочинається відправка підручників та літератури спеціального спрямування (література для художньої самодіяльності, сільськогосподарська та довідкова література тощо) [30, арк. 103–104]. Серед художньої літератури – твори І. Франка, М. Гоголя, М. Рильського, О. Гончара, А. Малишка, І. Смолича; до «соціально-економічних» були включені твори В. Леніна, Й. Сталіна, історія ВКП(б) тощо; підручники з української та російської мови, граматики, історія для 4–6 класу; газети «Радянська Україна» та «Правда України» [30, арк. 105–109]. Протягом наступних років темпи та обсяги відправки також зросли – вже в 1950 р., відповідно до звітів УТКЗЗ, до Чехословаччини було відправлено 260 річних комплектів газет «Правда України» та «Радянської України»; 350 річних комплектів журналів «Сучасне і майбутнє», «Вітчизна», «Дніпро», «Україна», «Радянська жінка», «Барвінок»; 75 статей у 206 примірниках; 7032 примірники літератури політичного, сільськогосподарського, художнього спрямування та підручників – усього 341 твір. Проте, вже в 1951 р. до Чехословаччини було надіслано лише 565 екземплярів літератури, значно менше, ніж у 1950 р. [18, арк. 57–58]. Крім того, УТКЗЗ надсилав матеріали адресно, на запити до пам'ятних днів. Наприклад, на річницю 90-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка у 1951 р. було надіслано твори І. Франка, П. Грабовського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, Є. Гребінки; музичні твори М. Леонтовича, Я. Степового, П. Майбороди та інших українських композиторів; фотодобірки («Донбас сьогодні», «Гірники Криворізького басейну», «Слово про просту людину», «Образи Леніна та Сталіна в українському образотворчому мистецтві» тощо); фотозвіти, кінофільми та інші матеріали [18, арк. 62–66].

За матеріалами УТКЗЗ за 1951 р. та повідомленнями з Чехословаччини, найбільше читачів української літератури налічувалось в Національній та Слов'янській бібліотеках [18, арк. 78]. При цьому запит на українську літературу був дуже високим і постійно зростав. Особливим полем для роботи Товариства була Пряшівщина, де зосереджувалася українська діаспора, тому значна частина пропагандистських матеріалів, творів української літератури, періодики йшла туди [18, арк. 58]. Зацікавлення Україною та життям в СРСР очевидно було, що мало

місце у випадках не тільки з «дружніми» країнами, а й ідеологічними ворогами, та проблема полягала у тому, що цей інтерес задовольнявся тільки тими матеріалами, які «працювали» на радянську систему. Відтак, формувалося хибне уявлення про стан справ в Україні та СРСР.

Згідно зі звітами УТКЗЗ протягом 1948 р. було відправлено близько 15 тис. екземплярів літератури різного жанру та спрямування [25, арк. 198]. Серед цієї кількості – періодика та підручники, розраховані на 80 тис. осіб в Чехословаччині. За п'ять років їх кількість суттєво зросла. Кількість творів, які були відправлені протягом 1952 р. становила 3160 назв та 157 тис. примірників [17, арк. 13-16].

Окрім листування з установами, такими як Союз чехословацько-радянської дружби, Слов'янська бібліотека в Празі, Союз друзів СРСР тощо, частина листування стосувалася обміну літературою та друкованими матеріалами з приватними особами – письменниками, режисерами, композиторами, лікарями, перекладачами. УТКЗЗ виступав посередником у наданні довідкових та ілюстративних матеріалів. Яскравим прикладом є випадок із п'єсою Ю. Буряковського, яку було поставлено Національним театром у Празі: автор звернувся до УТКЗЗ із проханням сприяти у висловленні вдячності Національному театру за постановку його твору [31, арк. 84-86]. У приватному порядку звертався й Рудольф Гулька, автор перекладів чеською творів «Земля» О. Кобилянської, «Вершники» Ю. Яновського, «Лісової пісні» Л. Українки тощо [21, арк. 69-72].

Дозвіл на відправлення видань до Чехословаччини надавав Головліт УРСР, який виконував роль офіційного цензора. Так, у 1947 р. із запропонованих для відправки з метою перекладу чеською мовою творів В. Сосюри, М. Терещенка, Л. Дмитерка, М. Пригара, М. Стельмаха та інших дозвіл отримали вісім творів. Із трьох творів Л. Дмитерка – «Багряний ранок», «Гарячий суходіл» та «На полі бою» – останній був заборонений для відправки [31, арк. 2, 9]. Варто зазначити, що Л. Дмитерко – український поет, письменник, перекладач і драматург, у збірці «На полі бою» (1944 р.) описав свій досвід Другої світової війни [31, арк. 22]. Хоча Головліт не надав пояснення щодо заборони цього твору, можна припустити, що деякі висловлювання могли негативно вплинути на так ретельно вибудований позитивний образ СРСР.

Обмеженість прямих контактів з колегами з Чехословаччини, а також незнання політичної ситуації у країні, де розпочалися репресії проти діячів української діаспори, доводить один з випадків з Українським музеєм у Празі [33, с. 209]. Протягом 1945–1948 рр. УТКЗЗ листувалося з «ворожою» до СРСР організацією, яким вважався Український музей у Празі. Музей отримував на запити свого директора С. Наріжного літературу від Товариства – українські книги і журнали, аж поки Посольство СРСР у Празі не знайшло час розглянути листи УТКЗЗ стосовно Музею та його статусу, і виявило інформаційний «провал» у власній роботі [33, с. 209–211]. Крім цієї обставини, що національно свідомо українська діаспора у Чехословаччині виключалася з українсько-чехословацьких відносин, констатувалося абсолютно залежне становище українського Товариства, яке не мало реального уявлення про події за кордоном.

Такий випадок був не поодиноким: УТКЗЗ постійно зверталося до радянського посольства для отримання додаткової інформації про адресатів, які надсилали запити на українські книги та журнали.

Наприклад, у 1947 р. до УТКЗЗ звернувся М. Озарчук – громадянин ЧСР, «присяжний суду, перекладач мов чеської, словацької, російської, української», з проханням надіслати серію українських книг. У відповідь голова Товариства О. Полторацький звернувся до працівника посольства СРСР у Празі І. Шейка з проханням надати роз'яснення щодо запиту: «Що собою представляє М. Озарчук? Якщо українські книжки потрібні йому для перекладу чеською мовою, то чи рекомендуєте Ви встановити зв'язки з М. Озарчуком по цьому питанню?».

Таке занепокоєння виникло через те, що Озарчук просив 19 книг, серед яких були видання, які належали до вилученої та забороненої літератури [21, арк. 89]. У своєму зверненні до УТКЗЗ від 18 березня 1947 р. М. Озарчук підкреслював, що йому потрібні саме журнали, а не газети, оскільки газети надходять із затримкою у два місяці, і він отримує актуальну інформацію через радіо [21, арк. 35]. О. Полторацький пояснив, що затримка замовлених журналів пов'язана із редакційними причинами: наприклад, журнал «Дніпро» у 1947 р. вийшов лише один раз. Він також наголосив, що УТКЗЗ може надіслати лише українські матеріали – для отримання російських книжок слід звернутись до ВТКЗЗ у Москві [21, арк. 32]. Те, що україномовні видання були у пріоритеті, можна пояснити і прагненням підкреслити зарубіжним читачам «направду вільне» національне життя українців та наявність атрибутів демократії в СРСР, та й у кількісному відношенні українська діаспора становила значний відсоток, що також вимагало посиленої уваги до неї.

УТКЗЗ мало слідкувати за інформаційними матеріалами та літературою, яка доправлялася до Чехословаччини, відбувався ретельний перегляд, реферування та рецензування матеріалів, статей, які готували за кордон. Для цього у 1949 р. було створено спеціальний відділ [25, арк. 20]. Основна увага публікацій для закордонного читача у повоєнні роки мала бути зосереджена на відбудові радянської економіки, на що наголошували рецензенти, які відзначали, що у статтях мало приділялося уваги проблемам і труднощам повоєнного відновлення, таким як втрата людських і матеріальних ресурсів, допомога «братніх» республік, було мало конкретних прикладів [34, арк. 8-11] Статті «Відновлення міст і сіл України», «Відновлення рибної промисловості по Українській РСР», «Відновлення торгівлі на Україні», надіслані УТКЗЗ на адресу ВТКЗЗ для відправки за кордон, були, на думку рецензента, гарним довідковим матеріалом, але жодним чином не годилися для відправки за кордон через хаотичну тематику [34, арк. 15]. Якість інформаційно-пропагандистського контенту очевидно хвилювала радянське українське керівництво, яке усвідомлювало складність у просуванні необхідних тез та ідеологем.

Крім того, на запит УТКЗЗ чеські і словацькі діячі готували відповідні інформаційні матеріали для українських видань. Серед постійних кореспондентів УТКЗЗ з 1949 р. – Ян Дрда (Союз чехословацьких письменників, Прага), Марія Пуйманова (Союз чехословацько-радянської дружби, Прага), Ян Гуска, Їржі Горак, Ярослав Яшик (Союз друзів СРСР в Словаччині, Братислава), Буреш (редакція журналу «Світло Рад», Прага) тощо [35, арк. 4-5].

Серед інструментів культурної дипломатії, які використовувало УТКЗЗ, особливе місце належало організованому «згори» листуванню між колгоспниками, робітниками, школярами чи студентами. Формування особистих відносин та емоційного зв'язку між адресатами було дієвим засобом для подолання кордонів і упереджень, вносило відчуття щирості у відносини, мало надати їм справді «народного» характеру.

УТКЗЗ не лише здійснювало редакторську обробку цих листів, але й вносило корективи, щоб забезпечити відповідність змісту радянським ідеологічним настановам. Прикладом є лист Тамари Толстої – депутатки районної та міської ради, робітниці фабрики Смирнова-Ласточкина у Києві, адресований Магді Голушковой, працівниці фабрики «Зорніца» в Кошице. У цьому листі редакційні зміни торкнулися висловів, що мали недостатньо виразне ідеологічне забарвлення. Наприклад, вислів «молоді будівники комунізму» було замінено на «радянські люди», «досягли великих промислових успіхів» - на «досягли великих успіхів у всіх галузях господарського та культурного життя» [31, арк. 165–183].

Зміст листів, як правило, був обумовлений професійною приналежністю адресатів: робітники писали робітникам, колгоспники – колгоспникам. У листах для робітників акцент робився на досягненнях у промисловості [31, арк. 144–146], для селян – наголошувалося на збільшенні доходів колгоспів і покращенні добробуту селян [31, арк. 162–165].

Поширеним явищем, властивим загалом, міжнародним відносинам незалежно від їх ідеологічного навантаження, був обмін вітальними листами з нагоди важливих дат і свят. У колі «радянських друзів» до важливих спільних дат тепер належали річниці «Великої Жовтневої революції», Міжнародний день праці, ленінські і сталінські ювілеї, до яких УТКЗЗ готувало відповідні матеріали і для Чехословаччини [31, арк. 30–60]. Стосовно національного обличчя українців, то його презентував Тарас Шевченко, який став свого роду «монополістом» у цій презентації, без сумніву культовою постаттю. Так, з нагоди 90-річчя з дня смерті Т. Шевченка у 1951 р., була підготовлена програма у Празі до «Днів української культури» [31, арк. 61].

Товариство, надсилаючи видання до Чехословаччини, відчувало дефіцит таких видань для своєї діяльності. Однією з проблем була відсутність періодики, на яку УТКЗЗ регулярно надавав запити [17, арк. 16]. У своїх листах до видавництва «Свобода» від 1947 р. директор УТКЗЗ О. Полторацький зазначав, що УТКЗЗ «зацікавлені в отриманні ... всіх друкованих творів, які видаються у Вашій країні...» [21, арк. 6], зокрема газет і журналів «Руде право», «Творба», «Недільні Новини», «Чехословацькі Новини», «Світло Рад» тощо [21, арк. 7]. Аналогічні запити надходили від УТКЗЗ на адреси Товариства культурного та економічного зв'язку з УРСР та Союзу друзів СРСР [21, арк. 8-9]. Президент секції образотворчого мистецтва В. Касіян у своєму зверненні від 27 червня 1947 р. до президента секції образотворчого мистецтва ВТКЗЗ А. Герасимова зазначав, що є «... великі труднощі в роботі через відсутність матеріалів про образотворче мистецтво за кордоном» [36, арк. 4].

Висновки. Таким чином, УТКЗЗ стало одним із важливих інструментів публічної, власне культурної дипломатії СРСР у другій половині ХХ ст., яка була відповідальним за формування ідеологічно «правильного» образу СРСР серед країн із щойно встановленими під радянським тиском комуністичними режимами. Товариство сприяло поширенню радянських наративів та ідеологем серед кола нових «друзів», до яких увійшла Чехословаччина. УТКЗЗ імітувало громадський характер та виступало декоративним представництвом УРСР та її населення. Повоєнний етап діяльності відзначався відсутністю належних підготовлених кадрів, достатньої інформації стосовно справ у Чехословаччині, що обумовлювало «провали» пропагандистської роботи УТКЗЗ. З одного боку, діяльність Товариства сприяло ознайомленню чехів і словаків з Україною та її культурою, з іншого, – його діяльність мала характер тоталітарної пропаганди, що просувала і обґрунтовувала безальтернативність радянської моделі у Чехословаччині.

Література

1. Павелко В. Зв'язки Радянської України і Чехословаччини в галузі середньої і вищої освіти (1948–1965 рр.). *Український історичний журнал*. 1966. Вип. 11. С. 73–80.
2. Павелко В. Роль громадських організацій у культурному співробітництві Радянської України та Чехословаччини (1945–1966 рр.). *Український історичний журнал*. 1967. Вип. 9. С. 47–57.
3. Любченко В. З історії культурного співробітництва України і Чехословаччини (1956–1969 рр.). *Український історичний журнал*. 1969. Вип. 12. С. 95–100.
4. Любченко В. ПАВЕЛКО В. У. Дружба народів – дружба культур: Українська РСР у радянсько-чехословацькому культурному співробітництві 1945–1970 рр. Київ: Наук. думка, 1973. *Український історичний журнал*. 1974. Вип. 3. С. 148–149.
5. Вегеш М. Політична історія Закарпаття крізь призму українського державотворення. 1918–1950: монографія / Микола Вегеш, Василь Міщанин, Микола Палінчак. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2022. 834 с.
6. Дітковська С. Передумови створення та початки діяльності Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами. *Грані*. 2014. Вип. 5. С. 102–108.
7. Barghoorn Fr. The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1960. P. 353.
8. Cull N.J. Public Diplomacy: Lessons from the Past. Los Angeles, 2009. P. 17–18.

9. Siefert M. Chapter 4. Co-Producing Cold War Culture: East-West Film-Making and Cultural Diplomacy. *Divided Dreamworlds?: The Cultural Cold War in East and West*, edited by G. Scott-Smith, P. Romijn and J. Segal. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. P. 73–94.
10. Gould-Davies N. The Logic of Soviet Cultural Diplomacy. *Diplomatic History*. 2003. Vol. 27. № 2. P. 193–214.
11. Aspaturian V. V. The Union Republics and Soviet Diplomacy: Concepts, Institutions, and Practices. *The American Political Science Review*. 1959. Vol. 53. № 2. P. 383–411.
12. Матяш І. Культурна дипломатія УРСР (кінець 1940-х–1982 рр.): особливості формування інструментарію. *Український історичний журнал*. 2022. Число 6. С. 120–133.
13. Матяш І. Публічна дипломатія в діяльності Першої Леді (на прикладі України й Польщі). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2023. Вип. 32. С. 244–261.
14. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. : Монографія. Ужгород: РІК-У. 2018. 644 с.
15. Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими країнами. Ред. кол. Дзюбка та ін. Київ : Видавництво Київського університету. 1970. 198 с.
16. Фролова В. Чехословацькі делегації кін. 1940-х рр. в Україні: у витоків нового етапу українсько-чехословацьких відносин. *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 31 липня 2022 року*. Київ, Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка. С.168–171.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп. 24. Спр. 2913. 109 арк.
18. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 1512. 207 арк.
19. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3716. 124 арк.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 251. 121 арк.
21. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 160. 121 арк.
22. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 628. 288 арк.
23. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 2912. 321 арк.
24. Фролова В. Нові джерела з історії українсько/радянсько-чехословацьких відносин: делегація з Чехословаччини в Україні у лютому 1949 р. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 65–77. – Режим доступу: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/226/209>.
25. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 185. 320 арк.
26. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 24. Спр. 3556. 24 арк.
27. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 73. 165 арк.
28. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 48. 129 арк.
29. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 403. 286 арк.
30. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 23. Спр. 6231. 324 арк.
31. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 505. 232 арк.
32. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 188. 52 арк.
33. Фролова В. Радянсько-чехословацькі відносини та доля Українського музею у Празі у другій половині 1940-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73). Вип. 3. С. 206-217.
34. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 70. 20 арк.
35. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 411. 25 арк.
36. ЦДАВОВУ. Ф. 5110. Оп. 1, т. 1. Спр. 189. 33 арк.

References

1. Pavelko, V. (1966). Zviazky Radianskoi Ukrainy i Chekhoslovachchyny v haluzi serednoi i vyshchoi osvity (1948–1965 pp.) [Relations between Soviet Ukraine and Czechoslovakia in the field of secondary and higher education (1948–1965)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 11. S. 73–80 [in Ukrainian].
2. Pavelko, V. (1967). Rol hromadskykh orhanizatsii u kulturnomu spivrobitnytstvi Radianskoi Ukrainy ta Chekhoslovachchyny (1945–1966 pp.) [The role of public organizations in the cultural cooperation of Soviet Ukraine and Czechoslovakia (1945–1966)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 9. S. 47–57 [in Ukrainian].

3. Liubchenko, V. (1969). Z istorii kulturnoho spivrobitnytstva Ukrainy i Chekhoslovachchyny (1956–1969 pp.) [From the history of cultural cooperation between Ukraine and Czechoslovakia (1956–1969)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 12. S. 95–100 [in Ukrainian].
4. Liubchenko, V. (1974). PAVELKO V. U. Druzhba narodiv – druzhba kultur: Ukrainaska RSR u radiansko-chekhoslovatskomu kulturnomu spivrobitnytstvi 1945–1970 pp. [Friendship of peoples – friendship of cultures: Ukrainian SSR in Soviet-Czechoslovak cultural cooperation 1945–1970]. K.: *Nauk. Dumka*, 1973. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 3. S. 148–149 [in Ukrainian].
5. Vehesh, M. (2022). Politychna istoriia Zakarpattia kriz pryzmu ukraïnskoho derzhavo- tvorennia. 1918–1950 : monohrafiia Mykola Vehesh, Vasyl Mishchanyn, Mykola Palinchak [The political history of Transcarpathia through the prism of Ukrainian state formation. 1918–1950: monograph / Mykola Vegesh, Vasyl Mischanyn, Mykola Palinchak]. Odesa : Vydavnychyï dim «Helvetyka». 834 s. [in Ukrainian].
6. Ditkovska, S. (2014). Peredumovy stvorennia ta pochatky diialnosti Ukrainskoho tovarystva druzhby ta kulturnoho zviazku z zarubizhnymy krainam [Preconditions of the creation and beginnings of the activity of the Ukrainian society of friendship and cultural relations with foreign countries]. *Hrani*. Vyp. 5. S. 102–108. – Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_5_21. [in Ukrainian].
7. Barghoorn, Fr. (1960). *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. P. 353. [in English].
8. Cull, N.J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles. P. 17–18 [in English].
9. Siefert, M. (2012). Chapter 4. Co-Producing Cold War Culture: East-West Film-Making and Cultural Diplomacy. *Divided Dreamworlds?: The Cultural Cold War in East and West*, edited by G. Scott-Smith, P. Romijn and J. Segal. Amsterdam: Amsterdam University Press. P. 73–94 [in English].
10. Gould-Davies, N. (2003). The Logic of Soviet Cultural Diplomacy. *Diplomatic History*. Vol. 27. № 2. P. 193–214 [in English].
11. Aspaturian, V. V. (1959). The Union Republics and Soviet Diplomacy: Concepts, Institutions, and Practices. *The American Political Science Review*. Vol. 53. № 2. P. 383–411 [in English].
12. Matiash, I. (2022). Kulturna dyplomatiia URSS (kinets 1940-kh–1982 rr.): osoblyvosti formuvannia instrumentarii [Cultural Diplomacy of the UkrSSR (Late 1940s – 1982): Features of the Formation of Tools]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Chyslo 6. C. 120–133 [in Ukrainian].
13. Matiash, I. (2023). Publichna dyplomatiia v diialnosti Pershoi Ledi (na prykladi Ukrainy y Polshchi) [Public Diplomacy in the activities of the First Lady (on the Example of Ukraine and Poland)]. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 32. S. 244–261 [in Ukrainian].
14. Mishchanyn, V. (2018). Radianizatsiia Zakarpattia 1944–1950 rr. : Monohrafiia. [Sovietization of Zakarpattia 1944–1950 : Monograph]. Uzhhorod: RIK-U. 644 s. [in Ukrainian].
15. Vklad Ukraïnskoï RSR u naukovo-kulturne spivrobitnytstvo Radianskoho Soiuzu z yevropeiskymy krainamy (1970). [Contribution of the Ukrainian SSR to the scientific and cultural cooperation of the Soviet Union with European countries]. Red. kol. Dziubko ta in. Kyiv : Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. 198 s. [in Ukrainian].
16. Frolova, V. (2022). Chekhoslovatski delehatsiï kin. 1940-kh rr. v Ukraïni: u vytokiv novoho etapu ukraïnsko-chekhoslovatskykh vidnosyn [Czechoslovak delegations 1940s in Ukraine: at the origins of the new stage of Ukrainian-Czechoslovak relations]. *Shevchenkivske lito – 2022: materialy mizhnarodnoï naukovoï konferentsiï studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh m. Kyïv, 31 lypnia 2022 roku*. Kyïv, Istorychnyy fakultet KNU imeni Tarasa Shevchenka. S.168–171 [in Ukrainian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians] F.1. Op. 24. Spr. 2913. 109 ark.
18. TsDAHOU [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians] F.1. Op. 24. Spr. 1512. 207 ark.
19. TsDAHOU [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians] F.1. Op. 24. Spr. 3716. 124 ark.
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta derzhavnoho upravlinnia [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 251. 121 ark.
21. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 160. 121 ark.

22. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 628. 288 ark.
23. TsDAHOU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F.1. Op. 24. Spr. 2912. 321 ark.
24. Frolova, V. (2023). Novi dzherela z istorii ukrainsko/radiansko-chechoslovatskykh vidnosyn: delehatsiia z Chechoslovachchyny v Ukraini u liutomu 1949 r. [New sources from the history of Ukrainian/Soviet-Czechoslovak relations: the delegation from Czechoslovakia to Ukraine in February 1949]. *Kulturolohichniy almanakh*. Vyp. 3. S. 65-77. – Rezhym dostupu: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/226/209>. [in Ukrainian].
25. TsDAHOU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F.1. Op. 24. Spr. 185. 320 ark.
26. TsDAHOU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F.1. Op. 24. Spr. 3556. 24 ark.
27. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 73. 165 ark.
28. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 48. 129 ark.
29. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 403. 286 ark.
30. TsDAHOU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F.1. Op. 23. Spr. 6231. 324 ark.
31. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 505. 232 ark.
32. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 188. 52 ark.
33. Frolova, V. (2023). Radiansko-chechoslovatski vidnosyny ta dolia Ukrainskoho muzeiu u Prazi u druhii polovyni 1940-kh rr. [Soviet-Czechoslovak relations and the fate of the Ukrainian museum in Prague in the second half of the 1940s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky. Tom 34 (73). Vyp. 3. S. 206-217 [in Ukrainian].
34. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 70. 20 ark.
35. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 411. 25 ark.
36. TsDAVOVU [Central State Archive of Higher Authorities and State Administration] F. 5110. Op. 1, t. 1. Spr. 189. 33 ark.

УДК 930:728.82(477.84)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.17>

Ярослав ШУЛЬ

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Shul.199797@gmail.com)

Yaroslav SHUL

third-level higher education applicant

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, St. 2, M. Krivonos, 2,

Ternopil, Ukraine, 46027

(Shul.199797@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1047-6631>

**ЗАМКОВА АРХІТЕКТУРА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі та систематизації наукових праць, присвячених вивченню замкової архітектури Тернопільщини, з'ясуванні основних напрямків та етапів розвитку історіографії, внеску окремих науковців та дослідників, визначенні основних проблем і питань, які залишаються недостатньо вивченими. *Методологія* дослідження включає комплексний підхід, який охоплює такі основні методи: історико-генетичний метод для вивчення процесу формування та розвитку замкової архітектури Тернопільщини в різні історичні періоди, з урахуванням змін у стилях та архітектурних формах; історико-порівняльний метод для порівняння особливостей замкової архітектури Тернопільської області з замковою архітектурою інших регіонів України, що дозволить виявити унікальні риси місцевої архітектурної спадщини; аналізу джерел та історіографії для систематизації та оцінки історіографічних праць, присвячених замкам Тернопільської області, визначення ключових етапів вивчення, методологічних підходів і теоретичних основ; синтезу та узагальнення для формулювання загальних висновків щодо основних проблем досліджуваної теми. **Наукова новизна** полягає у тому, що автором вперше здійснено комплексний аналіз праць, присвячених вивченню замкової архітектури Тернопільської області, що дозволяє чітко окреслити основні етапи дослідження цієї теми. Визначено окремі аспекти, що залишаються недостатньо вивченими. Окреслено перспективні напрямки подальших наукових досліджень. **Висновки.** Здійснено комплексний огляд та аналіз наукових праць, присвячених замковій архітектурі Тернопільщини. Це дозволило виділити основні етапи розвитку історіографії, ключові теми, дослідницькі підходи та основні наукові школи, що працюють над цією темою. Виявлено ті аспекти, що залишаються недостатньо вивченими в історіографії, це створює базу для подальших наукових досліджень. Висвітлено специфічні риси замків Тернопільської області, які відрізняють їх від фортифікаційних споруд в інших регіонах України. Наголошено на їх важливості не лише як архітектурних пам'яток, але і як символів місцевої ідентичності, що мають потенціал для розвитку туризму та відродження історичної пам'яті регіону.

Ключові слова: Тернопільська область, замкова архітектура, історіографія проблеми, архітектурні пам'ятки, історична пам'ять.

**CASTLE ARCHITECTURE OF TERNOPIL REGION:
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze and systematize scientific works devoted to the study of the castle architecture of Ternopil region, to clarify the main directions and stages of the development of historiography, the contribution of individual scientists and researchers, to identify the main problems and issues that remain insufficiently studied. **The research methodology** includes a comprehensive approach that includes the following basic methods: historical-genetic method for studying the process of formation and development of the castle architecture of Ternopil region in different historical periods, taking into account changes in styles and

architectural forms; a historical-comparative method for comparing the features of the castle architecture of the Ternopil region with the castle architecture of other regions of Ukraine, which will allow to reveal the unique features of the local architectural heritage; analysis of sources and historiography for the systematization and assessment of historiographic works devoted to the castles of the Ternopil region, determination of key stages of study, methodological approaches and theoretical foundations; synthesis and generalization for the formulation of general conclusions regarding the main problems of the researched topic. **The scientific novelty** lies in the fact that the author has for the first time carried out a comprehensive analysis of works devoted to the study of castle architecture of the Ternopil region, which allows us to clearly outline the main stages of research on this topic. Certain aspects that remain insufficiently studied have been identified. Prospective directions for further scientific research are outlined. **Conclusions.** A comprehensive review and analysis of scientific works devoted to the castle architecture of Ternopil Oblast was carried out. This made it possible to highlight the main stages of the development of historiography, key topics, research approaches and main scientific schools working on this topic. Those aspects that remain insufficiently studied in historiography have been identified, this creates a basis for further scientific research. The specific features of the castles of the Ternopil region, which distinguish them from fortifications in other regions of Ukraine, are highlighted. Their importance is emphasized not only as architectural monuments, but also as symbols of local identity, which have the potential for the development of tourism and the revival of the historical memory of the region.

Key words: Ternopil region, castle architecture, historiography of the problem, architectural monuments, historical memory.

Постановка проблеми. Тернопільська область має багату замкову історію, на її території знаходяться численні архітектурні пам'ятки, які зберігають свідчення минулих епох, політичних подій та культурних процесів. Незважаючи на історичну та культурну цінність, багато замків Тернопільщини залишаються недостатньо вивченими, що зумовлено фрагментарністю наукових досліджень замкової архітектури Тернопільської області, відсутністю цілісного історіографічного огляду, оскільки наявні дослідження зосереджені на окремих аспектах замкової архітектури. Більшість замків перебуває в аварійному стані, а історіографічні дослідження зосереджені переважно на архітектурних описах, без достатньої уваги до питань охорони та реставрації. Це створює ризик втрати цінних пам'яток для майбутніх поколінь. У вивченні замкової архітектури Тернопільщини бракує новітніх методів, таких як картографічний аналіз, археологічні дослідження та застосування технологій 3D-моделювання для реконструкції та дослідження замків. Замкова архітектура Тернопільщини має не лише оборонне значення, але й культурне та символічне. Невивченим залишається вплив замків на формування місцевої ідентичності та їхній потенціал для розвитку туристичної інфраструктури регіону. Загалом, проблема дослідження полягає у вивченні та оцінці стану наукових досліджень замкової архітектури Тернопільської області з метою систематизації знань для подальшого збереження та популяризації цієї архітектурної спадщини.

Мета статті полягає в аналізі та систематизації наукових праць, присвячених вивченню замкової архітектури Тернопільщини, з'ясуванні основних напрямків та етапів розвитку історіографії, внеску окремих науковців та дослідників, визначенні основних проблем і питань, які залишаються недостатньо вивченими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Замкова архітектура Тернопільської області охоплює аналіз історичного розвитку, архітектурних особливостей та стану сучасних досліджень замків регіону, а також огляд наукової літератури, що стосується задекларованої проблематики. Замкова архітектура Тернопільської області розвивалася з кінця XIV ст., коли регіон був частиною Королівства Польського, а потім – Речі Посполитої, Австрійської імперії та інших держав. Замки слугували не лише оборонними спорудами, а й адміністративними центрами. Їхнє будівництво відповідало основним стилістичним тенденціям доби, зокрема готичному, ренесансному та бароковому стилям, що дозволяє бачити еволюцію архітектури

через культурні впливи та соціально-політичні зміни. Замки Тернопільщини відзначаються різноманітністю архітектурних стилів і планувальних рішень. Найбільш відомі серед них: Збаразький замок (ренесанс), Бучацький замок (готика, ренесанс), Теребовлянський замок (готика, оборонний стиль). Розгляд їхніх архітектурних елементів показує різноманіття конструкцій, оборонних систем, фортечних мурів та веж. Також детально аналізуються особливості конструктивних рішень та розташування замків у місцевому ландшафті, яке сприяло їхньому оборонному значенню. Тернопільська область – рекордсмен за кількістю замків в Україні [1, с. 58].

Умовно історіографічний аналіз замкової архітектури Тернопільської області можна поділити на чотири групи. Перша – репринтні видання. Друга – науково-популярні видання, довідники, путівники, альбоми, енциклопедії тощо. Третя – матеріали наукових конференцій. Четверта – періодичні видання. Перша група – репринтні видання. До таких відносимо історико-археологічні нариси Ю. Сіцінського, видані у Києві в друкарні Української Академії Наук 1928 р. Репринтне відтворення тексту наукового дослідження здійснено за сприяння Дирекції Державного історико-архітектурного заповідника громадською науково-дослідною організацією «Центр поділлєзнавства» [2]. Незважаючи на те, що серед оборонних замків Західного Поділля XIV–XVII ст. подано лише опис замку в селі Панівці Тернопільської області, у праці описано особливості архітектури замків, уточнено окремі положення, що стосувалися мурованого оборонного будівництва. Цілком закономірно, що основна увага приділена замку в Кам'янці-Подільському [2, с. 6]. Отже, репринтні видання мають важливе значення для збереження культурної та історичної спадщини. Вони сприяють доступності рідкісних або давно втрачених друкованих матеріалів, які в оригінальній формі часто є недоступними для широкого кола читачів через їхню високу вартість або обмежену кількість екземплярів.

До другої групи відносимо науково-популярні видання, довідники, путівники, альбоми, енциклопедії тощо. Зокрема, видання О. Лесика структурно поділяється на чотири частини: архітектура замків і монастирів, а саме: стан дослідження фортифікаційних та монастирських комплексів; фортифікаційні споруди; монастирські комплекси. Об'ємно-планувальні характеристики замків і монастирів представлені: особливостями містобудівного розташування пам'яток архітектури; композицією замків і монастирів; архітектурно-планувальними рішеннями пам'яток архітектури; технічним станом пам'яток архітектури; формуванням методів реставрації пам'яток архітектури; основними напрямками пристосування пам'яток архітектури для сучасних потреб; сучасним використанням пам'яток архітектури. Принципи використання замкових та монастирських комплексів для сучасних потреб подано крізь призму: критеріїв оцінки пам'яток архітектури для визначення можливостей їх використання; методика пристосування замків і монастирів для сучасних функцій; класифікацією замків і монастирів для використання у народному господарстві; туристичним маршрутом «Пам'ятками історії та культури України». Економічні основи пристосування та експлуатації пам'яток архітектури пов'язані із показниками економічної оцінки пристосування пам'яток архітектури; економічними чинниками проектування, реставрації та пристосування пам'яток архітектури для сучасних потреб; методикою оцінки ефективності експлуатації пристосованих пам'яток архітектури [3].

До категорії «науково-популярних видань» відносимо так звані «історичні мандрівки» О. Мацюка «Замки і фортеці Західної України» [4]. К. Липи «Під захистом мурів (з історії української фортифікації X–XVII ст.)» [5]. Г.Муніна «Визначні пам'ятки Західної України» [6]. Г. Гуркіна та О. Середюка «Замки та фортеці України» [7]. Доволі цікавим та змістовним є довідник Державного реєстру національного культурного надбання [8]. Серія путівників представлена такими видання «Земля Тернопільська» [9] «Тернопільщина – туристична» [10]. Путівник О. Гаськевич «Замки Західної України: історія, фотографії, карта-схема, поради туристам», створений на основі досліджень статей і публікацій істориків та архітекторів,

присвячений маловивченій тематиці. Видання доповнене фотографіями, картою-схемою розташування туристичних об'єктів та короткими історичними довідками. У путівнику представлено 69 історико-архітектурних пам'яток у восьми областях України, з них у Тернопільській області – 22 [11, с. 1]. Доповнює серію путівників видання А. Івченко та О. Пархоменко «Україна. Фортеці, замки, палаци» [12]. У «Тернопільському енциклопедичному словнику» подано рубрику «Замки Тернопільщини» [13]. Альбомом «Замки та фортеці» [14]. До видань з категорії «для організації дозвілля» належить ілюстроване видання «Замки, фортеці, палаци України. 70 чудес (українською та англійською мовами)» [1]. Отже, джерела зазначеної групи сприяють популяризації інформації про об'єкти замкової архітектури для широкого загалу, формують інтерес і зацікавленість пам'ятками минулого.

До третьої групи належать матеріали наукових конференцій. Оскільки за досліджуваний період відбулася значна кількість конференцій, тому обрали для аналізу виключно конференції, що стосуються безпосередньо важливих проблем розвитку задекларованої проблематики. Зокрема, з питань охорони фортифікаційних споруд в Україні [15]. Міжнародної науково-практичної конференції «Замки України: дослідження, збереження, використання» [16]. Доречно зауважити, що до збірника увійшли матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Замки України: дослідження, збереження, використання». У статтях висвітлено актуальні питання, пов'язані з дослідженням, збереженням і використанням замків в Україні, а також запропоновано кроки для відновлення Програми «Замки України» під егідою Президента України. Охорона культурної спадщини, як невід'ємний елемент розвитку туризму на Тернопільщині, була об'єктом вивчення науково-практичної конференції, що проводилася у Збаражжі 31 травня 2023 р. [17]. Отже, матеріали наукових конференцій є важливим джерелом інформації, яке відображає актуальні тенденції, дослідження та практичні розробки в певній галузі знань, забезпечуючи можливість обміну досвідом між науковцями, фахівцями та практиками, сприяючи інтеграції знань та формуванню нових ідей.

До четвертої групи відносимо періодичні видання. Це популярні публікації С. Мичко про Тернопільщину – «країну» фортець і замків [18, с. 4; 19, с. 13], В. Бойка – про замки Тернопілля [20, с. 8], В. Чайки – про найвідоміші замки області [21, с. 10; 22, с. 24]. Варто відзначити цикл публікацій Х. Равлюк про історію замків і палаців Тернопільщини [23, с. 2–4; 24, с. 3–5; 25, с. 3–5; 26, с. 10–11; 27, с. 17; 28, с. 19; 29, с. 8–9; 30, с. 12–13; 31, с. 5; 32, с. 3] та інші. Отже, періодичні видання є важливим джерелом інформації, забезпечують регулярний доступ до популярної інформації. Їхня роль полягає в поширенні знань, формуванні суспільної думки. Вони слугують своєрідною платформою для обговорення ідей і технологій, а також обміну думками. Однак варто зазначити, що якість та достовірність матеріалів у періодичних виданнях можуть відрізнятися залежно від редакційної політики, рівня рецензування та цільової аудиторії.

Висновки. Замкова архітектура Тернопільської області займає важливе місце в українській культурно-історичній спадщині, привертаючи значну увагу дослідників. У сучасній українській історіографії цей напрямок досліджень характеризується науково-популярним підходом до аналізу замків як архітектурних, історичних і культурних пам'яток. Попри значні її досягнення, залишається потреба у комплексному науковому вивченні задекларованої проблеми з залученням фахівців багатьох галузей науки.

Література

1. Замки, фортеці, палаци України. 70 чудес (українською та англійською мовами) / Автори-укладачі: Ю.С. Воронцова, О.М. Беліков. Харків, 2012. 191 с.: іл.
2. Сіцінський Ю.С. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / Упорядники С.В. Трубочанінов; Передмова І.С. Винокур, С.В. Трубочанінов; Примітки І.В. Данілов, О.В. Карбовський, С.В. Трубочанінов. Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. 96 с.

3. Лесик О.В. Замки та монастирі України / ред. Л.М. Гарбачук. Львів : Світ, 1993. 176 с.
4. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів, 2005. 219 с.
5. Липа К. Під захистом мурів (з історії української фортифікації Х–ХVII ст.). Київ, 2007. 184 с.
6. Мунін Г.Б. Визначні пам'ятки Західної України. Київ : Книга, 2008. 176. с.: іл.
7. Гуркіна Г.О., Середюк О.В. Замки та фортеці України. Харків, 2009. 95 с.: іл.
8. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. За ред. Мардера А., Вечерського В. Київ: Техніка, 2000. 1 блок (XVI с.)+ 2 блок (327 с.)+ 3 блок (320 с.: іл.).
9. Земля Тернопільська: туристичний путівник. Тернопіль : Джура, 2003. 368 с.
10. Тернопільщина – туристична. Тернопіль : Джура, 2004. 14 с.
11. Замки Західної України: історія, фотографії, карта-схема, поради туристам: путівник / [авт. тексту О. Гаськевич]. Кременець : Вид. Валентина Томчук 2004. 94, [2] с., [1] арк. карти.
12. Івченко А., Пархоменко О. Україна. Фортеці, замки, палаци. Путівник. Київ, 2009. 599 с.
13. Замки Тернопільщини. *Тернопільський Енциклопедичний словник*. Тернопіль, 2004. Т. 1. А–Й. С. 613–616.
14. Замки та фортеці: альбом / вступ. ст., комент. та упорядкув. Л. Прибєги. К.: Мистецтво, 2007. 352 с.: іл.
15. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні (Кам'янець-Подільський, 18–22 жовтня 1993 р.). *Матеріали*. Кам'янець-Подільський, 1993. 57 с.
16. Замки України: дослідження, збереження, використання. Серія збірників наукових праць / За загальною ред. О. Береговського (гол. ред.), к. і. н. С. Побуцького, д. архітектури М. Бєвза, к. архітектури Р. Могитича, В. Дідуха, Л. Бойкота ін. Галич; Київ, 2011. 451 с.
17. Охорона культурної спадщини як невід'ємний елемент розвитку туризму на Тернопільщині. *Матеріали науково-практичної конференції, м. Збараж, 31 травня 2023 р.* Збараж, 2023. 145 с.
18. Мичко С. Прощання з привидами. Тернопільщина – країна фортець і замків. *Тернопільська газета*. 20 грудня 2000. С. 4.
19. Мичко С. Привиди також плачуть: [замки Тернопільщини]. *Україна молода*. 10 січня 2001. С. 13.
20. Бойко В. Скам'яніле відлуння століть: Саме так кажуть про замки Тернопільщини. *Вільне життя*. 17 серпня 2005. С. 8.
21. Чайка В. Зачаровані, замуровані...: Тернопільщина відроджує три свої найвідоміші замки. *Україна молода*. 7 листопада 2006. С. 10.
22. Чайка В. Відвідувачі будуть приємно вражені: [Нац. запов. «Замки Тернопілля»]. *Урядовий кур'єр*. 19 березня 2008. С. 24.
23. Равлюк Х. 2008 рік – Рік замків та палаців у Західній Україні: [історія замків та палаців Тернопільщини]. *Рада*. 2008. № 3. С. 2–4.
24. Равлюк Х. 2008 рік – Рік замків та палаців у Західній Україні: [історія замків та палаців Тернопільщини]. *Рада*. 2008. № 4. С. 3–5.
25. Равлюк Х. 2008 рік – Рік замків та палаців у Західній Україні: [історія замків та палаців Тернопільщини]. *Рада*. 2008. № 5. С. 3–5.
26. Равлюк Х. 2008 рік – Рік замків та палаців у Західній Україні: [історія замків та палаців Тернопільщини]. *Рада*. 2008. № 7. С. 10–11.
27. Русняк М. У пошуках замків та легенд: [потенціал і перспективи туризму в області]. *Тернопіль вечірній*. 21–27 лютого 2007. С. 17.
28. Шот М. Продали замок: [Тернопільщина – серед лідерів в Україні за кількістю замків та інших архітектурних пам'яток]. *Урядовий кур'єр*. 14 листопада 2007. С. 19.
29. Шот М. Розкішний замок у красі предивній: [замок у Бережанах]. *Урядовий кур'єр*. 7 листопада 2009. С. 8–9.
30. Шот М. Заблукав «Корабель» серед степу: про с. Сидорів, що в Гусятинському районі. *Урядовий кур'єр*. 12 грудня 2009. С. 12–13.
31. Шот М. У Сидорові, де замок-корабель...: [село в Гусятинському районі]. *Вільне життя*. 12 березня. 2010 С. 5.

32. Шот М. Тут відгомін майже п'яти століть: [Бережанський замок]. *Вільне життя*. 14 травня 2010. С. 3.

References

1. Zamky, fortetsi, palatsy Ukrainy. 70 chudes (ukrainskoiu ta anhliiskoiu movamy) (2012). [Castles, fortresses, palaces of Ukraine. 70 miracles (in Ukrainian and English)] / Avtory-ukladachi: Yu. S. Vorontsova, O. M. Bielikov. Kharkiv, 191 s.: il. [in Ukrainian].
2. Sitsynskyi, Yu. S. (1995). Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st. (Istoryko-arkheolohichni narysy) [Defensive castles of Western Podillia of the 14th–17th centuries. (Historical and archaeological essays)] / Uporiadnyky S. V. Trubchaninov; Peredmova I. S. Vynokur, S. V. Trubchaninov; Prymitky I. V. Danilov, O. V. Karbovskyi, S. V. Trubchaninov. Kamianets-Podilskyi: Tsentr podillieznavstva, 96 s. [in Ukrainian].
3. Lesyk O. V. (1993). Zamky ta monastyri Ukrainy [Castles and monasteries of Ukraine] / red. L. M. Harbachuk. Lviv: Svit, 176 s. [in Ukrainian].
4. Matsiuk, O. (2005). Zamky i fortetsi Zakhidnoi Ukrainy. Istorychni mandrivky [Castles and fortresses of Western Ukraine. Historical journeys]. Lviv, 219 s. [in Ukrainian].
5. Lypa, K. (2007). Pid zakhystom muriv (z istorii ukrainskoi fortyfikatsii X–XVII st.) [Under the protection of the walls (from the history of Ukrainian fortification of the X–XVII centuries)]. Kyiv, 184 s. [in Ukrainian].
6. Munin, H. B. (2008). Vyznachni pamiatky Zakhidnoi Ukrainy [Landmarks of Western Ukraine]. K.: Knyha, 176. s: il. [in Ukrainian].
7. Hurkina, H. O., & Serediuk, O. V. (2009). Zamky ta fortetsi Ukrainy [Castles and fortresses of Ukraine]. Kharkiv, 95 s.: il. [in Ukrainian].
8. Pamiatky arkhitektury ta mistobuduvannia Ukrainy. Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia (2000). [Monuments of architecture and urban planning of Ukraine. Directory of the State Register of National Cultural Heritage]. Za red. Mardera A., Vecherskoho V. K.: Tekhnika, 2000. 1 blok (KhVI s.)+ 2 blok (327 s.)+ 3 blok (320 s.: il.). [in Ukrainian].
9. Zemlia Ternopilska: turystychnyi putivnyk (2003) [Ternopil land: tourist guide]. Ternopil: Dzhura, 368 s. [in Ukrainian].
10. Ternopilshchyna – turystychna (2004) [Ternopil region is touristic]. Ternopil: Dzhura, 14 s. [in Ukrainian].
11. Zamky Zakhidnoi Ukrainy: istoriia, fotohrafii, karta-skhema, porady turystam: putivnyk (2004) [Castles of Western Ukraine: history, photos, map-scheme, tips for tourists: guid] [avt. tekstu O. Haskevych]. Kremenets: Vyd. Valentyna Tomchuk, 94, [2] s., [1] ark. karty. [in Ukrainian].
12. Ivchenko, A., & Parkhomenko O. (2009). Ukraina. Fortetsi, zamky, palatsy. Putivnyk [Ukraine. Fortresses, castles, palaces. Guidebook]. Kyiv, 599 s. [in Ukrainian].
13. Zamky Ternopilshchyny (2004). [Castles of Ternopil region]. *Ternopilskyi Entsyklopedychnyi slovnyk*. Ternopil, T. 1, A–I, S. 613–616. [in Ukrainian].
14. Zamky ta fortetsi: albom (2007). [Castles and fortresses: an album] / vstup. st., koment. ta uporiadkuv. L. Prybiehy. K.: Mystetstvo, 352 s.: il. [in Ukrainian].
15. Mizhnarodna konferentsiia z problem okhorony fortyfikatsiinykh sporud v Ukraini (Kamianets-Podilskyi, 18–22 zhovtnia 1993 r.) [International conference on the problems of protection of fortification structures in Ukraine (Kamyanets-Podilskyi, October 18–22, 1993)]. *Materialy*. Kamianets-Podilskyi, 57 s. [in Ukrainian].
16. Zamky Ukrainy: doslidzhennia, zberezhenia, vykorystannia. Serii zbirnykiv naukovykh prats (2011). [Castles of Ukraine: research, preservation, use. A series of collections of scientific papers] Za zahalnoi red. O. Berehovskoho (hol. red.), k. i. n. S. Pobutskoho, d. arkhitektury M. Bevza, k. arkhitektury R. Mohytycha, V. Didukha, L. Boikota in. Halych; Kyiv, 451 s. [in Ukrainian].
17. Okhorona kulturnoi spadshchyny yak nevidiemnyi element rozvytku turyzmu na Ternopilshchyni [Protection of cultural heritage as an integral element of the development of tourism in the Ternopil region]. *Materialy nauково-praktychnoi konferentsii, m. Zbarazh, 31 travnia 2023 r. Zbarazh*, 145 s. [in Ukrainian].

18. Mychko, S. (20 hrudnia 2000). Proshchannia z pryvydamy. Ternopilshchyna – kraina fortets i zamkiv [Farewell to ghosts. Ternopil region is a country of fortresses and castles]. *Ternopilska hazeta*, S. 4. [in Ukrainian].
19. Mychko, S. (10 sichnia 2001). Pryvydy takozh plachut: [zamky Ternopilshchyny] [Ghosts also cry: [castles of Ternopil region]]. *Ukraina moloda*, S. 13. [in Ukrainian].
20. Boiko, V. (17 serpnia 2005). Skamianile vidlunnia stolit: Same tak kazhut pro zamky Ternopilshchyny [Fossilized echo of centuries: That's what they say about the castles of Ternopil region]. *Vilne zhyttia*, S. 8. [in Ukrainian].
21. Chaika, V. (7 lystopada 2006). Zacharovani, zamurovani...: Ternopilshchyna vidrodzhuie try svoi naividomishi zamky [Enchanted, walled up...: Ternopil Oblast is reviving three of its most famous castles]. *Ukraina moloda*, S. 10. [in Ukrainian].
22. Chaika, V. (19 bereznia 2008). Vidviduvachi budut pryiemno vrazheni: [Nats. zapov. «Zamky Ternopillia»] [Visitors will be pleasantly surprised: [Nat. command «Castles of Ternopil»]]. *Uriadovyi kurier*, S. 24. [in Ukrainian].
23. Ravliuk, Kh. (2008). 2008 rik – Rik zamkiv ta palatsiv u Zakhidnii Ukraini: [istoriia zamkiv ta palatsiv Ternopilshchyny] [2008 – The year of castles and palaces in Western Ukraine: [history of castles and palaces of Ternopil Oblast]. *Rada*, № 3, S. 2–4. [in Ukrainian].
24. Ravliuk, Kh. (2008). 2008 rik – Rik zamkiv ta palatsiv u Zakhidnii Ukraini: [istoriia zamkiv ta palatsiv Ternopilshchyny] [2008 – The year of castles and palaces in Western Ukraine: [history of castles and palaces of Ternopil Oblast]. *Rada*, № 4, S. 3–5. [in Ukrainian].
25. Ravliuk, Kh. (2008). 2008 rik – Rik zamkiv ta palatsiv u Zakhidnii Ukraini: [istoriia zamkiv ta palatsiv Ternopilshchyny] [2008 – The year of castles and palaces in Western Ukraine: [history of castles and palaces of Ternopil Oblast]. *Rada*, № 5, S. 3–5. [in Ukrainian].
26. Ravliuk, Kh. (2008). 2008 rik – Rik zamkiv ta palatsiv u Zakhidnii Ukraini: [istoriia zamkiv ta palatsiv Ternopilshchyny] [2008 – The year of castles and palaces in Western Ukraine: [history of castles and palaces of Ternopil Oblast]. *Rada*, № 7, S. 10–11. [in Ukrainian].
27. Rusniak, M. (21–27 liutoho 2007). U poshukakh zamkiv ta lehend: [potensial i perspektyvy turyzmu v oblasti] [In search of castles and legends: [potential and prospects of tourism in the region]]. *Ternopil vechirni*, S. 17. [in Ukrainian].
28. Shot, M. (14 lystopada 2007). Prodaly zamok: [Ternopilshchyna – sered lideriv v Ukraini za kilkistiu zamkiv ta inshykh arkhitekturnykh pamiatok] [The castle was sold: [Ternopil Oblast is among the leaders in Ukraine in terms of the number of castles and other architectural monuments]. *Uriadovyi kurier*, S. 19. [in Ukrainian].
29. Shot, M. (7 lystopada 2009). Rozkishnyi zamok u krasi predyvni: [zamok u Berezhnakh] [A luxurious castle in extraordinary beauty: [castle in Berezhany]]. *Uriadovyi kurier*, S. 8–9. [in Ukrainian].
30. Shot, M. (12 hrudnia 2009). Zablukav «Korabel» sered stepu: pro s. Sydoriv, shcho v Husiatynskomu raioni [The «Ship» got lost in the steppe: about the village. Sydoriv, in the Husyatyn district]. *Uriadovyi kurier*, S. 12–13. [in Ukrainian].
31. Shot, M. (12 bereznia. 2010). U Sydorovi, de zamok-korabel...: [selo v Husiatynskomu raioni] [In Sydorov, where the castle-ship...: [village in Husyatyn district]]. *Vilne zhyttia* S. 5. [in Ukrainian].
32. Shot, M. (14 travnia 2010). Tut vidhomin maizhe piaty stolit: [Berezhanskyi zamok] [There is an echo of almost five centuries: [Berezhn Castle]]. *Vilne zhyttia* S. 3. [in Ukrainian].

НОТАТКИ

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Наукові записки Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Комп'ютерне оформлення:
Наталія Кузнєцова

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку 27.11.2024. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 14,06.
Наклад 300 прим. Замовлення № 0325/193.